

Таємне сватання

В'ячеслав Медвідь

ТАЄМНЕ СВАТАННЯ

РОМАН

КНИГА ПЕРША

I

І цей урок, як і всі інші останні уроки десь на кінці тижня, видався довгим, що й не сказати.

— Сідай, Михалку.

— Не Михалко, а Михайло Леонтійович,— надумалося йому поправляти вчителя.

— Сідайте, Михаїле Леонтійовичу, будь ласка.

Микола Григорович усміхнувся, але не Михалковим словам,— це в нього від контузії. Потім пучками трьох пальців дотулився до скроні, немов згадував щось, та ткнув їх у ніздрю, начеб тютюн нюхав. Це ж йому, може, болить, що він аж кривиться.

— Сідайте,— повторив,— пітірка.

На задніх партах засміялися з "пітірки", і Микола Григорович посумнішав, та видно було, що добрий настрій у нього ще не минув.

— І не забувайте, учні,— підняв пучки вгору Микола Григорович,— казати "і т. д.". Сказали, які були діячі: Фрунзе, Калінін, Косіор,— і треба казати "і т. д.">. Зрозуміло, учні?

На Миколу Григоровича знову найшов сміх, а пальці полізли мацати скроню — там шкіра тоненька така, аж видно крізь неї. І вже хотів ніздрю поторкати, як це почувся дзвінок — неголосний, од садка десь,— і вчитель опустил руку.

— Оце, учні, кінець уроку,— проголосив Микола Григорович. Ще хтось там гукав "і т. д.">, але хіба що почувеш, як таке знялося — ляпають книжками, іржуть, пхаються.

— Михалку, ти на греблю йдеш? — гукнуло аж з коридора. Михалко промовчав, бо не збирався йти на греблю,— сьогодні субота, то треба раніше додому, попорати ж та щоб завтра нічого не робити.

"Яке кому діло, куди я йду? — подумав собі.— Може, я й сам ще не знаю, куди оце зараз подамся".

Перебіг подвір'я, щоб швидше опинитись у холодку, під тополями, що посадкою виросли біля річки. Вже всі порозходились, хто куди, тільки старші класи на волейбол зібралися, а так нікого не було на подвір'ї. Хлопці на греблю подалися, он їй видно, річка там у ставок падає.

Михалко з купи жувелиці перестрибнув на скат, що одним боком із води стримів, і занурив руки у воду. Так довго ж не посидиш, і він поляпав мокрими руками по стриженій голові. Потім набрав води у жмені і хлюпнув на голову. "Ого, добре як,— промовив тихенько Михалко,— це треба після уроків приходити і так робити, аж легшає".

На березі Михалко взувся і подумав, кудю йому краще йти: дорогою чи берегом. "А, піду дорогою",— махнув рукою. Йому якось і не хотілось думати, що в березі може зустріти діда Гераїцука. Діло ж було так, що він, Михалко, ті вудки не закидав у річку, він тільки сказав дідові, що оно посеред річки ваші вудки пливуть, а вийшло так, начеб він, Михалко, ті вудки позакидав. І тепер дід, як забачить його, люто шепоче: "Ге, потурмако, я до тебе додому прийду, до матері, глядися". Від волейбольної площадки котився м'яч па Мпхалка, і звідти кричали, щоб зловив, бо ж у річку впаде. Михалко розігнався і підгилив м'яча.— нате, мені чужого не треба.

— Ти куди ногою,— роз'єрепенився котрийсь гравець.— Цс ж волейбольний, а воно йогою.

"Ще мені будуть вказувати*,— подумав Михалко і побіг далі, до шосе, але не добіг-, від школи до нього Рая Турчук махала, щоб вертався.

— Куди цс ти зібрався. Мишко, усі ждуть, а тебе немає?

— Та я ж сказав, що не хочу сьогодні,— розізлився Михалко і стояв, думав, заходити чи ні.

— Як це не хочеш, коли ввечері виступати, а ти й так слів не знаєш.

— Як тра буде, то визнаю,—примирливіше мовив Мпхалко; оце пролізе боком, щоб Раю не зачепити, і вже тобі клас ось він я. ■

— Давай портфеля, допоможу,—попросила Рая, але Михалко промовчав та міцніше притиснув батькову офіцерську сумку до бока.

— А ось і паш артист,— весело, але строго сказала Олександра Олександрівна.— Де це ти ходиш, що ми тебе всі чекаємо?

— Він, Олександр Олександрівно, хотів додому, а я його завернула,— проторохтіла Рая.

— Корів завертають,— буркнув Михалко і помітив, як Микола Коваль аж заворушився, так йому весело чомусь зробилося.

— Добре, учні, давайте повторимо ту сцену, де Оксана з Тарасом розмовляють,— підняла пальці вгору вчителька.— Михайле, ходи сюди.

— А я хочу з дяком повторити,— Михалко на те.

— З дяком ніколи повторювати,— Олександра Олександрівна йому,—та й дяк свої слова добре знає, а от тобі не завадить.

— А таки так,— по-дяківському потвердив Микола. Вчителька почала вчитувати з книжки, і Михалко ждав

того місця, де йому треба пригортатися до Раї і чого він ніяк не вмів робити.

— Ось тут, Михайле,— зробила паузу Олександра Олександрівна,— ти кладеш голівку на плече Оксані й говориш, як тобі важко живеться у світі.

— Та я скажу на сцені,— Михалко аж чув, як наливались гарячим вуха і щоки.

— Підійди ближче, кажу,— взяла вчителька Михалка за лікоть.— Ось так, прихилися, та не бійся, ти ж артист, треба сміливо себе поводити.

Михалко відчув щокою, яка м'яка і тепла тканина на плечі в Раї, це така була тільки в матері.

— Та я на сцені зроблю, чого ви,— не втерпів уже Михалко.

— Якщо ти тут не можеш, то й на сцені не зробиш,— сказала вчителька.

— А може, й зробить справді,— заступився за нього Микола.— Тут не може, а на сцені зуміє, її мене таке бувало.

— Добре,— погодилась вчителька.— Але, учні, це в нас найважче місце у постановці, знайте.

— Головне, щоб він штани з латками вдягнув і відро приніс,— Микола знов.

— А ти щоб різки,— на те Михалко.

— Ох, я ж тебе по-справжньому бити буду.

— Ну да,— засміялась Олександра Олександрівна,— все мусить бути правдивим, не як собі.

Михалкові це, однак, не дуже сподобалось, але хвиля якоїсь немічності, що не може нічого путнього одказати, пройшла, і він уже не сердивсь.

— Про мене Семене,— всього, що й сказав.

— А я думаю, Олександро Олександрівно, що все буде добре,— мовила Рая.— У нас гарно й так виходить, хоч Мишко й не хоче пригортатись до плеча.

"Ти думаєш",— крутнувся Михалко.

— То я б уже йшов,— попросився він,— бо матері тра ще помагати.

Його відпустили, а репетиція продовжувалась. Це ж, гляди, вони там досидяться, що й додому не буде коли йти, а Михалкові це не підходило.

Сонячно так на подвір'ї, і Михалкові робилось аж наче солодко та добре якось — і від сонця, і від гупання м'яча, і від річкової води, що він нею покropив голову. Так попід тополями і йшов угору, он уже й база видно, цегляні стіни і черепиця біліють. Ондо-го вулиця повертає вліво, а він зайде на базу, може, там що. Михалко ще від школи зобачив "божого чоловіка*", той чимчикував собі на Вертикиївку. "Божий чоловік" і це он де, а вже зняв шапку і привітався: "День".

— День,— відповів Михалко.

"Божий чоловік" пішов Михалкові навперейми і подав йому руку, тоненьку теплу, ще й жовту. Михалкові, наче він що пухнасте в руки взяв, так та рука.

— Куди йдеш? — запитав Михалко і добрими очима подивився на "божого чоловіка".

— Додому,— відповів той.

— А де був?

— Баби Антосі.

— А тепер на Вертикиївку йдеш? — запитав Михалко.

— Вертикиївку.

"Погано як говорить,— думав Михалко, йдучи далі вгору.— Але ж співає гарно. Як стане з бабами виводить на кладовищі чи де там, то аж-аж".

Михалко озирнувся, щоб подивитись на "божого чоловіка". Той ще стояв, натягаючи шапку, а потім уже рушив, накульгуючи на обидві ноги.

"Мабуть, чогось на мене розсердився, бо не пішов одразу,

а ще постояв,— подумав Михалко.— Якесь я не таке слово сказав".

Щоб не йти брамою, Михалко переліз через високі штахети. На тому боці обітер суху крейду з колін і чимдуж до кузні. Там якраз побачив він: машина стояла чиясь, але, видать, не колгоспна, бо ромбик не такий на дверцятах.

Як заглянув у кузню, то там нікого не було, але почув за кузнею сміх, розмови. Михалко туди.

Біля купи заліза всякого дядьки зібралися і дивились, як Волота піднімає молоток двома пальцями. Вхопив отак двома пальцями за кінець держака і поволеньки піднімає вгору.

Волота німий, і всі його в селі бояться, такий він дужий. Михалко аж засміявся, коли згадав, як одного разу на Місті Волота причепився до Миколи Григоровича. Випив, велосипеда в руках тримає, однією ногою на рамі сидить. Микола Григорович все одступає вбік, а Волота за ним стриб-стриб на одній нозі.

"Чому ви ходите за мною,— сахався вчитель,— що, що ви хочете?*" Волота щось мукав і все чіплявся, аж поки його люди не впросили. "Волота, Галя, Галя,— цебто про жінку його нагадували,— Галя йде". Він боявся своєї жінки, така висока, гарна, і більш мовчить, як балакає,— тому швиденько од ступився.

"Це якби мені таку силу, коли виросту,— подумав Михалко,— ото було б добре".

Як Волота виважив кувалду, то всі чоловіки почали реготати і показувати пальцями на чоловіка з великим животом. Якийсь нетутешній чоловік, і Михалко подумав, що це, мабуть, його машина стоїть біля кузні.

Згодом, як чоловіки трохи порозходились, Михалко обізвався до приївджого шофера.

— Дядьку, а це ваша машина стоїть?

— Моя машина стоїть, то й що?

— А ви хіба на Житомир ідете?

— Може, на Житомир, а може, й ні,— відказував шофер, позираючи на Волоту, що заносив кувалду до кузні.

Дядьків скільки посунуло за Волотою, інші в майстерні пішли, бо ж робота, то приїжджий шофер і собі рушив.

— А ви й через станцію будете їхати? — запитав Михалко.

— Може, буду, а може, й ні.

— То ви б мене, дядьку, і підвезли, що вам?— щиро подивився Михалко.— Мені, може, на електричку треба.

— Може, підвезу, а може, й ні,— байдуже одказував дядько.— Побачимо, який із тебе помічник.

"От жлукто,— подумав Михалко,— мабуть, і не п'є, і не курить".

— Поможеш закидати деталі, а тоді побачимо, що з тобою робити,— бовкігун з порога кузні шофер. Михалко мовчки підійшов і собі прихилився до варцаби.

Волота перестав грюкати по ковадлу і показав пальцем на землю: збирайте, мовляв, залізяки. Шофер понишпорив трохи побіля кузні, знайшов добрячу дротину, а

тоді вже заходився ві ізби руваті і деталі.

— А ти, козаче, бери по одній і закидай у буду,— кинув Михалкові шофер.

"От пузате, навіть зігнутись не може, на коліно став",— думав Михалко, набираючи в оберемок по кілька заліз'як.

Носити було небагато, шофер половину нанизав на дрiт, а інші переносив Михалко.

— Ну, залазь всередину,— подобрішав голос у шофера.— Та витри, на, візьми,— подав Михалкові клочч'я.

— То це ви, дядьку, за десятком заліз'як їхали аж у Код-ню? — запитав Михалко.

— Чий це ти такий розумний? — не втерпів дядько.

— Та ви не будете знати й так.

— Ну, то їдьмо.

Якби ж хоч у вікно дивитись, то Михалкові було б цікавіше їхати, а так, скло запилючене, куди його виглянеш? Однак знайшов собі роботу — вгадував, де саме ідуть, де повертають ч 11 з у п и н я ютьс'я.

Заліз'яки підстрибували на дні, і Михалко все піднімав ноги, щоб не вдарило. "А пилюки скільки",— думав Михалко, хапаючись за лаву, бо так підкидало, що аж всередині щось гехкало. . . ш

Михалко знав, що найгірша дорога отут, після Закусилів-ки, перед станцією, як з'їжджати вниз, в таку балочку. Але то нічого, що дуже було об лаву, вже ж станція, то й додому і іедалеко.

— Вилазь,— сказав житомирський шофер,— я ще на склад заїду.

— А я на електричку.

— Міг би й автобусом, як так трястись.

— Та довго ждати, дядьку, автобуса, ви хіба не знаєте? Михалкові якраз добре було звідси йти, де вони зупинились.

По той бік, за складами, залізниця, а отут перейти через те місце, де бур'яки приймають, і вийдеш до магазину.

♦Куплю хліба — і на електричку",— подумав Михалко.

В буфеті не було чим дихати від диму, дядьки сиділи хто де, навіть на діжках з-під пива.

Михалко притиснув хлібину до грудей, думаючи, що вже на вулиці запхає в портфель, і посунув до дверей, аж це хтось його за полу хвать.

— Михалю, здоров, ти що ж не дивишся, як чужий,— обняв його дядько Павло; Михалко знав, що Павла парубком старим називають позавіч.

— Та хто ж тут що побачить, як такий дим,— відповів Михалко.

— Ти, Михалю, сідай,— притискував його до себе Павло.— Що це в тебе там в портфелі?

— Що, книжки, щоденник,— усміхнувся Михалко.— Ви якісь такі цікаві, дядьку: і той раз в автобусі причепились, що в мене в портфелі.

— А ти що сказав?

— Сказав, що книжки і хліб.

— Молодець, хороший ти, Михалю, хлопець. І мама в тебе хороша. От як я прийду до вас завтра у гості, то ти не будеш сердитись? — заглянув Павло Михалкові в очі.

— Та я не знаю,— знизав плечима Михалко.

— То це ти, Михалю, па електричку вже? А може б, і мене почекав, разом поїхали б. Я тобі ось зараз ситра візьму, посадиш.

— Та ні, в мене вдома робота.

— Ну да, йди,— відпустив його з обіймів дядько Павло. Михалко поки йшов до електрички, то все думав про

дядька Павла, старого парубка. Такий наче н добрий дядько, але оце якесь таке: френч на ньому синій, давній і голова зовсім лиса, бо Павло її щотижня бриє. Аж страшноувато Михалкові, наче дядько йому щось погане зробить.

Щоб не йти дорогою до шлагбаума, а там уздовж колії,— і так можна йти,— Михалко подався через подвір'я, завалене ящиками. Тепер тут ані душі, а настане осінь, то скоро й тут роботи буде. Стежечка оно посилана жужелицею, ще від зими,— сторож сам собі палить у грубці, а тоді той попіл на стежку. Добра дорога, і скоренько. А там штахетку відхилив — і вже на вокзалі. Тільки не подобається Михалкові запах, тому він швиденько перебігає подвір'я, пахне тутечки торішнім розсолон з-під огірків і помідорів. От за парканищем зовсім інше. Затишно, пахне смолою. Коли вітер, то Михалко ховається за шпали, складені штабелями. У прохолодні вечори від них теплом віє, бо за день нагріваються під сонцем.

А там уже й електричка підійшла. "Заб'юся в куток і буду спати",— думав Михалко, коли разом з натовпом пірнав у вагон.

Електричка ще не рушила, а машиніст уже почав говорити про те, що всім давно відомо: і щоб громадяни пасажири не перевозили того й того, і щоб не курили в тамбурах і т. д., і т. д. Михалко куняв і думав собі: "Хто їх там чує, ті слова? Кожен, не бійсь, думає, щоб воно вже заглухло, те радіо, і робитиме ж усе навпаки. Куритимуть у тамбурах, не бійсь, і бензин перевозитимуть цілими діжками, не думай".

Ось недавно було, стоїть на пероні, дрижаки ловить,— холоднуватого якось увечері, після дощу ж. Бігає між людьми. Глядь: що воно лежить? Підійшов ближче, а це залізна бочка. Гильнув ногою — загуло поважно, начеб зачекало трохи, прислухалось до Михалкового удару, а відтак уже й загуло. Мабуть, чи не повна була. А боччин хазяїн як повів шию на Михалка, то той аж обкипів. А сусід того хазяїна реготнув і каже: "Нехай хлопець гріється Воно, бува, й від заліза чоловік зігрівається".

"Але що тут смішного,— думав Михалко,— з чого сміятися?" Михалко відчував, що ось він уже й приїхав. "Ану,— подумав,— прикинусь, буцімто сплю, чи збудить котре?" Людей з його села було чималенько, але ба, ніхто й за плече не поторкав. і

"От вред ний народ,— подумав Михалко.— Але який кому клопіт до мене! В кожного то жінка, то клумак, то діти, а вони ще будуть мене будити".

Дні довгі настали, і це до вечора ще далеко, а Михалкові ой кортіло, щоб це була зима. Ото добре! Поки доїдеш, уже й вечір, вогні за вікнами — десь далеко-далеко або й перед самими очима — біжать, одні за одних ховаються, а потім знову виринають,

поблпмкують стиха...

Високим насипом, обганяючи людей, Михалко побіг уздовж колії, а за тим он стовпчиком до села звернув.

Злетів літак, і па Михалка аж вітром війнуло. Той літак поплив над тополями, що їх видно од села рядочком, і Михалко проводжав його, аж поки той не зникнув. Аеродром, ось він, за низенькою колючою огорожею починається, можна й переступити. Іноді серед ночі Михалко прокинеться і слухає, як на аеродромі жіночий голос розказує про відліт і приліт повітряного транспорту. А потім цей голос його і заколисує. Влітку так собі, а взимку голос тривожний, з морозом. Буває, довго й не заснеш, думаючи, що ото гонить цих людей серед ночі та куди.

Перш ніж зайти в хату, Михалко постояв на подвір'ї, роздивляючись. Що ж це він робитиме? Води тра внести. Внесе. Почув, як поросятко кувікає в хлівчику. І його нагодувати.

"Якесь таке літо дурне,— думав Михалко, заходячи в хату,— вишні погано вродили, а яблука ж які будуть? Та й так Дощі, мокне все".

— Мамо, а яблука які будуть в цьому році?

— Гарні будуть.

— А я думаю так, що неважні.

— Люди кажуть, що гарні. А ти сьогодні раніше приїхав, добре.

— Я не автобусом, ішла машина на Житомир, я й під'їхав до станції. Шофер знайомий.

— Всі в тебе знайомі.

— Нащо ви це пір'я дерете, мало вам подушок?

— Авжеж, колись приведеш невісточку, та й будуть готові подушки, щоб потім не набивати.

— Та йдіть!

— Ну, ая', диви-н.

— Та йдіть ви зі своєю невісточкою.

— Ото вже який ти, аж ну.

В сінях щось зачовгикало, довго шаруділо клямкою. О, баба Богинька приперлася.

— І Михалко вже є! Ну, розкажуй, як вчишся.

— Як Господь Бог дає,— відповідає Михалко та сміється до матері.

— Він у мене гарно вчиться, та ще й артист. Сьогодні ось буде виступати, щось там про Шевченка показувати.

Баба Богинька, помацуючи палицею підлогу, підступилась ближче.

— Дай бабі стільця, нехай сяде,— сказала мати.

— Сідайте, бабо,— сказав Михалко,— та знайте, який я добрий!

— А добрий, аякже,— клацнула баба залізними зубами, і аж ріденькі волосинки заворушились на верхній поморщеній губі.— Вже як скаже що та скаже, то хай Господь милує.

— Ви, бабо, не говорили б, а взяли б та й допомогли мамі. Говорити і я вмію.

— А сказився б ти був! Чи ти не бачиш, що баба сліпа, га?

— Ти з бабою так не говори, сину,— мирненько встряла мати. ♦ "о* *

— А хто це таке каже, бабо? Купили б собі окуляри, я ж от ношу. Перший раз як ішов у школу, то зняв і заховав. А в школі сиджу і одягаю. А Самсонюк каже: дурний, чого ти боїшся, носи. Ніхто й разу не засміється.

— Але ж і батько,— вишкірила баба залізні зуби.— Дивлюсь, і ну тобі батько, як живий та як живий

— А я радію, що він удався в батька. Виросте великий, нікого не боятиметься,— сумно озвалась мати.

— Кажу ж, як батько,— повторювала баба.— Дивиться на тебе і хоч би оком поворухнув та оком поворухнув.

Михалкові перехотілось говорити з бабою, він замовк. "За батька згадали. Я й сам знаю, що па батька схожий".

Михалко дивився на бабину палицю, як вона посмикувалась у бабиних руках. Ніхто нічого не казав, а баба наче ще слухала когось — виставила зуби, головою покивує, і руки на палиці ворухнуться.

Михалко обскубував пір'їнки, і якісь такі думки йому в голову приходили, і так Михалкові було, начеб він сонний. "Як прийде завтра Павло, то я десь піду,— думав Михалко,— або пі, буду сидіти й нікуди не вийду".

— А ви, Ярино, як отако нагнетесь, то у вас ноги ззаду, як у дівчини,— сказала баба Богинька після мовчанки.— Ви й сама така маленька, кажу, та маленька.

Михалко подивився на матір, а та тільки засміялась і голову набік взяла, так їй ніяково зробилось.

"Люблю, як мати сміється,— думав Михалко.— Гарно якось так*. с

— Ви, бабо, розказали б, як ви заміж виходили,— промовив Михалко.— А то про всіх поговорити знаєте, а як про себе, то й мовчите.

— А години лиха та години лиха! — вигукнула баба.—

Чуєте, Ярино, що каже?

— Ну та розказали б, що ж там,— мовила мати.— Я йому про себе розказувала, він у мене любить слухати всякі історії, хто як жив і що.

— А добра б же ж тобі не було та не було,— баба на Михалка.— Як же його розказувати, години лиха?

— Я ж вам кажу, як,— строго так повів Михалко.— Ви ось іще дівчина, а до вас приходить хлопець і каже, щоб виходила за нього.

— Ярино, ви чули? — ще не вірила баба Богинька.

— Та розказуйте вже,— аж зайшлась сміхом мати.— І я послухаю, як воно було у вас.

— Цс ж мені скільки було, чуй? — запитала в себе баба, дрібненько покивала головою.

Помовчала. Верхню губу підтягла до носа, нюхнула голосно, посіпала бровами і вже тоді повела:

• — Він же мене й любив, з халери! — Чи то такий сміх, чи зуби свої залізні виставить баба.— Віхоть соломи прив'яже до спини, підпалить, та й гальтую по селу, заки хтось не загасить. *

Михалко побачив, що мати відвертає голову та притуляє долоню до очей. "Що вона таке розкажує, що мама плаче",— невдоволено подумав Михалко.

— Що ви, бабо, так нецікаво розкажете? — перебив бабу Михалко.— Я думав, ви як розкажете, то ми аж сміятись будемо. і

— Який тобі сміх, сину? — докірливо подивилась на Михалка мати.

— Який сміх.— Михалко аж не знав, що сказати.— А он ви плачете.

— То й що? — всміхнулась мати.— Як таке життя було.

— Життя.

— Ти он Тараса Шевченка малого будеш грати, то знаєш же, як йому жилося на світі!

— Та знаю, що ви мені кажете.

— А де ж це він буде виступати га, Ярино? — Баба Богинька з цікавості аж присунулась ближче, щоб не пропустити й слова.

— У клубі, в Кодні,— відповіла мати бабі.— Я й собі думаю поїхати, але перегодом, як попораю вже.

— Це б і я подивилась та подивилась, як він там. Танцювати буде чи співати, Ярино? — Баба Богинька знов засміялась на всі залізні зуби.

— Та не співати ж і не танцювати,—пояснювала мати,— а в п'есі грати, як жив колись малий Шевченко і як дяк його бив, а той воду носив та в науці у нього був.

— Та це така наука була, що хай Бог милує,— сіпнула головою баба.— Але, правда, були н такі, що виучувались, як хотіли.

— Були, чому ні,—погодились мати.

— А це ти як будеш Шевченка грати, то н я тобі слово скажу та скажу.

— Скажете,— байдуже одвічав Михалко, не вірячи, що там баба Богинька може такого розказати.

— Це ще як мій тато були молоді, то вони добре пам'ятали, як Шевченко Тарас Григорович приїжджав у Кодню.— Баба трохи помовчала пригадуючи.— То він уже там ходив та ходив, і на могилу, де кобзарі поховані, і скрізь, та ще й малював, як що де вгледить по йому.

— Ви дивіться!— озвалася мати.— А ми живемо та й не знаємо такого.

— Та якось же воно так, що нема кому розказувати, а ніхто й не питає.

— От що вам казав, то так воно і є,— Михалко дивиться на бабу довірливими теплими очима.— Мовчите собі, мовчите, а як розказати, то наче й нічого не знаєте, тільки других слухать вам.

— Таж кажу, як ніхто не питає, а це ж про Шевченка Заговорив, то й я пригадала.

Баба Богинька ще довго тримала на обличчі легенький усміх, бо спогад про давнє

зворушив і її; це так буває у всіх старих людей.

Але вже вона збиралась іти. То Михалко й собі почав рихтуватись в дорогу. Старенькі штани, на які мама понашивала великі латки, де коліна, хоч там ні дірочки не було, Михалко гарненько вклав на дні цинкового відерця, бо дерев'яного ні в себе, ані в сусідів не знайшлося, сорочечкою вистріпаною, що давно тисне в комірці, зверху накрив,— це вийде Михалко на сцену, то всі побачать, як тяжко жилося малому Тарасикові і як він бідно вдягався.

Мамі ще було що робити, і вона сказала, що над'їде пізніше, вже як зовсім попорає, ото ж Михалкові пролягала знову та путь, що й зі школи, біда от, що без мами.

Михалко думав, що як прийде, то й одразу шмигне в клуб, щоб його менше на вулиці бачили хлопці з відром. Але вийшло не так. На дверях, з яких било яскраве світло, посто-вплювалися хлопці, малі й здорові, і заглядали всередину, що ж там робиться і коли початок вистави. А як зобачили Михалка, то обступили його й не пускали,— покажи, та й годі, що там у тебе в відрі і в чому ти будеш виступати. Але Михалко таки добре затис відро, щоб ніхто не дотягся до штанів і сорочки на дні.

— О, о,— хихотіли десь ззаду найменші,— це він малого Шевченка буде грати.

— Ну й правильно,— грубіші голоси чулися,— хоч один артист буде, і нікого не бійся.

Михалка вштовхнули до клубу як артиста, а іншим, хто хотів пролізти за Михалком услід, перепинили дорогу здорові хлопці, що їх поставив завклуб Трезінський. Ще концерт не починався, і нікого не пускали всередину, бо почнуть там

шуміти. * #

Михалкові за кулісами зробилось аж гаряче, бо всі тут шепотіли, гукали, підстрибували, особливо ж дівчата у вишитих сорочечках, що їм танцювати сьогодні. А хтось і зовсім штовхнув його, аж відро дзенькнуло об дерев'яний стояк Михалкові чувся такий знайомий легенький запах поту, бо тут, за кулісами, він це не вперше, доводилось уже виступати,— переважно в хорі, коли Валентин Григорович грав на скрипці, а завклубом Трезінський на баяні. І це тепер видно було он там Валентина Григоровича зі скрипкою, що пробував смичком перші ноти, низько нахилившись над кимсь, і "фезінського, що завжди рівненько стояв, відхиляючись трохи назад, бо ж баян важкий, і Михалкові зробилося незатишно так, хоч він і всіх тут знав і нікого не боявся.

Він ніяк не міг знайти очима тих, з ким йому сьогодні виступати, бо домовилися збиратись в одному місці, а це всі бігають, і хоч би котрий оглянувся на Михалка, яке слово сказав. Він, правда, вже й Раю ірчук побачив з того боку оно,— посередині сцени понаставляли довгих лав, щоб хор стояв,— але, подумав, нехай, якщо вже нікого не побачить, то тоді, а так не насмілювався підійти.

Коли його хтось торк за плече, глядь — аж це Микола Поліщук, який з Володькою Лукашенком показує всякі фокуси смішні: то в бабів переберуться, а то ще щось понавидумують.

— А там Олександра Олександрівна тебе шукає, каже, де це наш малий Тарасик подівся.

"Малий Тарасик*,— майнуло Михалкові в голову, і аж зло взяло, бо вже несла було тут стовбичити і рука зацімвала тримати відро.

— Таке кажуть,— продовжував Микола далі, пробиваючи й Михалкові дорогу серед людей,— що дяк не прийде і невідомо, чи й буде, хоч і посилали за ним, але не застали вдома.

— А як же ж буде? — спитав Михалко.

— Та там Олександра Олександрівна гнівається й сама не знає, що робити.

— То як же це буде, питаю? — голосніше Михалко. Вже й Олександр Олександрівну побачили, і Рая іурчук біля неї стояла мовчечки, не так, як буває іншого разу.

— Що ти там придумав, Миколо, з тим магнітофоном? — запитала вчителька.

— Я ж кажу, записати чийсь голос, у вас же слова є, хай хтось прочитає гарно, запишемо, а дякові й не треба виходити, тільки голос буде чути.

Це таке Микола сказав, що він придумав, але Михалко не дуже й слухав, а дивився, що до них пробирається Валентин Григорович, та все однією рукою, що в ній смичок, приладнує окуляри, бо вони йому ковзаються на спітнілому носі.

— То що у вас тут таке, товариші артисти, готові до виступу?

— Так же бачите, Григорович,— відповіла Олександра Олександрівна,— Володя не прийшов, і як тепер без однієї дійової особи? Микола ось радить, щоб з магнітофоном.

— Та це таке,— скривився Валентин Григорович, а сам озирається над головами учнів, мовби шукав, хто б міг замінити Володьку-дяка.— Це таке.

Михалкові вже не терпілось, щоб вони скоріше щось вирішили, бо чого ж так стояти й гадати, як ні, то ні.

Вже чутно було — людей почали запускати в клуб, он музику для них в кінобудці поставили, і Михалко раптом відчув таку полегкість, і захотілось побігти до хлопців на вулицю, але ж, подумав він, з людьми в клуб і мати зайшла, ждатиме, коли ж він буде виступати в п'єсі. А ще, може, й баба Богинька придибала, бо вона така, що вчворить що хочеш.

Михалкові трохи сумно зробилось,— це ж треба так обдурити і маму, і бабу, та й усіх людей. Але що вже поробиш, як воно так.

Проте й до хлопців уже не хотілось, бо почнуть розпитувати, чого та як, а ще й сміятись, і він потихеньку позадкував до дверей, на яких уже й хлопців не було нікого,— всі ж бо позаходили у ті двері.

Михалко радів, що відро ні разу не дзенькнуло, а то всі побачили б, як він нищечком сунувся до виходу, і вже на вулиці, де ані душі не було, зупинився подумати, що ж далі робити.

Тут скрізь горіло світло, метелики пролітали, аж злякатись можна від них, а на вулиці, куди Михалкові було йти, зробилось зовсім поночі.

Михалко не побоявся і вирішив піти собі, бо чого боятись, ось він пройде, пробіжить трохи, і ще стільки, і ще, а лам уже й тітка його живе: в такі дні Михалко ночує в тітці.

Що це там баба Богинька розказувала про Тараса Григоровича Шевченка, як він приїжджав у село, і ходив тут, і малював собі? Знаття б, якою дорогою він ішов і де спинявся, то Михалко взяв би та й пішов і собі так, а то ж думай та гадай.

Небо чисте таке сьогодні, хмаринок ніде ні одної, тільки зорі світять, низько поопускались. Михалко не спинявся, а йшов і дивився на зорі, які вони великі, і аж сльози йому на очі понавертались, бо він не звик, щоб отак іти, ще й дивитись угору.

Але його зло взяло, бо не було ще такого, аби він ні з чого та й заплакав, і Михалко аж побіг, бо так, подумав, чи не скоріше буде.

II

— Варко, а хто тебе любить? — репетує кожної перерви Гачківськпй, иайвредніший хлопець у класі.

— А яке твоє діло? — відповідає Варя.

— Руда, конопата, гиля з меї хати! — виспівує, що збрече в дурну голову, Гачківський.

Варя здебільшого промовчує, але коли вже той аж ну допече, то вона зводить очі на Василя, але щоб не дуже й бачив хто.

Той, правда, не буде перед класом показувати, що він любить Варю, одвертається. Але одного разу не стерпів і десь у кутку придушив Гачка, Варя бачила. Гачок після того кілька разів підходив до Варі, руки в кишенях, вихра стирчить на білій голові, складав тонкі губи трубочкою і ворушив ними,

мовби хотів щось сказати.

"Вредне й негарне",— думала Варя про Гачка й згадувала Василя. Якийсь він такий: дивиться на неї і мовчить, дивиться і мовчить.

Вона підбігла на великій перерві до гурту хлопців, що зібрались біля турніка, і гукнула Василя: ходи, вчителька географії кличе.

— Чого їй? — не знав той, куди очі подіти. _ Скя.исс~— ня тс Вря.

— Варко,— гухнуло з гурту,— то це в тебе коса прив'язана чи своя?

— А вгадайте!

— Та роботи в нас нема, як угадувати...

— Своя, видно,— хтось дуже розумний.— У Лени теж така, я смикав.

— Та де,— не вірили інші,— в Лени не така, ця краща. Варя крутнулася, аж коса звилася, що їй тих вреднюків

слухати. Й Василеві знов:

— То йди вже, чого ти?

— Піду,— і рушив неохоче. Бо ж хлопці напосміхаються з нього: дівчину слухається.

— Це б розплести твою косу,— бадьоренький чийсь голосок, як уже Василь відійшов.

Варя вхопилася за вуста, наче злякалася, що вилетять слова — страшні, помстливі. І тільки й спромоглась, що:

— Не для тебе запліталася! — Їй кинулась геть.

Та їй не чула більше, що там вони кажуть, бо їй немов хтось на когось посварювався,— байдуже Варці.

І на всіх уроках, які ще сьогодні були, їй наче хто підмінив: руки не піднімала, аж учителі дивувались, що це з нею, і все їй стояло перед очима, як Василь повертається, і йде мовчки, і навіть не оглянувся. *Чув же він, чув",— мучилась Варка і не знаходила відповіді.

А вдома, коли вже їй вечір її застав. Варка довго не могла заснути, сиділа на ліжку з розплетеною косою. Їй здалось, що якщо вона сидітиме ось так, то в голові будуть одні їй ті ж думки, а вона не хотіла цього. Сповзла як нежива з ліжка, ступила в якусь глибину. Як вона не любила цього ліжка, ой! Завжди лякається, коли зранку, в сутінки, хочеш ступити донизу — і наче летиш у прірву: ліжко високе, біла гора неначе. Зіперлась на підвіконня, глянула в сад Варка. Дерев так багато, далеко-далеко вони, і між деревами мовби тато походжає, високий, аж найвищих гілок шкіряною шапкою дістає. "Варя — моя кров,— каже комусь батько,—ми з нею як і посваримось, то краще виходить, ніж з кимось до ладу поговориш".

"Ой, мовчіть, тату",— хоче сказати Варка, і батько пропадає у вечірньому тумані.

Яке воно в неї, волосся? У тому світлі, що є надворі, волосся темне, а це ж не так. Варка позбирала його в обидві долоні, від шиї прогорнула, притулила два товсті хвости до скла, нехай мерзне — шибка ж холодна, а потім тако повідпадає, щоб тільки трішечки на голові зосталось.

"Говоріть собі, я зроблю так, щоб більше не балакали",— думала, прикладаючи волосся до інших місць на шибці, бо ті вже понагрівались. Варка обняла себе за плечі — тягне од вікна, їй толочачи поділ сорочки, подибала до ліжка.

Отако зіперлась руками на нього, аж вони потонули в перині, потупцяла на килимку і полізла на свою гору. У вікно подивилася: сад перевернувся, гілки хитнуло раз, другий, тиша. А завтра неділя.

З тією радістю їй заснула Варка.

Коли розплющила очі, то не повірила, що вже день, навіть на вікно не схотіла дивитись — туман там, дощ чи сонце зійшло? І враз шуми напливли з різних боків — злетів літак, гудів, гудів, аж поки не піднявся високо-високо, за стіною дзенькнула дужка на відрі — то, мабуть, батько воду вніс їй до матері забалакав. Аж це Микола убіг до Варки:

— Варко, вставай-но вже, мати сказала.

— Не чіпай, Миколо,— немов схаменулася Варка.— Скажи мамі, що я вже встаю, йди скажи.

— Вставай, Варко,— Микола заглядав їй у очі, ворухив бровами, усміхався, хотів, щоб і вона засміялась.

— Встаю вже, Миколо, встаю.— А сама думала, що ж це з нею було цього вечора...

Мати внесла повного кошика капустиного листя, поставила біля теплого,— Варка як вийшла до кухні в одній сорочці, то так і стояла, дивилась, що робить мати.

— Що, встала, доцю? А Микола он уже й води наносив повно. Правда, Миколо?

— Води наносив,— підтвердив Микола.

— Мамо, я відріжу косу.

— Ти що, здуріла?

— Відріжу, мамо. В мене волосся січеться, хочете, щоб усе повипадало?

— То розчісуй дерев'яним гребінцем, ним добре, бабуса ж тобі залишила.

— Та це не від гребінця, мамо, я знаю. Яким би не зачісувалась, а все одно буде випадати.

— Ще раз, Варко, кажу тобі, не видумуй. І батько буде проти, я знаю. Ось він пішов до Петра, а прийде, то побач, буде проти, ще й накричить.

— Не накричить, мамо, я небагато відріжу, що й непомітно буде, от побачите.

— Та вже й непомітно. Якщо надумала, то, вважай, ножиці міри не знають.

— Ну да, вони ж залізні.

— Оце тобі й залізні. І як хочеш, а я різати не дам.

— Нічого, мамо, вони знову відростуть.

Мати сиділа на стільчику й перемивала капустяне листя. "Яка вона в мене велика й гарна",— подумала Варка.

— Миколо, ану глянь, чи не батько там на подвір'ї?

— Не батько,— відповів матері Микола.

— Варю, вдягнись,— сказала мати,— а то хтось зайде.

— Я думаю, мамо.

— Про що ж думати? Я тобі що сказала? Так і буде.

— Вам легко сказати.

— А звідки ти знаєш, що легко, Варко? Микола радісно вигукнув: — Настя!

— Доброго ранку,— привіталася тітка Настя.

— Настя,— сказав Микола і взявся стягувати пальто з тітки.

— Доброго,— відповіла мати.— Сідайте в нашій хаті. Тітка Настя поважним рухом звільнила голову від хустки,

попустивши її на плечі, поглянула на Варку.

— А що це Варочка, як русалочка, стала та й стоїть?

— А косу хоче відрізати, чули таке?

— Косу відрізати? Варю, а що це з тобою?

— Каже, січуться, боїться, що зовсім повипадають,— мати тітці.

— Трава для того всяка є, Варю, гарно вимити раз, другий, і минеться, ой-ой як минеться.

— Вони мені заважають, тіточко,— промовила Варя.

— То січуться, а то вже заважають? — подивилась на неї сердито мати.

— Не кажіть же так, серце,— втрутилась тітка Настя. Варка стояла в довгому посеред світлиці, дивилась, яке

світло гарне у вікні заходить, не пізнавала тих дерев, що ввечері бачила,— а що їх

пізнавати, вони всі однакові, молоденькі,— і міркувала, чи сумно їй, чи так якось.

— Та ви, Надю, вже не так на неї,— долітали до Варчино-го слуху тітчині слова.— Вона ж у вас он яка дівка. Я чула, що хлопці вже б'ються за неї.

— Ще їй в цю пору й хлопців, таке скажете.

— Коса косою, аби душа zostавалась гарною.

— Нас он в Німеччину як заганяли та везли на роботи, то ми й то не хотіли різати, бо знали, що це краса.

— А мій чоловік покійний, як, бувало, п'янений приходив, то за що ж — за косу перш і хапався.

— От бачите, а проте не відрізали.

— А не думаєте, що і в неї вже свої болі є, ота ко ні сіло ні впало не здумає різати, іменно щось є.

— Що у наш час може бути, Настунько? Живи, вчись, горя не знай.

— Та це так, але ж і доросла вона у вас, я тільки тепер-о і придивилась пильненько.

Варка добре почула останні слова, і вони привели її до тями. Вона оглянулась і зустріла материн погляд — такий змучсі і и й я кі і йсь.

— Я піду, мамо,— мовила тихо Варка, і жінки вже їй ні слова не говорили, тільки дивились.

І не зогледілась Варка, як вибігла на мороз. Батько стояв на подвір'ї, мабуть, не знав, що йому робити. Варя всміхнулась з тієї безпорадності батькової. Як йому добре, думала вона, був у дядька Петра, нагомонілись (Варка то знає, чого він такий раденький), а тепер боїться в хату заходити, бо там мама і тітка.

— Тату, я косу відріжу, й мамі вже казала.

— Та йди ти! Хіба візьмеш і відріжеш?

— Ось зараз біжу, вже й одяглася.

— Що ж ти, доню, собі надумала: взяти та й відрізати косу?

— Та не бійтесь, тату, що ж мені буде?

— Та роби, як хочеш, доню, тільки ж як це воно тепер буде, так наче й хтозна.

Варці хотілось швидше піти, а батько ще щось хотів казати. %

— Ти, Варю, дивись, я хіба тобі що зроблю? Ти ж знаєш, я нікого не боюсь. А якщо будуть казати, що ми тобі гроші за косу дамо, то ти не бери, хай вони скажуться. Відріжуть, і ти косу з собою забори, чула, Варко?

— Добре, я вже піду, тату.

Варка хотіла швиденько, але не так вийшло: вона вже на цій дорозі ой-ой скільки падала — канавки, у яких вода позамерзала, і той льодок снігом пухкеньким затулився, аж тягнуть за ногу, щоб ступила. Літачок оно такий маленький випурхнув над деревами, що закривали аеродром.

Боже, наче з мене вилетів, подумала Варка. їй здалось, що як тільки вона добіжить до тих високих тополь, за якими ще сад, а там уже н місто, то їй стане легко-легесепько. Але ще було йти та йти, і їй уже щось таке здавалось, наче біжить хто за нею, і вона аж ходу прискорювала.

Проте оглянулася: Василь тупцює стежечкою за тими тополями. Чого це йому теж у цю пору до міста?

— Варю, лови!

Вона оглянулася і не встигла нагнутися: сніговою пилюкою їй війнуло на розкутану голову. І собі нагнулася — снігу зачерпнула.

— А щоб знав, як на дівчат снігом кидатися!

Та вже й дороги не розбирала, побігла між деревами, горнучи високий сніг колінами.

— Варко, не втікай, щось скажу! — гукав їй услід Василь.

— А щоб знав,— нашіптувала Варка,— щоб знав.

— Та он же де стежка, Варко!

Варка вхопилася за гіллячко старої яблуні, аж отямилася трохи.

Тихо так обізвалася:

— А куди це ти зібрався вдосвіта?

— По хліб у місто,— одказував радо, думаючи, що, може ж, по дорозі.

— А я так. Ще й сама не знаю...

III

Було б мені на ті танці й не йти, бо завтра ж удосвіта коней гнати до Солотвина. Але, думаю, подивлюся, хлопці ж усі там.

О, і Маня Костопривишина з Вертикиївки. Сміється, вихиляється і все мені очима показує: ходи, мовляв, потанцюємо чи щось таке. Але куди там, я ж у куфайці, з колгоспу йду. Воно, дурне, геть забулося, скільки Іван Огородник їй стиду наробив на двоє сіл. Але ні, хіба забула? То вона така незло-вредна.

Іван і теперечки, дурнувато коливаючи спиною, боком до Мані, боком, в потім ляп, як двома камінцями, долонями — і розбиває пару. Не дивиться, чи з хлопцем танцює Маня, чи з дівчиною, йому все одно. Йому з Манею охота побалуватись. А воно й радіє, і не противиться, аж сором за неї.

І я колись був наскочив на Маню літом, як з хлопцями у вертикиївський клуб ходили. А потім хлопці взяли й розказали, що там у них з Іваном було, то мені й відрізало. Кажуть: "Шкода тебе, вона ж уже раз виходила заміж, покинь".

Та я й сам чув, як Іван хвалився на тракторному стані. Каже, їдемо ми з Микитою ввечері, машина, значить, своя (тобто колгоспна), всьо, як треба, 'їдемо, а охота ж десь пристати. У Пертикиївці злазимо, машину ставимо, всьо в порядку, й заходимо. Микита мені: "Чия це хата, я такої не знаю*. А я думаю, нічого, визнаємо. Заходимо, а там батько й мати, зустрічають пас, як рідних, садовлять за стіл: хто, чиї будете. А я: "Дочку вашу сватати хочемо". Мати, бачу, щось не той, а батько вже: "То залишайтеся ночувати, переспите на сіні*. А Манька в куточку й очей не зведе, думає, що правда. Ми з Микитою ще по одній, батькові кажемо: "Всьо добре, батя, але нам ще їхати".

Та того Івана слухати — сказитись треба. Пін тобі розкаже, як у колгоспі солотвинському на "Кубані" робив, і треба було для клубу з міста нові інструменти везти, і з ним директора радгоспу племінниця їхала, вона закомандувала ансамбль

збирати, і щоб усе електричне було: гітари, барабани всякі. То він і не пам'ятає, скільки разів дорогою вони де спинялись, чи в лісок заїжджали, чи й так при дорозі... А назад племінниця пробувала на тих інструментах грати, а він реготав, і вона реготала, так їм весело було.

То я вже зиркав на двері, хтів іти, але щось мене тримало. Таки Маня дивиться, киває: чого ж ти, йди хоч разок, така музика. А буває (хоч і не показуєш): вже б і кинувсь, і з тою танцював би, й з тою. Але каменем стоїш, і тільки серце бухкає і холод усередині розганяє.

На вулиці одразу легшає. І це вже я собі тією дорогою подамся, що хоч і довша, але ріднішої од неї нема для мене.

Онде й Огородникова хата. І Зінина постать на веранді то згинається (щось піднімає), то поволі проходжується з кутка в куток (односить підняте). Стукну раз і вдруге носком об хвіртку, може ж, почує. Як вона вибігає, то ми стежечкою, стежечкою поза хатою, далі городом, городом і опиняємося в такій долині, де дві верби ростуть і криничка старенька з

дуже холодною водою. Хтозна-звідки ця долина взялася, бо ж навкруги городи, земля сухувата. Раз ми так стояли під віттям вербовим — збоку й не вгледити, листочки аж до землі дістають, — коли це відром щось бовть, а потім, захлинаючись, воду почало хлебтати. То Зіна одразу взнала Івана, брата.

— Він як вип'є або десь з хлопцями поб'ється, то так хлебче.

Я трохи злякався, а Зіна мені на вухо:

— Не бійся, зі мною він тобі нічого не зробить. Це він у клубі такий герой і скрізь, а мене боїться.

Я вже потім добрав, що тоді чи зі страху, чи так чогось узявся обома руками за її спину, тоненьку, але міцну, і вона сама ближче до мене підступилася, і так ми стояли довго, не розуміючи, що це з нами коїться. І якби, дивин, не перелякався, то так би досі й не обняв ні разу.

В селі такої дівчини пошукати треба, як Зіна. Але мене, буває, аж зціпить, що так уже схожа на брата, і найперше обличчям. Це вони в матір пішли обое. І тілом, і характером. Правда, Зіна ж не ходить пізно та не заривається битися з ким треба й не треба.

Це після того разу, як ми обнялися, мене таке взяло, що я готовий був бігати щовечора до Огородникової хати і викликати Зіну. Як здумаю, що вона така строга і гарна, мене аж пече на обличчі.

Хтось, чув я, сказав, що така жінка в руках триматиме. А я сам собі шепотів, що нехай тримала б, аби разом щодня.

Але цього разу постояти не довелось. Зіна й сама здригнулася, коли з вулиці крик якийсь, гупання вчулось, велосипед об землю вдаривсь. Я городом на вулицю, а Зіна до хати (тільки й устигла прошепотіти: "Я тобі потім щось скажу").

Дивлюсь, а під тинем Іван Огородник повзає, і трое чи скільки, не розібрав добре, пар ніг у ту, темнішу, що біля кладовища виходить, вуличку поталагунило.

Добіг до Івана, пробую підняти його, а він головою метляє з плеча на плече і якось отак ліктями мене в груди мляво, але боляче, видно, що однією чаркою не обійшлося.

— Ти хто? — кліпає на мене закислими очиськами. — А, це ти. А я Іван. Всьо добре, не бійся нічого.

— Та я й не...

Але, бачу, до тями приходить, пробує тверезо очима дивитися, вирячує їх.

— Ти кого бачив, га? Хто мене бив... — і таке сказонув, що я й не чув ніколи.

Проте поміг йому підійти до воріт і велосипеда услід покотив. На тобі, може ж, родичем колись будеш.

На другий день мені хлопці розказували, як Іван, прочумавшись за ніч, викотив лайбу і вїо по селу.

Першого надибав Сашка Олійника: той ще сонний з навильником гною через подвір'я дибав.

— Здоров, Сашко, — бадьоренько гукнув Іван і ближче до нього, ближче, однією ногою по землі тупцяє, а інша на рамі звисає. — Це ти мене вчора бив?

— Та чо ти, Йван...

Гиль його лівою у вилицю, і Сашко па купі гною розклався, очі заплющивши.

Тепер іще на Степок, там Андрій Вакульчик живе. Ага, це й чи не він покурити вийшов, на лавочку сівши. Головою до тину притулився, затяіується з усієї сили. А загорожа не штахетами, а дубчики товстенькі, один в один, нічого крізь них не побачиш. Іван як їхав, то й не зупинявся, ногою хвицьнув на ходу — чи в шию попало, чи у вухо, не розібрав. Почув тільки: задеренчало по дубчиках і втихло.

А третій, Петро Шевчук, жив на Закусилівці. Це мостом через річку, а потім аж до колгоспу. Іван притримав лайбу, постояв трохи, покурив. Бачить, що спізниться на роботу, і не поїхав. *Я його в клубі побачу*, — таке собі подумав.

Не знаю, чи перед обідом, чи й так десь, пізніше, — забув, бо дуже вже мною тіпало всередині — таки злякався, — навідався Огородник і до Лисої гори.

І що б то йому заманулося (де он тракторна бригада!) проти жаркого сонця аж сюди. Ногою притупує об піскуватий берег, тягнучи під собою велосипеда, спиняється віддалік, бо куди ж ного далі: я у воді, останнього ятера затушкував очеретяним листям, мну мокру холошу трусів — аж до колін вони мені.

Довго дивиться над очеретами, понад гору, далі вже й дивитися нема на що, і як пирхне! Чисто, як лоша на холоді.

— То ти не бачив, хто мене вчора бив? — надумав спитати.

— Щось бігло до цвинтаря, а що — не познав, — кажу, і ми довго одмовчуємося.

— А чого, це ти крутився під моєю хатою?

— Таж додому йшов...

— Але нічого, всьо гут! — каже і повертає свої холодні тверезі очі в той бік, де коні пасуться.

Я пробую вибратися на сухе і зіслизаю в ковбаню з чорною, як смола, багнюкою — між зіллям і береговим піском такі ковбані водяться. Багнюка аж тепла.

— А на Маню дивився, га? — знов на мене очима.

— Тра вона мені.— А в самого думка: "Це ж він і не знає, що ми з Зіною..."

Ближче так велосипедом підкочується, аж переднім колесом у мокро, а я ногу то витягнув, і багнюка на ній потроху обсихати стала,— як у теплому чобітку тій нозі — жду чогось і немов боюсь. Ех, тоді він як розвернеться та на коней!] хоч не дуже й ті коні боялись його (бачили ж, що я тут), але мені шкода стало, як вони, бідні, розбігалися убоки.

— Це ж якби знаття, хто мене б-и-ив! — летить від ставка понад низеньким, у пояс, сосняком.

А ще ж було таке, що ні він, ні Зіна не знають та й чи знатимуть колись, що мені примарилось уночі і після чого я довго не міг заснути. Бо наче щось вилетіло із мене і сіло на животі, притулившись вогкими теплими лапками... Але я уже й злякався, які там думки приходять. Скільки не старався про Зіну в ту ніч думати, але якби вона оце нахилилася наді мною, то не було б охоти обняти. Слабкість така найшла...

А вже он і коні, перебрівши мілку ставкову воду у видолінку, подалися ближче до Лисої гори. Та й мені бажання не було дивитися, як там Іван Огородник вискакує лайбою на шлях, щоб у село їхати.

IV

Дядько Андроп притримав віжки: десь отутечки й пристати б. Од річки, де діти за дня понагрібали купи ледь усохлого листя з тополь, тягло димом. Ну геть тобі як у війну, чи не в Західній, якраз під осінь, отак з поля чутно було. І ще й дивувався тоді: звідки ж воно? Хоч би тобі деревце чи кущик манснький — голо. Паленим живим пахло. Але то бадилля кукурудзяне злежане куріло, десь вогнем зачепило. Там тої кукурудзи — йди не перейдеш, їдь не передивишся. Ще й думали поміж своїми, чи не з одної кукурудзи тут живуть. Гм, діла.

А це, мабуть, котресь виплеснуло ганчірку,— такі порядки позаводили, що діти класи миють,— і воно димить, валує, забиває дух осіннього диму, справжнього.

Андрон, прикурюючи, нюхнув край рукава (одежина нова, з післявоєнного матеріалу), таке, немов дощем запахло. Небо, як придивитися, без хмар, але й неясне. Однак нічого не видає на дощ, хіба от рукав якось так запах.

Це чи не конюх шкільний володає оно біля одхиленої брами? Він. Угледів би звіддалеки, хто це там на дорозі, але на одно око геть нездужає, а інше бачить не далі кінського задка. Коні самі везуть, куди треба.

Конюх попустив тоненького паска і верхнього гудзика на куфайці розстебнув — давило чи чого йому так закортіло. Вузлика до грудей п'ятірнею притискував.

Андронові коні попасом з'їжджали в канаву, аж віз нахилився, але Андрон не спиняв їх. Конюх розрівняв на чотири боки хустину, помацав, що в ній лежало. Полуденок чи підвечірок або так собі — чоловікові закортіло, не наїдається. Оглянувся на школу,— хто там побачить, як одне тільки вікно, де бібліотека, дивиться на конюшню,— й дістав з кишені маленьку пляшечку, в кулаці сховалася б (Андрон аж виставив перед очима долоню, міркуючи, як би воно було).

Конюх надпив трохи, постояв, постояв, а тоді, порозстібавши усі гудзики на куфайці, здихнув тихенько і допив, що там ще було.

Підвода вже зовсім скотилася у канаву, а коні пробували діставати до тину — там під штахетами трава густіша росла, не вибита. Андрон замотав на штахеті віжки, докурив до нігтя,— в класі ж сидіти хтозна-скільки, тепер без перерв усе роблять, щоб скоріше для гостей і для себе. Воно й правильно.

"Ласкаво просимо наших ветеранів",— прочитав дядько Андрон по букві і аж засміявся. Таке, наче помилку хотів найти. Приклав у зо двох місцях долоню до прохолодних лакованих дощок нових дверей, такі вони замашні проти давньої, колись білої, цегли; увійшов досередини. В коридорі вогко пахло, видно, діти старалися так — поналивали води, аж калюжки подекуди зблискують.

Хтось Андрона штовхнув, реготнуло стиха (сутінки ж, весело), а тоді швиденько щось забалакало, заойкало, кинулося з іншими дітлахами в клас — упізнало ж дядька ветерана.

Андрон і не зогледівся, як уже сидів за столиком новеньким, червоною тканиною вбраним (у спину муляла дошка, чи то пак дощечка, на яку крейду кладуть, і дядько Андрон попробував живота випнути вперед, а плечима на дошку зіпертись). Біда, головою ж не зіпрешся, бо вийде, немов зовсім лежиш, то доводилось шию напинати, щоб рівно стояла. І сам собі дядько на гусака схожий був, аж сміх колотився десь усередині живота, такий солоденький, млосний. Як гусак, їй-бо, і дядько рвучко одривався од дошки і спирався ліктями на червону тоненьку матерію.

Він одразу й недобачив, що по той бік трибуни ще один столик нарихтували і за ним сидів конюх шкільний. Коли ж це він утиснувся і чого тут? Крім Андрона, якому пощастило визволяти рідне село, ще один чоловік, з району, нетутешній.

А мо', й конюх, тільки ж як воно, що не знав Андрон. Та ні, то так, для солідності посадили, не було, може, за часом, кого закликати. Конюх, далебі, сидів, схрестивши руки десь під животом, туди глядь, сюди зирк (бачить що чи ні) — й наче йому не звикати до таких святців.

А це дядькові Андронові світло в очі вдарило, аж долонею затулився. Що воно? Ага, фотографують, отой худенький, в окулярах, що все думав, він учень, аж ні, якийсь лаборант чи хто. На велосипеді все їздить. Раз підводою був би наїхав під гору: той кривуляками вигазовує, хоче ж виїхати, а сили в ногах катма, от його і смикнуло вбік та об землю, а коні

злякалися і вйо...

Цей довго світла не виключав, може, й забувся, але що ж йому скажеш, фотограф.

То це, значить, і конюх шкільний тутечки. Дядько Андрон ще з раз нахилився подивитись, де той сидить, аж це над самим вухом голосок залящав: "От і знову ми, знову зустрілись, сяє щастям і радістю клас, ми на добре й відмінно учились, щоб сьогодні порадувать вас*. Себто їх, ветеранів.

Дядько Андрон присунувся ближченько до столу, грудьми наліг, так йому цікаво було: дитина ж хвилюється, тра послухати.

А слова склала піонервожата, через річку од школи живе. Це чи не одні батько у неї старенький, Ригор, удвох собі на хазяйстві. Бач, і вірші уміє.

Дядько Андрон почув-таки, хоч далеко й од вікна сидів, як довбнуло скількомась краплями об бляшане підвіконня — ток, ток. Та й так видно: посутеніло — чи од хмар воно, чи п справді вже вечір.

І директор щось балакав, і з учителів, той, що по військовій підготовці, а дядькові й мова та не йшла. Брався руками за коліна, потім під коліна пальці просовував, дерево пробував пучками. Невсидячки так.

Але треба щось та робити. Нахилився до сусіди, сказав слово, той директорові.

— Учні,— на диво урочисто обізвався з того боку,— на жаль, ветеран, якому пощастило визволяти наше рідне село, Андроп Павлович, змушений пас покинути, бо там під дощем його коні. Прошу вручити ветеранові квіти.

І справді, якесь дівчисько підбігло, тицьнуло букетика у ліву руку, бо правою дядько потягся до сивого шорсткого чубчика, пригладити

— Думав, що виступлю,— дядько Андрон оглянувся на вчителів,— але таке діло, дощ.

Віжки розмоталися, і коні далеченько одчвалали, аж навпроти старої школи шукали траву. А там тополі, старіші й густіші, і земля під ними суха. Це тут крапотить.

Дядько Андрон знайшов на передку розпоротого по шву мішка, накрив голову ним, плечі й спину захистив — немов у халабудці. Крізь мішковину ледь-ледь чути, як той дощик шкрябочс.

Пилюка ще так собі, тільки зверху пришерхла, до коліс чіпляється. А зісподу геть тобі суха. Та це ненадовго. Ось припустить дужче, і буде калапеця. Дядько Андрон звернув на камінці, хоч і тарабанить, та віз чистенький буде.

Дядько Андрон думав сказати сьогодні таке, чого на інших зустрічах не говорив. Але дощ та й коні перебили. То він їм усе — як відступали (небагато, трошки), а потім як наступали (все, що знав), і цс дітям найдужче подобалося, видно ж.

А потім, їздячи повз школу, надумав не так, як ті рази, по-іншому. Але чи погода така, чи учні потомилися (більше слідували за фотографом), ну й копі...

Дядькові Андропові подобалося виїжджати за село, де лікарня на горбі і перша од поля вуличка звертає праворуч.

Але сьогодні чи не від дощу таке: млосно чогось робилося, не було вже такої радості. Тепер хоч би втрапити, де та хата. Нічого, втрапить. В ту ж, крайню вуличку, і спрямував коней.

По цей бік воріт (побачив) наджидала жінка, роздертий целофановий мішок на голові, шинелею старою солдатською, батьковою, мабуть, обіпнуті накоцюрблені плечі. Дядько Анд-рон спинив коней віддалік, бо чогось не наважився під'їжджати. Здалося йому, що молодиця візьме та й скаже: "Вертайтесь, уже машину напитали*.

— Як готові, то давайте,— тихо гукнув дядько Андрон.— Бо коням, бачте, як.

— Поможете нам,— почув дядько з-під целофанового мішка і побачив очі, ніякі, маленькі, носик гачечком — все до губи пробує дістати.

"В кого воно таке? — подумав дядько Андрон.— Старий Макогон наче й нічого собою*.

Щось таке згадав Андрон: жив тут старий сам, а вчорік йому ноги одняло. Приїхала дочка (оця-о ж, бо одна), забрала, але Макогону полегшало, і він чи й не сам дістався в село.

А це, бач, знов, та ще такої пори.

Допомагати, однак, не вдалося,— зять он уже сам вів попід руки старого. Побачив Андрон, яка новенька куфайка на старому, застебнута на всі гудзики, і нові кирзові чоботи. Голову затуляла від дощу шкіряна його шапочка,— дочка тісненько зав'язала шнурочки, аж дідові важко було головою володати.

Оце вам, діду, старе сидіння з автобуса, на дію покладене, а дочка з зятем на поперечці — за батьком наглядати.

— І де той автобус? — мабуть, не вперше за сьогодні визнавав зять.

— Розмило дорогу за станцією,— дочка нахилилася головою аж до колін. — Я ж тобі казала.

— То це ще од учорашнього дня.

— Ну да, підводою тільки й можна.

— А ще коли той поїзд.

— Зайдемо до Йвана, пересидимо,— знов жінка ткнулась до колін, мовби нюхаючи їх.

— Був би той час сидіти,— зять, мабуть, некурящий, подумав дядько Андрон, йому дай побалакати,— й так зірвалися.

Дядько Андрон щось хотів було поспитати — чи не мультко абощо,— але, зустрівши дві пари насторожених очей (дід Макогон сидів спиною до нього), швиденько одвернувся до коней.

Макогон мовчав і дивився на світ (це дядько Андрон ще біля хати завважив) подитячому урочисто, мовби він один до всього, що нас оточує, найближче стояв.

"Може, й мову йому потягло?" — подумав дядько Андрон.

Цієї зими випало Андронові завозити старому брикет, і той, поставивши на стіл вгощення — лимонад і чи не торішнє печиво (хтось, дідові гостинця заносив),— розказував, чого він один.

— Хату я племінниці одписав, оту, велику, гарну, а вона тепер і молока не занесе. Ходіть, каже, самі, бо мені нема коли. А як і прийду коли, то не все дасть, через раз. А було ж таке! Нічого не мало. Було б прийняти Івана Ткаченка. Він і просився, казав: "Я б на тому місці хату нову звів. І ви б коло мене були". А тепер я один. За дочку й казати не хочу, бо я для неї нічого не зробив. Десь живе, не іде, не пише.

Дош то припускав, то знов його односило повз хати, і там, де мала бути станція, ніяк не розвиднялося, хоч сонце туди десь подалося (хмари такі).

На станції дядько Андрон поміг зсадити старого з воза, потримався довше за куфайчаний рукав, бо руки й не чутно було, і аж здригнувся: це він більш не побачить діда.

Трохи постояв, дивлячись, як дочка з зятем ведуть попід лікті старого, і така охота прийшла їхати, що дядько Андрон крутнув над головою віжками, і коні рвонули, здивовані,— він

же й не лякав їх ніколи.

Деся перед школою аж закуняв,— тихо зробилося після дощу, тепло. Але як тільки зринуло над горбом і рушило назустріч світло од ремонтних майстерень, схаменувся, смикнув плечима.

— Вйо,— сполохав коней, бо тут якраз під гору треба було.

V

Хлопці за клубом сказали, що, чуєш, тебе кличе Вільчинський і хоче послати на Закусилівку за ветеринаром, аби йшов грати на трубі.

Вільчинський, правда, вже й сам ішов у цей бік і махав рукою, мовляв, чого моняєшся, треба скоріше бігти. Це ж якщо вечір тільки-но починається, думаю, а ще бігти за ветеринаром, бо нема кому грати басом, то хто й зна, коли воно все буде.

А Вільчинський як уже підійшов до гурту, то хтось із хлопців проказав:

— Може, нехай Огородник буде басом, у нього груди моряка, а...

Але доказати Вільчинський не дав, бо, мабуть, переживав дуже, що як же це духовий оркестр та без баса буде. Його не дуже й слухали, але тихенько пояснив, що і як зробити.

— Бери веломашину і при на Закусилівку до ветеринара, кажи, щоб бігом біг, що голова колгоспу так сказав, бо може не послухати.— І рукою вже тримався за моє плече, аж незручно робилось, бо он же й дівчата стояли й дивились, а Лілька Вільчинська найперша оглянулась і пішла назустріч.— Бач, поховались за клубом, а дівчата самі стоять.

— Куди це ви посилаєте його, нам же повторювати програму треба, скоро ж виступати.

Вільчинський знов поклав руку на моє плече і зі сміхом сказав, що, може б, удвох поїхали на Закусилівку, нехай Ліля сідає на раму і вйо. Та так і скоріше справитесь, казав Вільчинський, бо хлопець сам як поїде, то неодмінно дець зачепиться.

А дівчата все жвавіше оглядались, перешіптувались, що чого це вони там стоять, не набалакаються, скоріше б уже їхали за ветеринаром. Лілька тим часом нагадала, що репетиція буде обов'язково і що, може, когось іншого послати б.

Вільчинський підкотив однією рукою велосипеда, ще спитав, чи Лілька не хоче їхати теж, але вона тільки засміялась, аж ямочки на повних щоках появились.

— Ні, нехай він сам їде, бо вдвох можемо перекинутись. І треба ж було мені бовкнути (це вже як Лілька відійшла), сідаючи на велосипед:

— Нехай її Василь Вітюк возить на велосипеді.

Але Вільчинський ані слова на те, ані пів, тільки пробіг трохи ззаду, підштовхуючи за багажник.

— Там якщо не знайдеш, де його хата, то в людей розпитай,— гукнув Вільчинський услід...

Скільки ж тут їхати велосипедом: дав газу — і вже біля розбитого костюлу, ще два рази натиснув на педалі — і котишся з горба. Сонця ще багато так, і зліва, де костюл, зашелестіло раптом, забіліло — це голуби з одного місця на інше перелетіли, збиваючи донизу пил і глину.

Як переїхав у видолинку кам'яний місток, під яким вода дзюркотить з порослого вербами берега в річку, то побачив, як під гору по шосе дряпається Бойчукова інвалідська машина. Але це тільки здалось, що вона їде, насправді ж диркає і совається на одному місці туди-сюди.

— Ти куди їдеш? — запитав Бойчук, вибираючись з машини.

— їду казати ветеринарові, щоб ішов грати на трубі.

— А,— махнув рукою дядько,— то ще не біда, а ось біда. Бойчук обмацував задок машини великими долонями, нахилився, скільки дозволяв гримучий протез на правій нозі.

— Ви б мішки повиймали, а тоді й вирвалися б нагору,— кажу дядькові.

— Я вчора з мішками виїхав,— каже дядько,— але не в цьому діло. А ти, кажеш, за ветеринаром їдеш, щоб на трубі грав? А що ж у вас буде?

— Випускний вечір у клубі, а огляділись — нема баса, то мене послали від імені голови колгоспу прикликати його.

— Ні, не будемо знімати мішки, я ж учора й так виїхав,— каже дядько Бойчук.— Це ж як у вас вечір, то вже скоро по роботах роз'їдетесь хто куди. І треба дуже глядітись, бо буде, як мені, що й без ноги, й без усього.

— А чого ж у вас немає? У вас же все є.

— Єй жінка, є й діти, є й машина, а машина не їде.— Дядько закурив і знов нагнувся, і мені тільки видно гладкі плечі в муці — сам переносив мішки з млина.

— Підеш робити чи вчитись, як доля дасть, то гляди, щоб не пив і за жінками не бігав, бо пропадеш.

— Ще малий виріс,— кажу дядькові,— нема коли про це думать.

— Зараз докурю і поїдемо,— каже дядько Бойчук, спираючись на мішки, що випирають з багажника.— Люди п'ють, а ти не пий, бо пропадеш.

— Мені б уже пора їхати, а то хто й зна, чи той ветеринар удома.

— Не спіши, докурю, а тоді й поїдемо,— каже дядько, обтріпуючи муку з ліктя.— Повидумував якийсь чорт горби, щоб по них дертись. Я на війні так само під гору дряпався полугоркою, спинився, не виїхавши, а мене й зрізало. Тепер, вважай, вдвоє важче збиратись, хоч і своїм транспортом.

— Буде нова марка інвалідських машин,— заспокоюю дядька,— легше буде під гору.

— Що там буде, а теперки треба виїхати.

Дядько обома руками закладає протез у кабінку, а відтак і ліву ногу приставляє.

— Постав веломашину і підіпхни мене, тут багацько сили не треба.

Як придумали, так і зробили, дядько завів, машина трохи подалась назад, а потім дав газ, і вона почала сунути вгору, а так і пхати легше.

— Аж чую,— кричу дядькові,— що якби хоч одного мішка

зняли, сама потягла б.

— Це чи не погода погана,— дядько на те.— Як отаке насуплюється підвечір, то не жди, щоб під гору їхало, прокляте. Але ж диви-н, вчора так гарно йшла, що тобі сказати.

— Дядьку, а ви на трубі грати вмієте? — криком питаю.

— Колись, пробував, а тепер не, не зможу, губи, бач, тонкі. А ветеринар — то той мастак, той гарно дме,— розказує дядько.— Мені тільки у війну довелось за музикантами їхати. Полуторкою під гору дерся, спинився на півдорозі, а тут і чесонуло, і я без ноги.

— Оце-то музика у вас була,—сміюся я, хоч мені дуже сумно, що дядькові ногу одірвало.

Накричавшись отак, ми розпрощались, дядькова машина, почувши рівне, веселенько заспівала, а я подався вниз за велосипедом.

На Містечку, якраз навпроти ремонтної бази, стояли купою хлопці. Серед них, бачу, Василь Самсонюк, Василь Вітюк,— стоять собі, не спішать нікуди, ні їм випускного вечора, ні духового оркестру.

— Ти куди ідеш, ставай з нами, зараз подумаємо, куди піти,— махає Самсонюк веселенько.

— Та я за ветеринаром іду, нема кому на трубі грати. А ви чого не на вечорі?

— А нащо мені той вечір, я ж вісім класів кінчив,— каже Самсонюк.

— То це ти, а он Василь.

— Не хочу я з усіма святкувати, ми ось зібрались, десь у берег гайнемо,— сказав Вітюк.—А ти з нами не?

— Як же я піду, як треба ветеринара привезти, а потім ще в клубі виступати. Лілька й так сердилась, що мене послали.

— Дуже сердита, кажеш? — перепитав Вітюк й засміявся.— То це ти їдеш за ветеринаром?

— На чорта він тобі здався, ідімо з нами, ми осьо трохи хлопців назбирали, але ж однокласників нікого нема, двоє тільки, та ще ти будеш,— сказав Самсонюк.

— Та ні, треба їхати за ветеринаром.

— А він хіба вміє грати? — перепитав Вітюк.

— О, з такими губами й таким пузом тільки й дути,— сказав Самсонюк.

— Так він же такий якийсь, де не піде, то щось учво-рить,— скривився Вітюк.

— Це раз як вони з Миколою Кіндзерським поїхали на мотоциклі в Житомир,— розказує Самсонюк.— Виїхали на трасу, а десь біля Двірця міліціонер і до них. Зніміть, каже, будь ласка, торбу. Ті недоберуть, що таке, повітріщувались, а міліціонер знов спокійненько промовляє, щоб зняли торбу. Ветеринар зліз із задка, а Кіндзерський як дав газу, зрадів, що й так обійшлось. Ветеринар стоїть на асфальті, не знає, що робити, а міліціонер питає: "Ви чого злізли?" — "Так ви ж сказали",— ветеринар йому. "Я сказав, щоб торбу з руля зняли".— "А моє прізвище Торба, ветеринар я, і ви сказали, щоб зняли Торбу, то що ж тепер робити?" — "Раз ви Торба,— каже міліціонер,— то й

стійте і адіть автобуса, а своєму товаришу скажете, щоб з'явився в міліцію, торбу він таки не зняв".

— Та він же й мордатий, той ветеринар,— не вгавав Вітюк.— Як ти його на велосипед візьмеш?

— Своім ходом піде, я тільки скажу, що в клубі ждуть баса і без нього не обійдуться.

— То ти з нами не хочеш? — запитав Самсонюк.

— Ні, хлопці, треба привезти ветеринара.

— Ну, паняй, а ми пішли.

— А дівчатам скажи, хай без нас обходяться,— крикнув услід Вітюк.

— Та вже ж скажу.

Й оком не змигнув, як проїхав Містечко. Мчав униз, до річки, і бачив закуsilівську вулицю, що потяглась аж до Лисої гори. Більше по той бік села вулиць нема, це тільки одна.

Коли почув: машина ззаду загуркотіла, й аж перелякався. Мабуть, з виключеним мотором горою котилась, а це завелась. Звідти помахали, щось гукнули, а посеред усіх я побачив Ліду Кушер. Ось так, і вона не на вечорі. Не проїхали далеко, вона зістрибнула на землю і стала чекати. Машина рушила, і дівчата заспівали, і ще пісню довго було чути.

— Ти не до мене їдеш? — грайливо запитала Ліда.

— Сідай підвезу, тільки на рамі, бо на багажнику я не вмію. За ветеринаром їду, покажеш, де він живе.

— Біля мене живе, якби проводжав мене, як інші хлопці, то й знав би.

— Якби ж то. А ти з ферми їдеш чи вже на іншій роботі?

— Ще на фермі, але таке закрутилось, що й сама не знаю. Тут один з Житомира все навідується, просить, щоб з ним їхала й там жила.

— То подумай, може, й добре буде.

— Он хата ветеринарова, а далі моя. Давай я тут зістрибну, щоб батько не побачили. А той щотижня приїжджає, все вговорює, вже й батьки мої знають.

— А вони що кажуть?

— Та вони не проти. Кажуть, житимеш у місті, хіба тобі погано буде. Приїжджатимеш коли там, всього набереш, так що й купувати нічого не доведеться.

— Та й то правда, житимеш, як пані.

— Тільки, будь ласка, не смійся. Тобі добре, ти хлопець, скрізь влаштуєшся, куди не поїдеш, а дівчатам як?

— Так само й дівчатам. Одним ще голову сушити над заміжжям, а тобі само в руки пливе. Бери й не опирайся.

— А ти б де хотів жити: в місті чи в селі?

— Не знаю ще, світ такий великий, аж страшно робиться. Живуть-от люди в селі, і не хочеться нікуди від них їхати. Я їх, можна сказати, тільки недавно і взнав.

— Та у й місті гарно, є куди піти, час минає швидко, молоді багато різної.

— А я їх трохи побоююсь, якісь вони не такі, як наші, сільські.

— Та такі, це тобі тільки здається.

— Як би до цього ветеринара заїхати? — помовчавши, спитав я.—Чи він спить, чи його й зовсім немає?

— Та найдеш ти свого ветеринара, скільки того діла.

— Якийсь такий вечір дивний, аж страшно робиться, потемніло зарані.

— Тут він такий завжди, он же поле, і добре видно, як сонце сходить і заходить.

— Ми там у себе живемо і за хатами не дуже й бачимо, а тут — як у іншій країні.

— Давай я тебе проведу нашим подвір'ям, а там городом у двір до ветеринара попадеш, бо з вулиці ще собака нарветься.

— У садку вже зовсім темно стало,— мовив я; втома пройшла, а з нею недавня тривога і сум.

— Нахились, я тобі щось на вухо скажу,— почув я Лідин шепіт.— Ще ближче, не бійся, не вкушу.

— Щось дуже серйозне чи ні? — силувано усміхнувся я.

— Ні, вже не скажу, це я так— Вона відняла свою руку від моєї і відійшла у глиб саду— Йди вже, а то зовсім пізно, що тобі скажуть у клубі.

— Піду й справді, а ти гляди, не заблудись у садку,—

спробував я пожартувати.

— Ночі тепер місячні, де ж тут блудити.

Я подався навпрошки до ветеринарової хати,— десь там у клубі чекали музик.

VI

Павла Полтавського не всяк міг подужати. Верткий він такий був. І мені в руки не давався. Хоч я й знав, що тільки-но вхоплю за попереk, то неодмінно підніму й кину на траву. І вже як доходило до злості, що й штурхани починалися, він зразу отак кулаки виставляє перед лицем, і вже до нього не навертайся. Хочеш за руку вхопити, а він круть нею і вже з іншого боку тебе чирк по лобі чи по грудях. І ще й примовляє зі сміхом: "Бокс, бокс!"

Про це заняття доти я чув хіба з радіо чи так хто розказував. Однак найбільше воно мені вбилося в пам'ять, як одного разу почув у хлібній лавці розмову дядьків.

— А Дмитро вас, куме, мабуть, подужає,— казав дядько Зуй (він стояв серед жінок у черзі і все добре бачив, бо височенний був).

Кум не піддався на це, а тільки тихо сміявся, аж сколихувало ним, не дядько, а діжка з огірками.

Межи людьми, буває, і заговорять, що Дмитро і Пилип Закуси-лівець похожеп'які і чи не рідня юни там... А Дмитро в цім році школу закінчував, то йому й охота була позмагатися з дядьком Пилипом, що по силі йому не кожен стане перечити.

І добре побачив, як дядько Пилип виставив зігнутого товстенького мізинця: чіпляйся, та й поміряємося.

Той мізинного виставив, і вони давай перетягуватися.

Та й видно було, чия зверху, але вони навмисне попускали один одному, щоб довше

показувати, хто на що здатний.

Дядько Пилип старший, тому й хитріший, він тільки рукою керує. А Дмитро усім тілом переважається, підшвами чиргикає по вищерблених дошках.

— А лихोї години на вас нема,— сердилися жінки,— на роботі б силу показували, а не тут.

— Та й хіба тільки на роботі,— реготнув хтось молодший. Дядько Зуй, поволеньки посуваючись до прилавка, всю

дорогу підохкував та заохочував змагальників, а це нарешті сказав:

— Ну то добре, це якби на рівному та щоб не так тісно, то ще б видно було, але, значить, ви, куме, не піддалися.

Дмитро, відхекавшись, ще просивсь, але дядько Пилип думав уже про хліб і відмахувався раз по раз.

— Куме, дайте йому бокса, щоб він одчепився,— засміявся дядько Пилип до Зуя.

Але дядькові Зую інше в голові.

— Кажу, якби на рівному, то, може б, Дмитро вас й перейняв. Але нема де правди діти, ваша взяла...

З Полтавським я не товаришував так, як з іншими хлопцями, але й тягло мене до нього, і перш за все — силою помірятись.

І цього разу на перерві ми всі повибігали, хто скоріше, до турніка, а Полтавський поперед мене вистрибнув, і я аж перечепився за його ногу. Ну то мене й взяло!

Я за ним, а він навтьоки і ще й коли оглянеться та кулаками пострілює у мій бік— "Бокс, бокс".

Я його таки захопив між тополями, що густенько, у два ряди, росли при дорозі. Він уже бачив, що не вирветься, і зі сміхом,— боявся лоскоту,— протарабанив:

— Д-добре, я тебе навчу.

Правду сказати, я не дуже й вірив йому, бо чув, що він не одного обіцявся навчити боксом битися.

Але ще довше потримав Павла в обіймах, разів скільки давонув, аж він кахикнув, і попустив, як той вдруге вимовив:

— Та н-навчу ж, п-пусти, пузо болить.

— А к-коли?— перекирляючи, поспитав я в Павла.

— Підвечір десь, у костьолі, там гарно буде, і тихо, й ніхто не побачить.

— Ну добре, послухаюсь на цей раз.

— Тільки ж до мене зайди, бо будемо вдвох рукавиці нести.

І як вертався додому з уроків, то все мені з голови той бокс не виходив. Та й наче страшно робиться, бо ж як це воно — натягувати шкіряні рукавиці і товкти один одного. Так було мені, коли ще попід гору брався по шосе. А як вийшов на рівне, то аж засміявся. Таке, що мені той Полтавський, як я його однією рукою, попід живіт узявши, міг пронести метрів зо п'ять. Та й то. Це ж він голою рукою суче так справно під ніс і куди тільки хочеш, а тут уже ж в рукавиці. Не дуже й пролізе, як виставити свої кулаки

вперед голови.

Але мені про цей бокс не дав додумати дядько Вільчинський. Я тільки взявся цеглинки складати в садку (думали з мамою підвечір варення варити), а тут чую, хвірткою — бах, і голос:

— Поможеш сіно привезти з-під Вертиківки. Там біля школи Візнюка найдеш.

— Та треба б матері сказати,— неохоче обізвався я.

— Вона вже знає, одягай там що простіше.

Я ще постояв, дивлячись, як дядько Вільчинський прямує до соша, та думаючи про нього як про погорільця, й чогось шкода робилося, що він такий безпорадний тамо над канавою навпроти емтеесу, не знає, в який бік податися.

А ще як руки в піджак позаховував, то й зовсім ніби з далекого краю такий чоловічок прибився, й це ходитиме од хати до хати хлібця проситиме.

Знову по шосе йти не хотілось, берегом веселіше, людей ніде нікого, підстрибуй собі, давай бокси в який хочеш бік.

Та дядько Візнюк ще й не думав запрягати, коні стояли у стайні, Голосно їли буряки з вівсом.

— Ну да, дядько Вільчинський мені — бігом, бігом, а ви не ворухитесь.

— Устигнеться, я сьогодні й так дві ходки на станцію за брикетом зробив.

— То брикет, а сіно хіба трудніше?

— Хто каже трудніше*, сіно важче.

— І сонце вже он посередині, це нам буде їзда.

— А ти кашкета носи, ви ж думаєте, як здорові, то вже й чуби на сонце.

— Та я не про те, коням гаряче буде.

— Коням.

Поки дядько коней виводив, я віником трохи пообмахував чорну пилюку на возі.

— Чи воно тобі треба, бери осьо помагай,— гукнув дядько зі стайні.

— Щоб сіно не помастилося.

— Сіно.

Я виводив гніду, а дядько кару. Ми в школі усі найдужче гніду любили, і тільки запрягати — то всі за нею.

— Соломи на дно потруси,— сказав дядько Візнюк,— а то штани вивазяєш.

Сідати на дно і труситись по шосе кіломерів два, аж поки за селом, де лікарня, починається шлях, і дурний не захоче. Того я знайшов у стайні подертого мішка, кинув на полудрабок. Отак, щоб над колесом, звисивши ноги, їхати можна. І дядько Візнюк так учив.

Недарма казав, що сонце он високо, у потилицю запекло враз. І це тепер теліпайся з боку в бік, нюхай пилюку та на дядькову спину поглядай, бо він ні-ні, та й скаже щось.

— Он як обгоріло, це тепер верха всього перекривати треба.

Ми якраз проїжджали хату дядька Вільчинського.

— Та вони скоро одбудуються, не переживайте,*— сказав я.

— А хто ж переживає? — Дядько Візнюк цмокнув на коней.— Жалко труда

людського.

— Ну да, це правильно.

— Оце тобі і газ, і вся ця хімія. Бо й мене жінка просила: давай поставимо газову плиту. А я — ні, та й годі. Кажу, піч он є, хазяйнуй. Но-о!

— Та піч добре, але ж і палива не настанешся — кожне літо бігай, де б машину чи підводу знайти і привезти аж зі станції.

— А ти подожди, ось цього газу не стане, то знов забігають: давай дрова, давай те, се.

— На наш вік хватить,—засміявся я, підсовуючись ближче туди, де од дядькової спини тінь падала.

— Гм, якби ж знаття, звідки тої біди ждати. А то стояв собі той балон з газом рік, може, чи два, а тоді бах — і півхати знесло. Сила ж яка, ти скажи.

Таки вибралися за село, колеса, почувши в'їжджений ґрунт, покотилися тихше.

Звідси вже добре видно стовпи похилені з дротами, перевиті хмелем.

— Це й цього року світить нам хміль обривати.

— А ось посадку переїдемо, та й буде видно, що воно за хміль.

Дядько хитнув пужалном, і коні взяли скоріше.

— Як жовтий, значить, уже пора йому.

— Я скільки знаю, то під Вертикиївкою тільки й росте він, а більш ніде.

— Ще десь біля станції.

Дядько знов згадав, яка біда у Вільчинського.

— А це ще з Миколаївною таке. Він сокиру кинув на подвір'я, а вона, як собака, стриб-стриб і ногу Миколаївні поранила.

— Одна біда не йде.

За вузькоколійкою коні взяли ліворуч од села, щоб їхати полем. Ще переїдемо одне село, і там уже буде такий лужок уздовж залізниці, на ньому дядько Вільчинський ще того тижня позгрібував і склав у копички сіно.

Оце воно й є.

— Ти-но роздягайся.— Дядько Візнюк вже стояв у чорних довгих трусах, чоботях на босу ногу і в сорочці.

Як півхури наклали, дядько назначив мені лізти нагору, приймати навильники і втоптувати.

А там уже й рублем притиснули, добре позав'язували.

— Вже не так пече, як в обід, правда, дядьку?— гукнув я з хури, коли поволі рушали з луку.

— Парко наче, в очах млоїть.

— Вилазьте ви на сіно, а я за віжки.

Дядько Візнюк довго мовчав, а я, заклавши ногу на ногу, роздивлявся небо, хмарки.

— Вважай, хоч одне діло добре зробив за сьогодні, а так би прошвендяв, як оно,

бачу, на річці тиняєтесь, в костьолі шкоду робите.

— Чого це? В мене сьогодні й без вас роботи було б.

— А, яка там у тебе робота. Оце робота,— дядько ткнув пужалном у копицю сіна. Чутно було, як виїжджаємо на шосе, скоро вже й хата Вільчинського.

— Чи ти заснув там, приїхали.

Дядько Візнюк уже сидів на лавці, кашкет біля нього, і розчісувався ріденьким гребінчиком.

Я й не знав, як би краще сповзти з хури, щоб менше бачили. Бо вже й Миколаївна, і дядько Вільчинський, і дочка їхня стояли посеред двору, балакали й у мій бік дивилися.

— Будемо, хлопці, обідати,— сказала Миколаївна. Дядько Візнюк м'яв свого старенького картуза, ждав, мабуть, щоб іще раз просили.

— Та ми б оце звантажили, і я коні у школу одвів.

— Та ні, одведете потім.

Мені в голову ніяк не влазило, як це отак у вчителів у хаті обідати можна.

— Чуєте,— нахилився я до дядька Візнюка,— ви йдіть, а ми з Лількою на горище позакидаємо.

Але дядько ще не надумався: їхати чи в хату заходити.

— Це ще добре, що півверха знесло,— підходячи до коней, казав дядько Візнюк,— буває ж і гірше.

— То добре,— нарешті й дядько Вільчинський обізвався.— Яюсь буде, ходімте в хату.

Я дійшов до Лілі, що стояла з квартою і рушником,— дядько Візнюк втирався.

— Давай, поки вони з обідом там, знесемо сіно.

— Та ти ж голодний.

— А, який там голод, у мене ще діла, а додому йти не хочеться.

Сіно треба було зносити у хлівчик на горище. Я приставив драбинку, коротеньку таку, міцну, і Ліля вилізла на горище. А мені кортіло заглянути: там уже було сіно, може, торішне.

— Тільки ж ти мене вилами не зачепи,— сміялася Ліля,— а то Павло тобі дасть.

Я подавав невеликі навильники, бо дірка на горище вузьенька, багато не влізе.

— Боїшся, що перестане тебе любити, як вилами подряпаю?

— Аякже ж

За кожним навильником я ставав на другу чи третю поперечку, щоб подивитись, як Ліля втрамбує сіно.

— Ху, як мені вже гаряче,— Ліля вигукнула з горища.

— Роздяглася б.

— А ти більше нічого не хочеш?

Я аж розсердився, бо мені наче й не все одно, щось там таке надумала собі. З цими дівчатами!

Потім навильники виходили більші, і я зі злістю заштовхував у отвір, аж дощечки тріщали.

— Що тебе вкусило там, сердишся?

Я крутнув головою, було б чого гніватись.

— Але ж ви, хлопці, й смішні!

— Воно й видно, як тобі смішно,— буркнув я, стаючи ще на один щабель вище.

— А за Полтавського то я просто так сказала

— Про мене,

Я зіперся ліктями на глиняну долівку горища, там пахло сіном, давнішою пилюкою.

— Вилазь, посидимо трохи.

Ліля підбгала ноги під себе, і я помітив, що там, вище колін, вони в неї зовсім білі.

— Дивись, геть упріла.— Вона витерла лоба і показала долоню.— Будемо скоро мінятися.

— Та куди тобі, ти внизу не справишся.

— Ой-ой-ой.

Мені чомусь не хотілося сидати, і я став на коліна.

— В тебе он травинка прилипла,— показав я очима на спітнілу Лілину шию.

— То зняв би,— змахнула вона волосся з-перед очей. Доки я діставав пальцями соломинку, в горлі геть пересохло, в очах стала якась пелена...

— Ти чого на мене так дивишся?—раптом стрепенулася Ліля.— Ану, забери руку, швидко!

Я й не помітив, що рука ще й досі висить між мною і Лілею.

— А, з тою травинкою...

— Батьки побачать, чуєш, не займай.

Ліля прудко звелась на ноги, і я побачив ще раз, між гудзиками, яке в неї біле тіло.

— Іди вже, йди, там небагато переносити, я сама. Злізай...

— Якась ти, Лілю, білюща.

Я відчув прохолоду, як злізав драбинкою, вже вечоріло.

— Нічого, мені добре й так.

Я ще встиг побачити, як Ліля приминала незастебнуту петельку, мабуть, гудзичок одлетів, коли вона підхоплювалась.

За ворітьми я зупинився й побачив між деревами, біля костюлу, Павла Полтавського.

Це вже він мене дожидається, на плечах теліпаються дві пари боксерських рукавиць.

— Що ти там робиш?—запитав Павло, коли я підбіг.

— Та сіно ж помагав, як хочеш, то й тобі робота буде.

— А я тебе жду, жду.

Ми позаходили у костюл, і я згадав слова дядька Візнюка.

— Сваряться, як сюди хто заходить.

— Бо це ж як музей, наші у війну тут відстрілювались.

Я знав це й без нього, тут усі стіни подзьобані кулями. Згори на нас дивилися напівзатерті голови святих, а ще вище, на карнизах, туркотіли голуби.

— Аж страшно,— вимовив я.

— Сюди увечері не дуже хто й зайде.

— Та й то правда.

Полтавський одійшов і звіддалік показував, як одягти рукавиці.

— То що ти там робив у Вільчинського?

— Кажу ж, сіно на горище закидали.

— А-а.

— Ми з дядьком Візнюком од Вертикийівки допіру привезли.

— А Лілі часом десь не бачив?

— Бачив, чому ж ні. І вона помагала.

Полтавський вдарив лівою по моїй правій і відстрибнув на один крок убік.

— А, то це ти лівша? — Мені воно не дуже й з руки було.— Як би це не забутись.

Павло ошкірився, мовби сміявся, а потім знову вдарив правою по моїй лівій.

— А тепер ти бий, бий, не стій на місці,— гукав Полтавський,— і весь час бігай, усі боксери так роблять.

Мені здавалось, що ось зараз я поцілю прямисінько Павлові в підборіддя.

— На! — радіючи, гукнув я, але десь узялися його дві рукавиці і затулили обличчя.

Я ще й не добрав, як це воно так сталося, коли відчув на лобі різкий, хоч і не сильний, удар.

— Бокс, бокс!

Полтавський так само всміхався і перестрибував з ноги на ногу.

Якогось разу мені вдалося дістати до його грудей, та й то тільки торкнутись, бо Павло устиг стиснути мою руку, ще й показав, що міг би знову вдарити мене.

Частіше я одхекувався, попускав руки, і Полтавський теж одходив, але продовжував сучити руками в повітря.

— Пізно ми почали, вже он стемніло,— почувся мій голос.

Бо таки справді, голуби все тихше вуркотіли, густо пообсідавши карнизи й почорнілі рами, в яких ми ще малими повибивали скло. І сонце аж червоним просвічувало крізь ті вікна верх косяку.

— Давай ще трохи, та й підемо,— сказав Полтавський.

Я б уже кинув ці рукавиці, бо аж зло взяло, що так не повезло з боксом.

— Попробуємо,— звів я руки, і такі важкі вони здалися.

— Це якби кожен вечір битися, то скоро навчився б. І мені перший раз аж голова тріщала.

— Та, ще кожен вечір.

Полтавський бив уже не так часто, може, й жалів мене, і я, зібравши силу, разів кілька вдарив не цілячись. Та, видно, перебрав, бо Павло аж хитнувся.

— Добрий удар,— заохотив мене Полтавський, здивований трохи,— але по руках,

тому очко не записується.

В його очах знову загорілися смішинки, що й раніше.

— Отак треба.

І Павлова рука знов черкнула мого лоба, чи й не в те саме місце.

Я напружився, разів скільки підстрибнув і вдарив раз, другий, третій.

— Ого, ого,— захолював Полтавський, з підстрибом одступаючи до протилежної стіни.

— Та вже ж і не видно, куди бити,— трохи підбадьорився я.

— Ще добре як видно,— не вгавав Полтавський, все затуляючись од моїх ударів.

— Ну да, якби на вулиці, то ще нічого.

— А тепер раз, раз! — Павло націлювався в мого лоба і я затулювався двома рукавицями.

І раптом почув поштовх у праве плече й мовби спіткнувся, аж коліном проповз по кам'яній підлозі.

— А це нечесно! — вирвалося в мене.— Обман, що ж ти дуриш? І

Павло хихикнув і знов затулювався, мовляв, бий тепер ти. Та в мене пройшла охота битися далі. Навіть сльоза набігла в одному оці,— чи від удару, чи чого вона.

— Ну добре,— опустив і собі руки Полтавський,— колись іще поспробуєм.

Уже на вулиці я постягував рукавиці, помагаючи зубами. В костюлі стояли сутінки, голуби вже не перелітали з вікна

на вікно. ..0 і

— А ти в клуб сьогодні не йдеш? — запитав Полтавський.

Він взяв мої рукавиці й закинув собі на плече.

— Та побачу, як воно там.

Вибігши на шосе, я оглянувся на хату дядька Вільчинсько-го, але за тополями не побачив її.

— Трохи поболює,— всміхнувся я, пробуючи пучками лоба.

VII

Ну тобі справжнє свято на селі, як приходить пора картоплю здавати. Кіньми підвозять, велосипедами иавперекидьки, а хто й так, на своєму горбі. Це кому ближченько.

Дворище сільповське: хоч триста возів сгане. А ще на ньому склад од "залізного" магазину, неподалік вагарні, а онде й бак з гасом, у кутку дворища, що заросло попідтинню лободою впереміш з якимись високими патиками,— там же, де гас проливається і люди топчуться повсякчас, нічого не росте.

Та ще два клени старі, що листя в них лиш на декотрих гілочках зосталось, з городу баби Богиньки заглядають через високий паркан: ану-ну, хто скільки здав сьогодні?

І Гаврило Марусич, дарма що худющий та кривиться одним боком,— хоч лицем свіжий, як ото колії бувають од випитої чарки та свіжини,— згрібає за гичку клумачка і пре поперед себе біжком. Євка ж посилає. Але вже за п'ятим чи яким мішечком починає хекати: хип, хип. Смішно тільки робиться, як він коліньми отак викидає: мах-мах, ступ-ступ. А оскільки з мішками Марусич один, бо допомоги ні від кого не прийме,

то і в чергу стає чи не останній. Але не біда, виважує перед собою щонайбільшого лантуха і проштовхується туди, де тісніше. Жінки та баби не витримують, і, котра зі сміху, котра зозла, ліктями його, ліктями, аж він уже не радий, що вліз межі жінок. Виборсається з гурту, мішок у руках, і швиденько так промовляє:

— Еге-ге, я теперечки, я зараз.

І наче йому байдуже, що з ним так обійшлись, щось там длубається над мішком, шворки попускає та знов їх докупи тулить.

— Я теперки,— нашіптує.

Вже б йому й поступитись, одійти, та де там. Притулився дрібненькою спиною до кам'яного підмурка складу і наглядає, з ким би це та без черги влізти. А проте, нагледів, гукає:

— Вірко, а ходіть-но сюди, маю до вас слово. Марусич раденький, що Євка далеко, не почує, того й голос

у нього такий голосненький, аж хрипкуватий. А то було б йому за цю "Вірку". Жінка якось, зачувши, на людях йому виказала: "Ти диви-н, дурню, це ти чого віркаєш, га! Ти чого..."

Це навіть на людях так. Бо не могла Євка простити того, що до війни було.

Гаврило любив одягатися і на пошту йти. Ставав там і дивився на Віру, як вона вправляється: біля ваги посилки зважує і телеграму напише, хто неграмотний чи окуляри забувся. Та й так

І ніщо так Марусичу ніде не пахло, як на пошті,— сургучем розплавленим і ще чимсь неземним. Навіть біля коней, з якими він проробив десять літ, і то не так

Проте якось виждав, коли на пошті спорожніло, хватить Віру попід пахвами — і в комірчину. "Я боюсь вас, Гавриле",— злегенька одбивалась дівчина. Сама низенька, ноги короткі й мускулісті, та трохи кривенькі. І невідомо, чи що в них було, чи так, але Євка прознала...

То це вже їй на війні ногу одірвало, тепер колодка замість ноги. Але нічого, в емтеєсівській бухгалтерії сидить. Правда, сім'ї так і не завела.

— Добрий день, Гавриле Олександровичу,— сміється Віра з воза (і вона картоплю привезла); це одна тільки людина в селі Марусича по імені та по батькові величає.

Щось таке Марусичу в голові крутиться, аж сором бере. Це ж вона каліка, інвалід, то її без черги пустять. А там би й він десь позад неї. Добре, діждався тієї черги, гроші дістав, поскладав акуратненько — однаковими написами догори,— це він так на пошті бачив, ще до війни,— і гайда по магазинах.

В "залізному" Павло горбатенький уже ж і не знає, що казати з радощів. Любить Марусича за тиху вдачу його.

— О Гавриїле, сьогодні ви вже купите, що вам любе і миле буде.

— Еге, ге, ге ж! Теперечки, аби ж так. Що б це ви мені посовітували, Павлуню?

Є ось це й це, розказує Павлуню, а Гаврило не поспішає брати — так йому охота все обмацати, пом'яти (як не залізне щось), посмикати, чи міцне,— так він колись біля збруї заходжувався, коли проривалась десь чи підгнівала.

Його вже хтось і в спину штовхає:

— Швидше-бо, дядьку, не бачите, за вами людей скільки?

— Ага, га, га, я теперечки, я зараз.

Врешті-решт вибирає Марусич найбільшу алюмінієву миску (бо ж сказав Павлуно, що миски ці рідко бувають в ♦залізному") і бігма до другої лавки.

Хліба в неї понаскладує, молока заводського, бо корови не держить — Євка так і не навчилась доїти, продали,— Настуньці форму шкільну, Микитці м'яча гумового. Та чого тільки не накупує. І так з повною мискою вертає додому.

А Євка вже наджидає. Вона сама жіночка маленька, русява, з трохи завеликими вухами і все має звичку затикати пасма волосся за ті вуха. А як і нема чого підбирати, все одно пальцями чиркає понад вухом. Це коли дуже сердиться. І вушка ті потихеньку займаються, рожевіють, не спішать червоніти.

Воно б і було Марусичу за ту миску — розтовкла б на голові, але звідкись дійшла чутка, що миски порозбирали в Павла, значить, товар годящий.

Так і минулося Гаврилові на цей раз. Везучий він такий.

— Я, може, й ще клумачок одніс би, Євцю? — питається і в очі боїться глянути.

— Нехай перегодя—А сама вже не знає, що з тою мискою діяти, чи в хату нести, чи хай ще, аби сусіди побачили.

То це Євка так А буває ж і з дітей котресь задзяволить, матері підспівуючи. Як з тим Микиткою. Й нічого хлопчик, слухається, добренький такий. Але розуму Євчиного з роками набирається.

Якось Марусич запримітив біля тину сільповського мотки товстого дроту, сотку. Та й тихенько перекинув кружалко в город. А потім знов собі в чергу став, за гасом-таки. Мики-тка за той дріт і поповзом поміж картоплинням — щоб же ніхто не бачив. А потім не втерпів і сказав батькові: "Знаєте, тату, що? Хай він вам скажиться той дріт, коли з ним так мучитися".— <Ага-га, говори, розкажуй, так, так, а як тепер уже дріт є і буде чим штахети обмацювати, то що?" — "Могли б і на базі взяти, ще ж робили там, то важко вам було, га?" — "А та, та, біжком, теперки й побіжу". Піде Марусич купити якусь консерву чи там цукерок до буфету, його й зустрінуть радо, і, знаючи, що непитущий, однаково посадовлять за стіл, наллють і дражнитимуться, доки хоч ковть не зробить.

— Та де, хлопці, не, я не п'ю, та, та, та,— відмахується маленькими руками Марусич.

Йому ще підсовують, а коли трохи відсьорбне, підкидає котрийсь:

— Чо ви боїтесь, дядьку Марусич, Євка ж не знає, не бійтесь.

— Ага, та, га, якби ж.

Відсьорбне ще тріньки Марусич; нараз хтось візьме й нагадає, що от були ви, дядьку, колись ковалем, а тепер і не потикаєтесь на базу,— хіба ж так гарно?

— Авжеж, було, га, га, але як воно все так, що й хтозна, то якимось, бачте, й не те.

— Ви свої Євки не бійтесь, і все буде добре.

— А хто ж боїться, хто боїться, ніхто не боїться,— відказує Марусич.

— Ти ж, Гаврилку, парубком яким був,— і собі потурають старші,— молота за кінчик держака виважував.

— Це б подивитись,— молодші.

— А що ж дивитись? — старші.— Ставте ще пива, і буде діло, Гаврило вам покаже, які були колись ковалі.

— Ага, га, га, це ж якби та сила та сила і роки, а теперки що, вже не, бо старість.

— Так, хлопці,— чути в гурті,— допиваємо і на базу.

Всі підводяться, а Марусича беруть попід руки, щоб не опирався, і майже несуть — худенького, малого,— а він кволенько відбрикується, червоніє.

— Та глядіть же, хлопці, Єва десь там, то теперки ж мені буде, та, та.

Вже на шосе Марусич сам проситься, бо людей скрізь повно йдуть, стоять, їдуть,— побачать таке, неодмінно хтось перекаже Євці. Хто вперед побіг, виносили молота з кузні, інші ж поставали кружка дивитись. Тільки німий Болота, теперішній коваль, прихилившись до варцаби, глядить понад головами,— йому до цих забавок байдуже.

— Виступає,— репетує чийсь веселенький голос,— колишній коваль усього села і губернії Гавриїл Олександрович Марусич!

— А цитьте-но, цитьте,— суворо його обірвали старші, хоч можна було зрозуміти, що їх радує ця дурнувата репліка.— Молота несіть, хутко.

— Вже винесли давно, осьдечки він.

— Як це його, хлопці, я вже ж і призабув,— не знав, як узятись за держака Марусич, тулив до коліна, пригецував тим молотом.

— Між два пальці, пальці два,— підказували йому, як брати.

— Ага-га, це ж отак, ага.

— Так як дулю складаєте,— набивались учителі.

— Ага-га, я зараз, я теперки.

Щось таки вийде, бачив Марусич, не може ж так бути, щоб не вийшло. І радості в ньому збільшилось, як довів молота до половини. Коліна, правда, й руки дригоніли, і всі це бачили, помітили в чеканні.

Але тут уже й не багацько лишилося — тільки колихнути легенько тілом, аби й молота повело вгору,— така його хитрість була давня. Не всякий добре.

— А-та-та-та-та-та-та! — пішли виляски понад гуртом.— А!

— А йшов би та поміг нам з Настунькою тирсу до хати перевезти,— почули всі Євчин голос.

Пооглядалися: стоїть Євця, спідничина коротка, руки в боки, вухата, аж дехто з чоловіків прикахикнув. Вона ж жіночка нічогенька, дарма що роками вийшла.

— Ага, га, га, я зараз, я теперки,— чують Марусичів голос. Гарно всім видно, як Марусич впрягається в того возика й тягне — шлея там така між двома оглобелями, а Євка з Настунькою поволеньки гузують іззаду.

Чоловіки ще перечekali, доки Марусич викотить возика за браму. І вже як погуркотіло по шосе, то й собі почали розбрідатися, бо кому на роботу, а кому й так

А потім знову бачили Марусича в засаленому кортовому піджаці з якоюсь ношею в

руках чи на плечах.

Обіпреться мішком об чийсь тин, щоб відпочити, зніме картуза, похукає в нього, аби парке тепло вигнати, знов одягне і йде далі. Отако чимчикує і з-під козирка поглядає на людські подвір'я: туд-сюд, уліво-вправо. Хитренький такий.

VIII

Це ми з хлопцями ганяли на емтеесі і почули, як од колгоспу заграла духова музика. Видно було, що й люди вже он зібралися біля Порохнюкової хати і ждуть, коли ж будуть нести. То ми й собі гайда на дорогу, поперелазили через високі штахети, і ніхто нас навіть не насварив, бо всі ж дивилися вниз, до школи, а нам воно й добре: біжимо та регочемо з Петра Андрійця, що він геть у глину вивазявся, і ще й нарощне підбрикує, і поли ззаду отак хльость-хльость, аж видно тріснути по шву штани.

Вже й стати не було де, всім же хочеться на горбку, але ми повлазили хто з якого боку і, коли повмощувались, то почули, як хтось із дорослих, чи не Семен Порохнюк, голосно розказував:

— Він учора отуто на велосипеді їхав, поздоровкався і ще й спитав, чи відчинено магазин.

А Петро Андрієць із-за чийхось ніг, що на них сильно вени поздувались, щепотів:

— Дядька Петра Кравчука з закусилівки ховають, голову колгоспу колишнього.

— А-а, бачило воно, питався в нього хтось,— через зуби виказувала Порохнючка.

Ми знали, що дядько Семен "зіпсував" життя своїй жінці, і того вона так сердиться.

Знизу видно було дядькову бриту голову і щоки в ріденькій щетині. Голову він тримав бородою вгору, мовби за шию що потягнуло його і вже не відпустило.

— Цить, казав дядько Семен,— ти не знаєш, який це був чоловік.

— Г-а-а, не знало б тебе, воно знає.

А Коля Поліщук, підмощуючи під себе зламану, криво зрощену ногу, казав, відхекуючись:

— Хлопці, оце похорон пройде, побіжимо знов на емтеес, глядіть.

Музику вже чутно було біля школи, і ми всі разом побачили, як машина з дядьком Петром Кравчуком поволеньки вирульовує під гору, щоб їхати сюди, до нас.

— Скільки ж це йому років? — питалася тітка Киселиха.

— Нащо вам роки,— так само дивився до школи, униз, дядько Семен.— Ви не знаєте, який то був чоловік

— Еге, воно знає, г-а-а, мовчало б,— не втерпіла й отепер тітка Ліда Порохнючка.

Хтось чи не напірав іззаду, бо нога тітки Киселихи просунулась і зачепила мое вухо, аж я почув, які тверденькі гульки на венах.

— Тобі щось видно? — сміявся із-за другої ноги тітки Киселихи Петро Андрієць.

— Давайте в канаву вліземо, хлопці,— звідкись просунув голову Коля Поліщук,— а там на емтеес швидше буде.

— А тобі аби на емтеес,— розсердився Петро Андрієць.—

Бачиш, он уже на горб виїжджають.

Машина сунулась тихенько так, що й борти, повідкривані на три боки, хоч би котрий хитнувся. Якись дівчатка сиділи біля труни і немов куняли. А одна то все рукою одводила ялинові гілочки, бо вони, як живі, ворушилися і дрібненько дрижали. Там якись гілки, наче лапи ведмежі, мабуть, соснові, закривали від нас дядькову голову, а хотілося побачити, який дядько мертвий.

— А дівчатка, сиріточки, вже одплакали, одголосили, сидять, як намальовані.

— Та то ж не його, не його.— Дядько Семен повернув голову трохи пряміше, але однаково вгору тримав.

Щось там з машиною зробилося, бо зупинилась. Дядьки забігали кружка, нахилилися одне до другого, головами кивали, але не чути було, аби хто щось казав.

— Ой, чого ж це вони поставали, на горб виїхавши?

В тітки Л іди Порохнючки лице таке, що як вона плаче або сміється, то очі геть ховаються у зморшках-борозенках, начеб у неї на лиці шкіри більше, чим треба. І голову набік отак бере. Але нічого, добренька тітка, ми її знаємо. І аж не віриться, що дядько Семен їй життя "зіпсував". То це ж вона й запитала, чого машина спинилася.

— Ти, де це ти там сховався? — Дядько Семен пошукав мене під ногами.— Добре на дядька Петра дивися, ти ж про нього писав.

— І звідки це дітвори стільки набралось? — Тітка Кисели-ха поспробувала ногами поворушити, але з одного боку я сидів, а з другого Петро Андрієць,— не пускали.

І як дядько Семен таке сказав, мене аж колючим чимсь і гарячим обсіпало. Бо я вже й забувся, що таке було. Приїжджав у село з газети такий маленький горбоносий чоловік, букву "р" погано вимовляв. А вчителька показала на мене: "Он він може написати".

І пішов я до дядька Петра Кравчука у вихідний день. А він вагарем у колгоспі працював, хоч і на пенсії. То я щось м'явся, м'явся і ніяк не знав, про що питати у дядька. А він тоді: "Я тобі напишу, що в мене і як було, а ти ввввв завтра забіжи, я оддам".

А потім у газеті нарис надрукували. Як я з дядьком ходжу по колгоспі і ми з ним розмовляємо. Це я вже так прибрехав. Дуже кортіло, щоб так було. Хоч насправді то я з листочка все попереписував. І як дядько колгосп організовував, і як у нього куркулі стріляли вночі, а він живий zostався. Все таке цікаве.

А тітка Ліда Порохнючка мене перейняла, як я зі школи вертався, і давай розказувати:

— Це ти б моє життя описав, як я з Семеном промучилась та скільки всього пережила. Ти моє життя опиши.

Проте я не знав, що сказати тітці і як би це я все описував, бо у нас на кутку тільки й мови, що: "О, знов у Порох-нюків сваряться".

Там, де дядько Петро Кравчук на машині лежав, усі вже поставали на свої місця, і машина рушила.

— О, дивіться, а жінка яка, горе ти моє,— бідкалася тітка Киселиха.— А скільки ж це їй уже років?

Поки машина стояла, жінку дядька Кравчука попід руки тримали, а це вона знов сама здужала йти та все рукою чорну хустку підтакувала на лобі. Колі Поліщука бабця так робить, сидючи під хатою на лавці, ми бачили.

— Де ти там? — шукав мене дядько Семен.— Ходи сюди, роздивися добре, а цих бабів не слухайся, бо вони тебе понаучують.

Я й справді побачив дядькову Кравчукову голову, отак та дівчинка гілку притримала, і ніс малий і гостренький (а був же великий, м'ясистий), вуха, як повиліплювані, відкрились мені. А коси чорні у дядька, то їх не дуже видно проти чорної стрічки широкої і ялинових та соснових гілок. Саме лице на всьому кузові видно, біле, аж жовте.

— Не лякай дитини мерцем, не займай дитини,— нашіптувала тітка Ліда, бо голосно вже ніхто не балакав, так близько померлий був.

Мене там хтось ззаду длубав пальцем, і я тільки по голосу упізнав Петра Андрійця.

— То як там, видно що, га?

А Коля Поліщук (його я бачив, бо він над канавою примостився) Петрові казав:

— Його он дядько Семен підсадив, то йому добре.

І ще раз я вгледів, яке обличчя у дядька Петра Кравчука, як машина од^їхала далі і дядько до нас повернувся очима заплющеними. І бороду, й губи, і лоба стало видко.

І мені зробилося страшно, бо як же це воно вийшло, що я про дядька писав, а він тепер отам-о ще. І так багацько людей, дядько Семен мене цупко за плече тримає, і начеб усі на мене дивляться. Навіть жінка дядька Петра Кравчука оглянулася і з-під чорного козирочка немов покивує: "Ти ж про нього писав".

Куди ж це вилізти, шукав я, бо зробилося мені душно і від тої сосни, і ще від чогось. І дівчатка ті на машині, як намальовані. Оббігти не було як, люди геть пообступали канаву, а якби нагинці та межі ніг, то ще б нічого. І Петра Андрій ця побачив, як цілився, де просвіток був, на штахети емтеєсівські.

І це чи не тітчині Киселишині ноги найбільше в очах стояли, що куди не сунься, то все вони. Аж носом і губами у литку вдавився з венами-гулями. Чогось землею запахло сухою і сонцем примерхлим. Як на городі, коли картоплю копають.

— Не втікай, Андрюшо,— казав мені в спину Петро Андрі-єць,— ще ж будемо дивитися.

— Та й побіжимо на емтеес,— підпрігся й собі Коля Поліщук, що не знати як вибрався по цей бік, чи не за мною слідком дряпався.

Але я вдарив навтьоки, хоч і не знав, куди і чого бігти. І хлопців шкода було, бо й собі хотілося на емтеес, де пахне розпиляними дошками на пилорамі, а далі трохи, біля майстерень, машини стоять на сонці, і від них таким духом гарним чути, і ще й димок теплий встає, як заводять...

Отут-о десь хлівчик Семена Порохнюка, якраз он за хатою.

Корова там прив'язана, то не дуже страшно. Бо колись я її деркачиком одганяв, і вона мене рогами хвицьнула.

Але що вже там думати, як тра було десь ховатись, і день такий теплий, а холодно

під сорочкою, на грудях. Корова подивилась на мене одним оком, потримала отак голову, мовби пригадуючи, чи не той це, що деркачиком колись виганяв з городу. А потім знову полізла мордою в ясла. Така маленька корівчина, біла, у плямах коричневих. І боязко підходити, і хочеться рукою торкнутися, погладити. Наче нема в світі ріднішої, як ця.

У низенькі двері з вулиці заглядав цілий світ у сонці, в деревах, з музикою аж там, на Містечку, і музика чогось навіть не трудна, а весела. Наче не ховають дядька, а весілля йому друге справляють.

Думав я вже забитися десь у куток, пересидіти, поки воно все кінчиться, коли ж це із двору:

— А, ти тут сховався? — Петро Андрієць. — А ми тебе вже на емтеесі бігали шукали, на осьо твої окуляри, а то затопчуть. І справді упхав мені в руки ті окуляри, пластмаса тепла від сонця, скельця в пилюці, і я їх узяв так, як би це й не мої. А одне дужко тріснуло навпіл (це, мабуть, Киселиха наступила ногою-довбнею), і якби не дротик всередині мідний, що просвічує крізь пластмасу і тримає зламані половинки, то вже ходи шукай на край світу.

— Дядько Порохнюк підняв та й каже нам: "Однесіть, бо загубляться, а йому ж писати".

— Та нічого, ми їх скруtimo, — обізвався Коля Поліщук. Ага, і він пришкунтильгав он і став одцалеки.

— А нащо ж їх скручувати? — аж крикнув Петро Андрієць. — Це ж пластмаса, припик сірником, і само склеїться.

Мені чогось ніяк було підняти очі на хлопців, дивився собі в кулак на зламані окуляри, на пальці з великими задирками, нігті обкусані.

А тоді таки запитав:

— А люди там ще стоять, хлоп?

— Та ще, — одказав Петро Андрієць, — дядько Кравчук уже на Містечку, а людей аж до школи, видно, стільки йде.

— Бо всім же цікаво дивитися, — і собі Коля Поліщук.

Я виглянув з хлівчика, хоч ще й страх не минув, подивився, чи справді дядька далеко одвезли. О, тільки верх кабіни видніється, а то все люди позаступляли спинами й головами.

— Чуєте, хлопці, а давайте побіжимо аж на цвинтар, подивимось, як будуть ховати, — надумався я.

— То це вже на емтеес — нє? — знудженим голосом перепитав Коля Поліщук

— То давай, — ближче підступився Петро Андрієць. — Може ж, тобі полегшає.

І ми побігли, потрапляючи так, щоб не дуже й люди бачили, отако попід емтеєсівськими штахетами. Я окуляри в руці держав, бо з кишені б випали, як так бігти. І це ж по рівному, травичкою, а все здавалось — під гору, під гору...

їх

А проте я пішов і постояв там трохи. А як вернувся, то батько стояв на порозі й питає мене: як там, чи заходив до Січкаря і що той казав? То я кажу, що його якраз нема на роботі, бо він кудись вийшов. Але батько знайшов час скоро після цього й зайшов до Січкаря, а потім на мене так подивився — чого це я не захотів в майстерню, туфлі ж якраз уже пошиті, а що грошей немає зараз, то потім віддамо. Так прямо й повторив усі слова, що Січкарь сказав: мовляв, твій (батькові) турок прийшов, постояв, а потім подався, я у вікно бачив. Собі думаю: добре, хай уже, якщо так, змовчав. І тяжко якось так. Але й не міг я зайти і спитати, чи готові батькові туфлі (потім вони завжди стояли за скринею в коробочці — червоні, з дірочками проколотими, але не наскрізь, квадратні носки: їх батько взував на свята, і я, коли раз приїхав від сестри з Апатит і взув ці туфлі, й побіг у садок вишні рвати, а вони намокли, а батько, як прийшов з колгоспу, то строго сказав, щоб я зняв їх, куди це годиться). Та хіба це все з грошима зв'язано, думаю. Просто не міг зайти і спитати, чи готові батькові туфлі, а як готові, то забрати, сказавши, що гроші потім віддадуть. А цей Січкарь — це вже він тепер хазяйнує в цій хаті, хоч у другій половині ще живе Михайло Бойчук, раніше він з майстернею займав пів нашої хати, бо батько як одного разу завербувався й нічого мамі не сказав, хоч вона й догадувалась, а ми малі були, то Вільчинський, вчитель, родич наш, — він тоді головою сільради був, — сказав мамі, щоб віддала половину хати і приймала майстерню і так хоч якісь гроші будуть, бо як же жити. Мама послухала Вільчинського і впустила майстерню в другу половину хати. Це були для мене якісь чудернацькі часи: наче я і вдома, зайшов з іншого боку хати в другі двері — і вже тобі стукіт, шкіра пахне (це в одній кімнаті), а там — ножицями чик-чик і пахне парою від прасування (в другій хаті): там були жінки і шили всякі плаття, пальта і т. д. Ці майстерні переїжджали з хати в хату хто зна й скільки (це теперечки в тій хаті, що з другого боку Бойчуки живуть, і я якраз не захотів іти, як батько посилав, у ту хату, хоч другого разу то й сам біжу або з хлопцями заходимо). Січкарь був такий дядько, що й давав нам заробляти по копійок кілька, тож ми поприходимо або я однеденький, він кожному купку цвяхів погнутих насипле (це ті, що на підозву йдуть), дасть молотка, а як кому то й фартуха, бо буває, що Німий десь вийде чи на роботі його нема, то фартух його лежить, а нам те, що пальці собі за кожним разом понабиваємо, це начеб і нічого, воно й не болить, як знаєш, що ось цю купку кінчити — дядько Січкарь дасть три чи навіть п'ять копійок, — якось у цій майстерні було добре, пахло гарно. Як обід настає, він виймає (а фартуха так і не знімає) з кирзової сумочки з вистріпаними ручками хліб, сіль, ще якусь їжу і яйця, а він ті яйця пив отако: цок ножем по вершечку — і в рот, з одного разу й випивав. Я ж не дуже люблю, як пахнуть яйця, це якщо до них дуже принюхуватись, але в майстерні пахло шкірою, просмоленими нитками, і ще як Січкарь розбивав яйця і випивав, то це виходило дуже гарно, смачно так, наче аж самому їсти хотілось. Я вже й не знаю, хто з нас більше вирівнював цвяхів: Петро Андрієць, чи я, чи Славка Колодюк — не знаю. Ми й старались, щоб скоріше зробити більше, але за такі гроші це була для нас ціла мука: цвяшки малесенькі, тонкі — поспробуй тримати двома пальцями або одним за кінчик, а молотком так стукати, щоб з першого разу зрівняти горбка і щоб

цвях не слизнув убік, бо тоді, вважай, якраз молоток припадає на пальці чи нігті. Але ми так рівняємо, рівняємо, а Славка Колодюк потихеньку встає і йде туди, де високий стелаж під стіною і немає вікон, буцім хоче ще цвяхів, найти, а Січкаре каже, що там немає цвяхів і щоб підійшов, то він сам дасть, якщо Славка так хоче ще рівняти. Ну то Славка покрутиться, покрутиться, і що ж йому робити, тра йти, і Січкаре насипає йому в жменю ще цвяхів. Але ми ж бачимо, що Славкові ще довго рівняти, а ми вже кінчаємо, і не знати, що ж робити: чи ждати його, чи допомогти, а тоді разом на вулицю йти. Тоді Петро Андрієць каже, що забив пальця, і йде додому, бо болить, а потім і до нас, мовляв, ходімо, хлопці, всі разом. Ну то й ми піднімаємось, щоб і собі йти, а Січкаре каже: та не поспішайте, посидьте-но ще трохи.— Та ми підемо, каже Славка Колодюк, мене вже й мати жде, бо тра корову гнати на Маказон. Та ще ж обід не кінчився, каже Січкаре, побудьте, повіривнюйте, я ж вам плачу. А ми бочком, щоб до дверей ближче. Січкаре тоді Славку до себе притягнув і каже йому: ану покажи, що в тебе в кишенях? Славка круть-верть, а кишені треба вивертати. Ну й висипав на столик тютюн, ще й повишкрібав, що там залишилось на дні. Січкаре навіть не сердиться, а сміється й каже: тепер можна йти, відпускає нас. Ну, добра б йому не було, вже й я собі думаю, на лихо нам цей тютюн був здався, хто його курити буде? На вулиці і кажу Славці Колодюку: не треба було брати тютюн, бо якби ми накурилися, то вдома все одно взнали б. А нехай він ним вдавиться, тим тютюном, каже Славка Колодюк, ідімо на пилораму, поки ще нема обіду, бо вже скоро корову виганяти. А це полив дощ, і ми давай ганяти біля аптеки по спориші (у футбол не пограєш, бо мокро), а потім перестрибували через калюжу, що насеред подвір'я: хто перестрибував, а хто цибне — і в воду залетить. А як нам уже набридне ганяти, то пішли на сонце й бачимо: йде Вітька (він живе в Січкаря як син). Ми давай його гукати, щоб ішов скоріше. Питаємо, де ти був, ми тут через калюжу цибаємо, а тебе нема, давай і ти з нами. Він якраз був у новому кортовому костюмчику і хромових чобітках, що їх пошив Січкаре. Як разженеться, як цибне — і в воду. Спробуй ще раз, кричимо, і в нас одразу не виходило, а потім, кричимо, навчилися. Він розігнався і знов не доцибнув до сухого. Ми вже й сміємось, регочемо, а він чи зі злості, чи йому, може, смішно зробилось, як розженеться і по воді біжком — хлюп, хлюп, а вода йому аж по пояс наливається, вибіг на сушу і вдруге по калюжі побіг. Ми сміємось, сміємось, бо самі б такого нізащо не зробили,— це треба дурним таким бути. Але скоро ми перестали сміятись, бо побачили, що з майстерні вибігає Січкаре, пузом трясє і до нас біжить. Ми обік калюжі поставали, дивимось, що ж буде. Січкаре підбіг, згріб Вітьку ззаду за спину, витягнув з калюжі — у Вітьки аж один чобіт спав з ноги — і кричить йому, чого він, дурний, поліз у цю калюжу. Потім Січкаре визвірився й до нас, мовляв, це ми винні, що послали Вітьку в калюжу. Нам наче й совісно стало, і ми один на одного поглядаємо: хто ж це заставляв Вітьку в калюжу лізти? Але хто ж тепер розбере — всі кричали, всім весело було. А Славка Колодюк не витримав і Січкарю аж крикнув, що ніхто його не заставляв, ідіть ви з своїм Вітьком знаєте куди, на біса він здався нам, ваш Вітька! Ми собі тут грались, а він ішов по шосе, і до нас пристав, і почав бігати по калюжі. Хто ж його заставляв? Ніхто! Січкаре уже

відійшов від нас, тягнучи Вітьку за шию, а Славка йому вслід усі ці слова говорить. Січкаре оглянувся, помахав на нас рукою і сказав, що він нам ще дасть, і тютюн згадає, і все. Ми його, правда, не дуже й боялись, і я подумав, що чого ж це його боятись, ми ж не винні ні в чому, бо якби цей Вітька не поліз у воду, то й нічого б не було і Січкаре би до нас не чіплявся. Ми хоч і не такі вже веселі були після цього, як допіру, але треба було щось робити, кудись іти, бо що ж так сидіти. От ми й побігли на емтеес, але на пилораму не захотіли — там залізяки мокрі, тирса намокла і зробилась сіра, що й не сядеш ніде. Не так, як було, коли сонце на неї світить і аж наче більше світла робиться. То ми гайда на Маказон: збігли вниз, аж до річки, а потім берегом, берегом, як до моста йти, і полізли горбами вгору, хто скоріше. А в мене вийшло, що я перший, і тільки вже на третій горб вискочив, щось як сипоне мені на голову й на лице. Я аж перелякався. Хлопці ще біжать, а я думаю, що ж воно таке, ще й солоне, як попробував язиком? Вже й хлопці повилізали, а як побачили, що зі мною, то почали сміятись, аж попадали. А Славка Колодюк каже через сміх, що дощу ж нема, де ж той дощ, сонце он світить. І показує на припнуту корову. Це Січкаре їй там припинає, в нього чорна корова, що й у селі не в усіх такі є, вона там зверху біля городу потасується, з цебра воду п'є. А вітер як повіяв з того боку, а я саме вискочив на горб, і на мене як сипоне мокрим. Хлопці гукають, чого я не сміюся, а самі вже побігли далі, але не вгору, до городу, бо там уже самий верх Маказону, а по карнизу до електростанції, щоб так знов на емтеес вискочити. То я й собі засміявся і побіг. Бо чого ж не сміятись, як Січкарева корова стоїть і дивиться на мене великими очима, наче жде, що я скажу.

Надвечір земля зовсім підсохла, на емтеес запахло дужче соляркою. Ми вже йшли до шосе і бачили звідси, що каштани біля дороги зробились темні й більші, як удень. Ходімо, каже Петро Андрієць, подивимось, як Січкаре майстерню зачиняє. Ми перелізли через тин і поповзли городами, щоб ближче бути до майстерні (це аптекаршин город, то ми оглядалися на аптеку, чи вона не виглядає). Бачимо, Січкаре із своєю сумочкою виходить, навішує на клямку маленького замочка, потім смик-смик, чи добре держиться, покрутився, на всі боки пороздивлявся, чи нікого нема, і подибав уздовж стіни у вуличку.

А ми ждемо, коли ж він зупиниться, бо вже знаємо наперед, як це буде. І всі по черзі починаємо вгадувати, коли ж він

вернеться. Справді, вертається, до дверей підходить, за замочок узявся, смик-смик, бачить, що добре тримається. Постояв трохи і знов у путь. За другий раз Січкаре відходить трохи далі, але ми знаємо, що він таки вернеться. І вже після другого чи третього разу аж заходимося від сміху, качаємось у картоплинні. Перші рази ми тільки вгадуєм, звідки він буде вертатись, а вже потім, як він усе далі й далі відходить, думаємо: чи вернеться на цей раз, чи ні? Як ця забава нам набридла, то ми вилізли з картоплиння, щоб іти додому чи куди там кому треба. Славка Колодюк каже, що йому від матері влетить, що корову не вигнав пасти, а Петро Андрієць як засміється й каже, що от як мене корова обдряпала, коли ми на Маказоні ганяли. Я ж думав, що це дощ або роса з картоплиння так летить, а лизнув язиком по губах, то воно солоне, кажу я. А

Славка Колодюк постояв трохи збоку, бо вже відійшов від нас, і стояв віддалік воріт, й сказав, що не треба було Вітьку заставляти лізти у воду, бо тепер Мишка Січкарь довго буде на нас злитись. І вже на цвяхах не заробимо, каже Петро Андрієць. А я хотів розказати під кінець, як колись побоявся зайти в майстерню, щоб забрати батькові туфлі в дірочки й сказати, що гроші потім оддамо. Але думаю — нащо розказувати, це нікому не цікаво — ще хлопці будуть

сміятися з мене. Може б, і наважився розказати, але тут Славка Колодюк сказав: навіщо він той тютюн брав? Він же все рівно не курих би, а якби й захотів, то взяв у діда Колодюка, той дав би. Якись ми дурні такі, сказав Петро Андрієць,— я ось нігтя так забив, що аж посинів, і що мати скаже...

х

Кудрик таки вніс із надвору холоду — сінці маленькі, рип одними дверима, рип другими, і вже вкотиться за ногами морозяна пара з духом розіпрілого листя. Так пахне!

"Не вирипуй хати",— несердито гримала ще в дитинстві мама, коли він у валянках на босу ногу ікуфайчині наопашки вискакував до воріт подивитися, як "стрибають" зорі. Сльози аж душать — так того диму наїсться коло печі... чом не стрибатимуть...

А тепер покурити виходить.

Від хати йому добре видно за городом, у березі, тонку чорну лозу молодих вербових кушів, що наполовину повме-рзали у лід, а ще вище снігом обмелися з твердою блискучою шкоринкою. Поза тими кущами біле поле. То річка.

А на горбах — то вже, бач, його хазяйство. Емтеес. Або ертеес. Чи промбаза. Усяк називали за різного часу. Тепер же, яке кому слово на пору, те й чути.

Як зима, то Кудрик знає одну дорогу — по льоду, стежечкою в снігу, на одну ногу протоптану. Літом же як випаде: чи на човен до когось упроситься, а як ні, то берегом, берегом, далі мостом і знов побіля води,— хата над річкою.

Серед ночі село не таке, як удень. Ну да — темно ж. Але видне і темне воно Кудрикові любе. Добре якое. Ото стоїш, куриш, і чутно тобі, як у сусідньому хліві корова зітхає або десь, аж на колгоспі, машина заведеться і втихне,— хтось на Житомир удосвіта рушатиме. Добре воно, ще й нічого.

Ще десь під осінь легше було. Тоді до нього Поля ходила. А вже з першим снігом аж занедужав. Як очамрів. Бо перестала навідуватися. То Кудрик дівчатами перекаже чи й сам коли забіжить до книжкової лавки, де Поля вже котрий рік, відколи десятирічку закінчила, торгує. Стане од порога скраєчку, щоб дітям не заважати, бо їм тут, у лавці, добро — книжки ж, і дивом дивиться, видивляється, аж Полі страшно очі звести од прилавка.

Тїюхи спорожніє в лавці, то Кудрик, од порога-таки, й плечем не ворухнувши, стиха попитає:

— То як тобі, Полю, не боляче?

— Тако,— одвітить Поля і вже твердо-собі назначає, що не подивиться й не подивиться, хай там хоч скажеться.

Бо Кудрик отак як скаже, то всю душу забирає. Полі аж страшно. Батька так не боялася, як Миколу. Якись вони схожі. В обох чуб на брови скочується, неслухняний такий, і над бровами горбики тверді. Вона любила пробувати пучками ті горбики, а Микола сміявся й набалакував, що це в нього з розуму великого горбики повиростали. А раніше ж буцім і не було їх, казав. З тим і одійде Кудрик.

У селі знають, що в нього з Полею. Жінки, котрі вредніші, про ту Полю і те, і се, і вона горбата, і крива. І що він, дурний, там побачив. А так люди переживали: хай би і в неї щось вийшло. Каліка ж. Та це, правда, що й Полі вже нічого не хотілося, відколи той льотчик здимів. Нічогенький такий собі був. З вусиками чорненькими, на мотоциклі приїжджав — скільки ж тутечки їхати? Кілометрів з десять. Там льотчики живуть і аеродром їхній. Тільки й чути (особливо літом), як злітають, аж земля двигтить.

Він її уже й вимилував, куди там! І поїхали зі мною, отако з ларка тебе заберу. Та нічого нам не треба, та ти ж моя не знаю яка. А Поля з ларьочка ані руш. Балакала до нього й сміялася, бо знала, які має брови, яке личко. А ще й вусики ніжненькі на верхній губі. Ледь чорніють. Ай вони до вроди.

Той льотчик уже ж таке вичворяв, що Поля двері дихтяні зсередини заціпувала на клямочку — не можна вдержати було. Ну, вловив, правда, за руку її, гайда, а там і вгледів, чого вона так гордувала...

Мати її ще маленьку залишала вдома. Часи якись трудні були: робиш як скажений... Візьме викопав яму в землі і садовить туди Полю. Щоб нікуди не бігала, та щоб ніякої біди не сталося. От їй ніжечки й повикручувало. Тепер як іде, то другою ногою змахне не раз, щоб уже й нею притупнути.

— Відтанцювала ноги, Полько? — зачепив її Павло горбатенький (він торгує в "залізі юму*", сусіди ж), а тоді враз хвать за поперека, другою рукою за штахету візьметься і вклякне, очі виваливши на вершок тополі,— його той горб самого домучує.

А як одпустить, то Павло, пританцювуючи навпроти ла-рьочного віконечка, сокорить:

— Котрий гарний, кучерявий, то то й мій,— і швиденько пояснює: це до Покрови.— Такий-сякий, аби був, аби грошей роздобув,— Після Покрови.

Якщо ж Поля одмовчується, то Павло ще й так:

— Покрівонько, покрівонько, покрив мою голівоньку ся-кою-такою ганчіркою, щоб не була дівкою.

— Диво, що й воно,— спроможеться Поля та й знов мовчить.

Дядько Павло надосадує потім і розжурить. Така рука легка. Йому одному й змовчить Поля...

Аж глухло в грудях Кудрикові од передчуття нечастих зустрічей з Полею. Бо й нечастих. Куди їй з тими ногами. А додому ж не покличе,— хіба на матір та брата подивитися.

Поля тільки на хвiртці спинялася, щоб оддихатися. А так виду не подавала. Буцім там ноги обшкрібує на залізній поперечці, а сама спочиває.

Кудрик на вулицю не виходив, щоб менше бачили од сусідських хат, а в маленьких

сінцях зустрічав Полю. І вже не квапилися заходити в хату, тішилися по-дитячому з отих сутінок і що самі-саменькі, ще й одні...

А тепер на тобі, ця нагорода.

Аж боязко.

В армії воно якось простіше було. Гукнули: "Кудрик Ніко-лай", він цок-цок новенькими, звечора набитими трохи вище, як в інших, бо ж на "дембель", каблуками з вирізнаними на півширини підківками,— став перед строем, йому до грудей тиць значка — і гуляй, сержант Кудрик. Досі пам'ятає, як воно приємно обтягувало лівий бік гімнастери, якраз над серцем.

Потім, як уже з батальйону рушав, роздобрився на вмовляння штабного телефоніста: тому на тиждень додому, а свого заробленого ще не було. Тебе ж хлопцеві покрасуватися перед сільськими...

Він отако й достоюється, що хтось вертає пізно з роботи чи з сусідських котре вигляне, і тоді вже мусиш перебалакати — людину ж не одішлеш.

Та хоч би й Івана Кенду.

Його й серед ночі на хвїртці побачиш, каже, десь з років десять причинуватим зробився: од голоду просинається. Чи це така робота на тракторі — силу витрушує. Таке, що й хтозна. А торік окуляри зодяг, якраз у жнива. Та трохи смішний, як глянути збоку. Голова така собі, чималенька, а вони дрібні, ще й на очах завузькі. Тепер Кенді нова забавка. То просто виходив уночі, як попоїсть, покурити чи чого, а це вже роздивляється: як воно натемну.

Він і сусідові, як забачить, дає подивитися. Та Кудрикові все одно, що в каламутну воду заглянути, так ті окуляри.

— Хіба не бачиш,— аж гукає на вухо Кенда,— комин то комин, але ж і нижчий, і вужчий?

— Та йдіть,— мовби не вірить на слово Кудрик і дивиться в "каламутну воду*: так йому не хочеться досадити сусідові. А воно зразу по скроні хльость і сльозу видушує — наче дим уївся.

Не без того, щоб і він не прознав за ту нагороду. Скільки того світу в селі...

Кенда не дуже й побіжить, він ще пооглядається у зо три боки, полою чорного святкового піджака попротирає скельця окулярів, перед тим похукавши на них,— Кудрик уже наперед знає, що до сусідів зійшлися гості і Кециха спровадила чоловіка за двері, щоб якусь чарку не перекинув завчасно: він отако, сердешний, буває, і вистоїть вечір, і ніхто його й не гукне.

Це йому й теперечки така вечоринка.

А був же показний чоловік. І то певне, що слабувати на очі став, і що причинуватим зробився, така йому шана. Але жінка не те щоб і гримала там коли, подумає часом Кудрик, і в очі скоріше облеслива. Одним словом, дундукувата якась.

— Диви-но, Кольцю,— іншим разом неодмінно скаже *Ми-колай" або "Никола", а тут "Кольцю* і скельця тре, тре,— це як ми горали з покійним Федором Поліщуком попід посадкою тако — ну, де могила з тими кобзарями, ти ж знаєш,— значить, горемо,

горемо, а тоді Федір злізає і показує: людські кості стримлять із землі. Стане, задумається і каже, що це ж тут люди лежать і не буду я тут горати. Але ще попостоїть, подумає та й знову у кабінку лізе, горе.

— Та коли ще ті кості повиорювали,— чув щось таке Кудрик.

— Я й сам не знав,— як про щось давно забуте й нецікаве, згадує Кенда,— а Федір мені й розкажує. Каже, то гайдамаків рубали і кров у Коденку текла.

— Хіба ж так,— одказує Кудрик

— А в тебе, Кольцю, нема? — питається Кудрик і долонею за горло береться.

— Ви ж знаєте, дядьку Йван, я не вживаю.

— А ти не гордуй, Кольцю,— о, знов "Кольцю".— Оце даватимуть нагороду, а ти скажи, мовляв, так і так, товариші, запрошую всіх. Чув? Не гордуй.

— Треба воно вам?

Кудрикові це була перша розмова така, вголос. Бо то він усе думав собі, намислював. Дають, то й дають. В селі ж воно й не дивина: робить чоловік, ніхто й слова не скаже, а тоді р-раз, і на тобі — вже герой. Ого, скільки таких є.

Але трохи й зло брало. Хай би вже так, щоб менше про це балакати.

Та, знать, не минеться.

— Ти мене слухай,— наполягав дядько Кенда, то знімаючи, а то знов налаштовуючи окуляри.— Викличуть тебе і спитають, чи це ви такий і такий. А ти голосно: я! Ось ми вас викликали для того й для того. Постараюсь, кажи, виправдати довір'я. Не мовчи.

— Та вже ж.

— Це мені вже однаково. Та й кволенький я, мабуть, скоро здохну. А ти щоб знав, без'язиких не люблять. І мовчунів, щоб знав.

Од Кендиної хати хтось махав — чи не хазяїна кликали.

— Ходіть та глядіть, не мовчіть так,— аж реготнути хотів

Кудрик, але жалко зробилося старого.

— Пожди, пожди,— заметушився Кенда,— дай окуляри зніму, мені без них удалину лучче. А то все дрібним здається.

І засміявся — вибачливо так, не часто, когось же там пізнав.

І таки пішов.

Як тільки заясніло трохи, то Кудрик згадав, що йому до Шепети раненько.

Усенька річка лежала під снігом, і ні одного сліду ніде. Сонце десь тільки-тільки вгадувалося, а вже скрізь було ясно, певне ж, від снігу.

"Я перший",— думав Кудрик, пробуючи ступати помаліше. Йому цікаво було шукати свою стежечку од учорашнього дня, але та не попадалася. І у дворі промбазі піскувата дорога нечіпана була, тільки від гаража двома серпами такими, перехреснюючись у зо двох місцях, сліди протяглися,— вже чиясь машина погула на Житомир.

Кудрик отако відчислює собі дорогу. База, де він робить,— раз, школа, як зійти сошем трохи вниз,— два, хата Бойчучки Параски, що переїхала з Солотвина сюди до якогось діда — той скоро помер і хату одписав на неї,— три, ну й бойня над глинищем,

що пообросло густими кущами тонких патицків, які весною навіть цвітом беруться дрібненьким, жовтим, а трохи далі, на горбі, костьол, ще з війни побитий і обдертий,— буде чотири. А тамечки й до правління крок ступити. Кудрик, не раз ідучи вдосвіта в контору колгоспну, любив уголос казати: "А це вже й п'ять".

Диво, що й сьогодні, після короткої ночі (аж на дні очей щось боліло), йому захотілося повторити той жарт. "А це вже, кажу, буде й п'ять".

Там перед тим правлінням ялинки й топольки в снігу стояли, це колись учні тут понасаджували, зіходиш з дороги і йдеш такою алейкою — і вже контора.

Ще обкрутиться з раз біля пам'ятника, докурить, а тоді вже. Як би до цього Шепети ввійти, він і сам не тямив. Хоч би ще знати його. А то так: є такий, робить там-то й там, тим-то й тим-то. Вчора хіба придивився до нього ближенько. Та й то, яке там бачення: вечір же, снігом потрушувало. Тільки й розгледів, що повоєнного крою штани з манжетами і довге осіннє пальто на ватяних плечиках (як жив колись в місті, то так йому охота й не відпала носити). Почув Кудрик, як хтось обережненько наздоганяв його, бо рипіло неквапливо, мовби вибачаючись за кожним кроком: рип, ой-ой, рип.

— То знаєте, Миколо Гнатовичу, все про те ж, про нагороду,— Шепета, здоровкаючись, ступив ще крок уперед.— Завтра б зайшли раненько, дещо вас поспитаю.

— Ну то ось я, й балакаймо.

♦Ти диви,—аж оступився Кудрик,— в Шепети світиться". Наче той цілу ніч просидів у конторі і це забувся, що ранок давно на світі. Насправді ж у Шепети горіла гасова лампа, листочки біля неї розкладені котрі списані, а то й чистенькі.

— А я, знадвору дивлячись,— од порога почав Кудрик,— подумав, що як же це так Олександр Явтухович, та не економлять електроенергію.

— Якби ж то електрика, а то, бачте, гас.

Кудрик, хоч його й не просили, голосно хукнув у лампу, аж чадом з неї війнуло. "А то як у погребі",— до стіни подумав Кудрик.

— Вам іще на роботу, Миколо Гнатовичу,— почав Шепета до діла ближче, і в руці його, бачив Кудрик, тремтів папірець, дрібненько так списаний.

— Маю надію поспіти,— сів під стіною Кудрик,— Сьогодні день не рівня іншим. Приїдуть дивитися...

— Ну да, це з роботою так,— стиха кашлянув Явтухович,— кінець кварталу, та й не тільки того...

— Цілу ніч писали, бачу.— Кудрик вийняв цигарку і закурив.

— Та тріньки засидівся.

— Не біда,— чиркаючи другий раз сірником, сказав Кудрик,— трохи знав про нього.— Жінка вдома не жде, діти не плачуть.

— Та вже ж, як той казав.

— То кажете, Явтухович, не там народився, де треба? — захотілося Кудри кові пожартувати.

— Не того,— отямився Шепета, згадавши, мабуть, чого його тут посадили,—

сестричка десь загубилася ваша.

— Це ж котра? У мене їх чи не четверо.

— Т^етя, якщо лічити од першої,— Шепета наставив олівця проти одної з сестер.— Ота, що в сорок четвертому народилася.

— Було таке діло,— погодився Кудрик,— про що я й писав у автобіографії.

— І це ж так: нагорода і все таке інше, самі знаєте,— добре, а як документи не до ладу зроблені, то...

— Гм...

— Батько ж, пишете, був на війні, а це на тобі,— Шепета аж знімає.

— А з мене що ж хочете?

— Якось пояснити, я знаю,— м'явся Шепета, то нишпорячи очима десь попід столом, то роздивляючись Кудрика,— раз так гляне, а раз так...

— Як,— шукав Шепетиного погляду Кудрик,— пояснити?

— Я наче й придумав,— звеселів Явтухович,— поїдьте до матінки, вони ще ж живенькі і недалеко живуть, розпитайте, а потім напишемо, мовляв, так і так, щоб усе ясно було — і нам, і людям.

— То вам, кажете, неясно, звідки діти беруться?— Кудрик підвівся, щоб згоридитися на Шепету.

— Та нумо, покиньте це, Миколо Гкатовичу, ви ж не маленькі.

— Чуйте, а на чорта мені той клопіт! — аж гукнув Кудрик, та й сам свого голосу не впізнав, бо не випадало йому так гримати іншого разу.

А тоді й Шепета, перекавши, заговорив:

— Не я вам даю, товаришу Кудрик, а уряд і люди, серед яких ви живете. А то вийде, що вам байдуже до всіх і що ж тоді в народі казатимуть? Відмовився. Так, це раз. А ще подумують, чи нема тут чого іншого...

— Мгм.

— Воно вам болить, це ясно, але знайте й ви, що люди не люблять, коли щось десь туманцем береться. І ще колись, може (а чом би й ні), само впливе, то тоді не ждїть, щоб хто заступився.

— Да.

— А я хоч і ніч сидїтиму, аби усе до ладу довести та до ладу.

— Ти бач, а я й справді, вдома не був скільки,— так тихо мовив Кудрик, аж дивуючись, де це подїлася злість: як олово сплила.

Оглянувся Кудрик на вулиці, і чи не знов блиснуло у вікні — запалив, бач-но, але не на весь гніт, а так, трошки.

Проте вже й автобус в'їжджав на Містечко.

Кудрик ще щось згадав. Це які були автобуси тоді. Маленькі, з носиком, людей мало влазило. А перед ними то "бу-дою" возили.

Хотїлося йому мовчечки десь уткнутися, затушкуватися і так їхати. Але не дали. Десь узявся Дмитро Колодюк — і собі їхав цим автобусом. Ще й сїв позад нього та все пробував ліктями на залїзяку опиратися, муляючи Кудрикові в плечі, але вони ковзь —

і він аж чуприною падав на ту поперечку. Сили такої не було, щоб голову вдержувала,— вже десь "одмітився":

— Здоров, Кудрик,— у спину Миколі казав Колодюк,— ти чо, не виспався? Чо ти, як сова, на людей витріщився?

Хитне автобусом, і Дмитрова голова сама тицькалася поза плечі. Тоді він витріщувався на відкритий люк, у який коли там всівалася легенька сніжинка, що її вітер здував із даху автобуса, бо так же снігу з неба не було. Не зрозумівши, мабуть, звідки той сніг береться, Дмитро зовсім приходив до тями і, наче вперше, знов здрастувався.

— Та, Миколо, здоров, чо ти не признаєшся? — чув Кудрик, а сам думав, щоб же ж той не вивіз, як на лопаті, вчорашнього. А то як був розперезався у клубі...

Кудрик саме до 'фезінського зайшов, побалакати, коли це:

"Платонович, люди ж, може, зібралися, кіно крути".

Він отако й заходив: спочатку кирзовий чобіт через поріг показувався і червоняста повна рука за одвірок бралася. А сам ще з кимось добалакує.

"Ти, Дмитре, хоч у клуб не приходь в засмальцьованій куфайці",— посердився Т^езінський, а сам аж одійшов.

"Який уже є,— злегенька вклонився той,— з роботи, від плуга. Чи як там кажуть?"

"Так ото ж — чи як— Т^езінський швиденько перейшов з кутка в куток.— Чи як..."

"Кому медалі,— ще нижче попустив той голову,— а кому й спасибі не кажуть".

"Ти диви,— аж засміявся Кудрик— Таки медаль?"

"А медаль. З подушечкою, кажуть, запечатана".

"І не повезло ж комусь",— Кудрик чув, як його зло розбирало.

"Та кому ж, як не..." — Колодюкова рука зісковзнула з одвірка на Кудрикове плече.

"Тещу свою лякай",— поволеньки вимовив Кудрик, крутнувши плечем, аж рука Дмитрова до стіни одлетіла.

"Ти бач, а тихенький, слова інший раз не скаже.— Дмитро обслинив потріскані губи і смикнув шиєю.— Гляди мені, гер-рой, я люблю, щоб усе на виду..."

"Уже раз викликали, Колодюк, то ще світить". Тф>езінський, видно, боявся бійки, хоч знав, що до Кудрика не всякий налізе.

"Платоіович, ша,— Дмитро поставив долоню ребром до грудей, мовляв, свої люди.— Тут робочі балакають..."

А завтра ходитиме по подвір'ї бази, винувато зиркаючи з-під низько опущеного козирка, і вмовлятиме: *Чо ти гніваєшся? Чо ти, як баба?

Кудрик його й такого знає...

Автобусом треба було їхати полем, полем, а тоді пішки верстов п'ять під молоденькими тополями. Коли б він не

вибирався до матері, то все випадало під вечір пізній. Бувало, ще як в профтехучилищі вчився, приїжджав отак і неодмінно щось привозив. Батько тоді на Далекий Схід завербувався, то треба було крутитися. А раз привіз жиру — вже й не

пригадує, де він його тоді взяв... Мати картоплі насмажила на тому жиріві, посідали перед запнутим вікном, їдять. А воно що далі, то дужче охолоняє в роті, не дає балакати — жир той козячим виявився. Ну то вже й насміялися обоє, що аж...

У тій хатині, де піч і мисник на півстіни, світилося — чи не гості які завітали. Бо так баба Я вдоха світила собі каганчика,— вона на печі спала і не любила електрики: все видко знадвору... Та й правда, вгадав Микола, сиділи за столом бабця його Явдоха і дядько Павло Муха з дружиною.

Через одіту хату живуть.

— Гм, — спинився на порозі Кудрик, впускаючи пару з сіней,— то це ви тут позбиралися, а мене й не ждете?

— Як же не ждемо? — звівся та подав руку дядько Павло.— Он Мила ложку впустила на землю, то, значить, і гості.

— А я ще й кажу,—розказувала баба Я вдоха,— що це ти ложку впустила, то жди гостей. А ти, Марино, й не вірила, як я говорила.

Кудрик побачив, яка в нього старенька бабця, що й мову їй тягне, і головою не зволодає.

— Хіба й ви, мамо, випили? — замість обніматися гукнув Кудрик: це після батькової смерті у нього взялося...— Ого, давненько я вас п'яною не бачив.

— Та де ж вона п'яна, чого ти до неї вчепився? — так собі само тихо й сухо вела баба Явдоха.— І де таке бачено, щоб жінка випилася взялась? Це вам давай скільки хоч... А потім дядько Павло заговорив:

— Наливайте, Марино, й синові, бо з морозу такого зайшов. ІЦ

— Хай же роздягнеться та вмиється з дороги. А то зразу за стіл,— перебила його баба Явдоха.

— А я, значить, 'їду вчора в город, аж один мені товариш і розказує, так і так, Кудрикові Миколі нагороду дають. Ну я й того, питаю...

— То давайте за нагороду,— зраділа Мила, дядькова жінка і до баби: — І ви хоч трошки, бабо Явдохо, чуєте?

— Ша, не перебивай, нехай он розкаже чоловік.

— ТЪ я, значить, і питаю, що як же це...

— Ти поки, Павло, розкажеш, то рука зімліє чарку держати,— не змовчала дядькова жінка.

— Давайте ми перші, щоб іще сто років жили з вами і цілувалися, а вони нехай...— дядько при цьому показав залізні зуби, низенько прихилившись до бабиного вуха.

— Але ти глянь, Павлушо, як Микола на батька схожий.

— Я он Марині давно казав, а вона ні й ні, бо в нього і ніс мій, каже, і коси.

— Бо й правда,— озвалася Марина,— і геть мені й не говоріть, і не балакайте.

— Батько у нього був добрий, і я його любила,— сказала баба Явдоха.

— Це як іще Гнат був живий і робив на молочарні, то в нього там якась недостача

вчинилася, а треба ж було платити. А начальником у них тоді був Зуб. У Житомирі їхня контора була. От Гнат і каже мені: "Павле, чуй-но, я поїду до Зуба і розкажу, що син у мене народився, син..." — Дядько Павло трохи переждав, ковтнув слину.— Такий він радий був, що Микола у нього є.

— Ой, не згадуйте, Павле,— Кудрик бачив, що мати плаче.— Скільки ми тоді всього пережили, не питаєте.

— Але не знаю, чи їздив він тоді у Житомир.

— Та хіба ж він мені що розказував,— додала мати,— такий був скритний.

— М-да, то як ми прочули за цю нагороду... балакають же всі. Марині проходу не дають.

— А мене вчитель його, Миколин же, у воротах побачив, наблизився, почоломкав і каже, спасибі вам за такого внука.

— Ну да, дякують усі, я чула.

— Воно то дякують, але ж і клопоту є трохи. Бо в роду це, вважай, перший раз. Не, я не кажу. От і в війну скільки давали всяких медалей. А вже як за труд, отак — то й аж ніяково робиться. Наче й не по людині.

Дивувався Кудрик, чого це йому так млосно робиться — в своїй же хаті, тихо навкруг... Отямився, аж людей уже не стало.

Куди вони подівалися? Були ж тут, точно бачив.

— Знов у тебе ця кров іде,— нахилилася мати до Кудрика,— ти б же ж до лікарів сходив. І скільки так мучитися?

— Під шию, під шию тверде поклади,— наувчала з печі баба Явдоха.

Кудрик аж заусміхався, так йому добре зробилося.

Колись то все носом десь упрешся, і на тобі, вже кров.

Або за банячком лазив на поличку, у сінях, то він не раз обривався з рук, і по носі попадало. Батько у банячку тому інструмент ховав і дуже гнівався, як хто чіпав без дозволу.

А хотілось же хоч торкнути... Ну, й потім сама вже йшла — чи од сонця гарячого (тоді або ввечері, або зранку), чи з ким посваришся й голова болить.

— А я про батька такого й не чув, що оце дядько Павло розказував,— тихо, але з тою ж усмішкою, звідав Кудрик.

— Та правда, він добрий був, і всі його дуже любили. Були часи, що люди йшли, просили, а він же й відмовити не міг Такий.

— А у війну як, мамо?

— А що ж у війну. На війні одне, а поза війною друге. Кудрик стріпнувся: чи не клямка дзенькнула і наче дошки промерзлі рипнули на ґанку.

— О, а це кого ще лиха година принесла? — м'якшим голосом, бо вийняла з рота протези, озвалася баба Явдоха з печі.

— То в вас уже поночі, кумо? — почувся голос діда Андрея.

— А ти мене хіба познав аж на печі? — пустила сміхи баба Явдоха.

— Де б не познав: он же ви очима світите.

— А лиха година б тобою світила, як ти такий.— Баба заворушилася, мабуть, лягала головою до людей.

— Сідайте, дідуню, отут, на ліжку, м'якше буде,— просила Марина.

— Сяду, куди ж я дінуся.

— Вгостити трохи?

— А я побачу, як підносити будете.

— Ще тріньки, мамо,— підбивала стару Марина,— та й будете спати.

Подали й бабі Явдосі чарочку на піч.

— Це коли я з твоїм батьком сторожував, то ще тоді думка була свататися до Явдохи, хоч вона й підтоптана була.— Андрей дістав з глибокої кишені люльку. Кудрик пам'ятав її здавна, чорну, обсмалену, в одному місці дротиком мідним закручену— Це я зозла так, не гнівайтесь, кумо.

— Я ж тебе й знаю,— несердито мовила баба Явдоха.— Ти такий.

— Це ти вже як з медаллю будеш ходити,— дід Андрей прикахикнув та дужче стиснув коліними шапочку свою шкіряну, потріскану: де б то він не бував, усе біля себе тримає,— й по світу трохи поїздиш, то привезеш коли там тютюнцю, що в далеких краях курять. Звісно, як не забудеш діда.

— Та вже ж не як,— веселішав Кудрик з дідом разом.

— Ми як з твоїм батьком сторожували, я в емтеесі, а він отакечки навпроти, у пожарці, то зійдемося біля тину, я виймаю люлечку і закурюю, він дивиться, дивиться...

— І йому кортіло? — не втерпіла баба Явдоха.

— Та де там, кажу ж. Дивиться, дивиться, а тоді й каже:

"Це я, Андрею, люблю дивитися, як ви курите і як дим пахне".

— І не просив ні разу? — допитувалася баба Явдоха.

— Кажу ж, тільки дивився. Ну, то й я мовчу. А інший раз то й за війну почнемо балачку, усякого він знав багацько, офіцером же був. Це потім, як йому невдача вийшла на молочарні, то він у сторожі перекинувся.

— Так, так,— міркувала до чогось баба Явдоха.

— Але я перший не втерпів,— признався дід Андрей і аж у спині випростався — гордився цим чи як.— Простяг йому через тин люльку, він обережненько взяв, затис отак зубами, очі звівши туди, де вогник жеврів у тютюнові, злегенька смокнув, одняв люльку од рота й подивився кудись убік

— Бач, таки збрехав,— баба Явдоха з печі,— чуєш. Марино, а казав же, що і в рот не брав.

— Потримав у руці, потримав, а потім назад оддав. Нате, каже.

— Це б я йому дала куриво, якби живий був, та й дала б.

— А ти, Явдохо, яка вредна була,— реготнув дід Андрей,— то така й зосталася.

Кудрик пошукав очима матір — йому геть зробилось весело. Й за ту кров забувся.

— А чуйте-но, діду, дайте і я смокну разів зо два...

— Е, ні, кури свою папіросу— Дід Андрей аж відвів руку з люлькою вбік.

— Воно тобі треба? — сердилася баба Явдоха.— Щоб потім з рота смерділо, га?

— Та дайте...

— Ну на. Тільки ж зубами бери, зубами. Отак— Дід Андрей радів, що в Кудрика виходило.— А очима на вогонь дивися, о-о.

— Може ж, кров не так ітиме,— це вже так дражнивсь Кудрик з бабою.

— Але ти сильно не вбивайся, Миколо,— дід Андрей знайшов його руку, на вухо шепотів: — Бо куріння— це одно діло, а друге — коли тебе люди бачать чи, як один за війни казав, видять.

— Що ж тепер думати...

— Бо людина теперечки така, що її треба й нагородити, й уславити,— дід перебирав гудзики на куфайці, чи застібнуті: вже йти збирався.

В сінях дід Андрей доказував, вдягаючи свою шапочку,— як не підтикує вуха, а вони виглядають, особливо ж великі, плескаті м'якуші.

— Ми як на сторожуванні зійдемося з Шатом, то все я більше балакаю, а він так, коли й скаже слово...

Кудрик лежав на маленькому ліжечку й дивився у стелю, глибоку таку, зі сволюком посередині. На сволюку хрест випечено і дату: "22 февр. 1907 г.". Це як він колись перелякався в армії — сказали, що цієї ночі може бути тривога. І вже на ранок — тривоги таки не було,— побачив, що з того страху вийшло. Він чи не спросоння згорнув рушничка, насипку зняв з подушки і її склав учетверо; аж дивиться, лежить воно все на тумбочці, немов тривоги чекає. Рушник то ще так, а насипку ж нащо...

Чим далі до ночі, то більше Кудрикові спати не хотілося. Ось він полежить, полежить, а там розсвіне, побіжить на перший автобус, що з Розкопаної йде. Скільки того часу. Хоч ночі й довгі.

Зима ж.

XI

Ще сонце тільки-тільки, а вже з Кушнірового подвір'я лунає:

— Як ти косиш, га? Як ти косиш, ладу б тобі не було! На п'ятку, на п'ятку бери більше, а ти носом риєш. От ледащо, то вже так.

Старий не витримує, як десь щось не по йому. Так і з цим сусідським хлопцем. Той разів скільки махне косою та й зупиняється, а щоб не подумав хто, що ліньки йому, то набирає в руку трави і витирає косу, невміло притиснувши кісся до боку.

— Бач, як косить,— не вгавав Кушнір, дістаючи сапу, щоб з-під корови вигребти,— а косило б тебе вздовж і впоперек!

Сьогодні Кушнірові не дуже й кортіло на роботу, того він так і шукає причини посердитись — це ж ввечері зять приїде. А з ним і почаркуватися можна, бо так жінка не дає.

Але поки ще той вечір.

Невдовзі біля подвір'я задиркотів мотоцикл — під'їхав брат Федір.

— То як, давай-но, щоб зятеві м'яко було котитися. Кушні-риха тихенько йому вцідила поза чоловікове око, і вже він шукав цигарку над вухом, нетерпляче й

збуджено соваючись на лаві,— тепер би й на роботу.

— А то ці гаврики зараз почнуть сходитись.

Ти бач, і вгадав: принесло Олександра Баранівського.

Високий та худий, Сашко довго щось присідає біля мотоцикла, заглядає в нього і так і сяк, хоч що там його робити, виключив — та й по всьому. І це стоятиме на воротах, аж поки його Кушніриха не закличе. Як і йому наливала, він сидів біля столу рівненько, рукою-граблею мнучи рябого картуза та оглядаючись на стіни.

— Ну нехай буде,— сказав і поволеньки вихилив, після чого очі одразу взялися рожевою поволокою.— Не можна мені пити, але нічого.

— О, вже й Сокур притарабанився,— збуджено гукнув Федір з-під клена, ляскаючи себе по коліні.

І його черга заходити.

Сам у чорних окулярах, за якими ховались очі — не очі, а якась чорнота,— він скособока отак сів до столу, обома тремтячими руками приймаючи чарку. Десь із два роки тому Сокур головував на селі, а тепер і собі їздив з хлопцями в колгосп на різні роботи.

Урочисті хвилини пригощання минули, але настрої урочистий не пройшов, і всі заговорили про роботу, яка сьогодні випадає на фермі.

— Ще півстіни, та й по всьому,— сказав Федір, ховаючи недопалка за вухо.

— Де ж півстіни, як ціла,— не повірив Сашко; він уже оді йшов до свого мотоцикла і любовно обмацував його, протираючи ганчіркою скельце та нікельовані частини.

— Ти ж учора пішов раніше, не доробив до кінця,— Федір йому.

— Дочка приїхала, ну да...— згадував Сашко, чи так воно було.

— Півстіни,— ствердив Федорові слова Сокур.

— Ну, хлопці, гайда.— Кушнір, закінчивши перевдягання, вийшов з хатніх дверей.— Ще докуримо — і гаття.

Мотоцикли задиркотіли разом, але спочатку з подвір'я викотився Кушнірів, а за ним уже поплуганили інші — Федорів, Сашка, Сокура.

До подвір'я підійшла Марія Гйландзовська, одиначка,— тугенько запнута хустка міцно тримала дужки окулярів,— зіперла мішечка з якимось збіжжям на примурівок, що з'єднував залізні ворота з хлівчиком, втерла, нахилившись, мішковиною лоба, товстого червоного носа, підборіддя, а відтак промовила гучним та байдужим якимсь голосом:

— О, пенсіонери поїхали.

Куширіха тих слів не почула, бо поралась аж у тому кутку, та Галандзовську це не обходило. Вона ще раз обтерла краєм мішковини обличчя, рвучко отак, мовби наждаком по залізу тернула.

— Пенсіонери, кажу, поїхали,— гукнула ще раз услід дядькам.— Мало їм пенсії, то вони на заробітки, шпана. Га, чуєш, Тацько, кажу пенсіонери поїхали, мало їм так грошей.

На цей раз Кушніриха почула й заозиралась па неї добрими, веселенькими очима.

Але з порога не сходила, роботи ж багацько, нема як ставати до розмови.

— Синька, свистки, синька! — гукала Паландзовська, наставивши на Кушніриху двоє запилючених скелець; вона по-довбувала твердючими пальцями по надутому боці неповного мішка.— Синька, кажу, свистки і всяке добро,— знов заговорила, та геть таким голосом, як у їздового Льови, що літ із шість їздив по селу на підводі старою осліплого конячиною і міняв у людей, переважно в дітей, бо ці охочіше брались, на ганчір'я і залізяччя свистки, синьку, крейду. "Синька є, свистки,— молоденьким півником згукував Льова,— Крейда, гов!"

— Що ж у вас там? — поспитала Кушніриха, підходячи ближче.

— Кажу ж, синька,— вишкірилась Паландзовська.

— То по чому продаєте? — і собі засміялась Кушніриха.

— Хоч води вип'ю, а то Кушніряка вирвався з подвір'я, пилюкою війнув, і не спинився, і не поздоровкався.— Вона мішка залишила і пішла до криниці напитись.— їздять, гроші заробляють, пенсіонери.

— Білять пульверизаторами корівники,— одказала Кушніриха.— Казала йому, щоб додому взяв та тут побілів.

— Ага, жди, цей Кушніряка візьме.— Галандзовська розв'язала мішка і дістала головок скільки молодого часнику.— На ось, геть усенький повикопувала.

Кушніриха провела пальцем по зрізаному заступом боці часничини: вона ще пахла по-молодому, молочо.

— А в мене часник не так, от цибуля вигниває, вже одну грядку перекопала, сохне на городі, і сорт же гарний.— Кушніриха показала на пальці.— Отака маленька, більша не росте, мокріє на корені.

— Якби ж мокро, то й не дуже, кажу, торік гірше було.

— А вродило краще, а це й діточкам не буде чого дати.

— Нап'юся знов води,— сказала Еаландзовська і подалась до криниці.— А то Кушніряка напилячив тут, і не дихнеш.

Кушніриха всміхнулась: де вже ті мотоциклісти, але що ти їй скажеш, цій Марії.

— Правда, Кушніряка як головував у сільраді, то й шифером хату вкрив мені,— згадала Марія і подивилась туди, де зникли мотоциклісти.— Я його й не зачіпала, а він каже, там тобі шифер привезуть на хату, щоб була вдома.

Кушніриха мовчала та дивилась на Марію добрими очима.

— А це, бач, пенсіонери поїхали на заробітки.

— Вони ж і заробляють там,— затулила усміхнені губи Кушніриха,— хоч би людей не смішили.

— А воно так, як же ж, це тобі не щось і не те, що там Петро Пива з Миколою Бедзиком автобуси на ящур провіря-

ють. — т

— їх уже ж познімали звідти.

— То це познімали, а то, значить, іде автобус, вони з будки вискакують, усім пасажирам назначають через тирсу переходити і що в сумках і чемоданах показувати.

Люди розчиняють, показують, а вони, глядь, де що м'ясне, і забирають. Кажуть, ящур, перевозити м'ясо ніззя. Шва витрушує ковбаси, чи що там, і буцім у воду з моста кидає, а той стоїть під мостом по коліна в воді і ловить. А потім до півночі їдять не понаїдаються.

— То це ж їм і було за це,— всміхнулась Кушніриха по такій довгій розповіді.

— Авжеж,— одказує Марія, підбиваючи вибганий край хустки біля вуха — говорить, хвилюється, не встоїть на місці спокійно.— Кушніряка якраз їхав по траву та зобачив таке, то він їм дав, і вони вже самі побігли в сільраду з криком, що не хочемо на ящур провіряти, хай воно скажиться. А про Кушні-ряку, знай, хоч би слово. Отакий, кажу, світ настав.

Кушніриха й на те усміхнулась, вірити чи не вірити. В хаті наче й не було про це мови.

— Я йому вже сама казала, що нащо тобі ця робота, але ж ні, їздить.

— Га, Кушніряка не покине, робитиме, доки не здохне, і ти йому не кажи і не проси, бо не допоможе, я його знаю.

— Та я вже мовчу, жили вік мирно, то не треба, щоб і той лад вигорів, як же ж так.

— От і мовчи. Хай їздить на роботу, заробляє, тепереньки роботи багацько, вже он і жнива. На цю неділю, кажуть, перший секретар приїде і буде тут цілу ніч, змагання зроблять, хто краще вкосить.

— Ну да, дощі такі, то що вже зробиш.

— Я вже піду,— сказала Галандзовська, завдаючи собі мішка на спину.— А там як зобачу Кушніряку, то часником закидаю, що проїхав і пилюкою надихав на мене.

— Ідіть здоровенькі,— попрощалась з нею Кушніриха. Жінка як вийшла насеред дороги, то зупинилась, щоб

мішечка підкинути, аби зручніше лежав, і тихенько проказала не до когось, та й не до себе:

— Він мені, правду сказати, й шифером хату вкрив.

Кушнір, надвечір придиркотівши, потягнув мотоцикла за хлів — на старому місці вже стояла зятева машина.

— Піду корові вкошу трохи,— сказав Кушнірісі, а самому думка хитренька: "Воно й завтра можна було б. Але нехай..."

— То ти, Миколо, скоріше вправляйся, та будемо вечеряти,— обізвалася жінка.— І Віктор скоро встане.

Старому аж потепліло у грудях від тих слів, але не хотів показувати.

— Ти диви-н, а те ледащо знов косить,— знайшов-таки причину посердитись.— Я йому рано що казав, а він по-своєму, а він по-своєму.

Кушніриха ні словом на те — його, голодного, не займай, бо буде всім.

Після вечері Кушнір із зятем поставали біля воріт, закурили. Тихо на селі, тільки трактори співають у різних кутках або машина проїде перед очима, гепкаючи на вибитій кам'янистій дорозі.

— А це вчора косив собі на канаві траву,— розказував Кушнір,— аж бачу, комбайн отако пройшов: як вилягло від дощу, то він зверху проїхав, тільки постриг і не підібрав.

— Просили вчора, щоб солдатів прислали, бо ще такого року, як цей, не було.

— Та чого, всяко бувало.

— І горох лежить, паси лопають один за одним, тільки й роботи, що по колгоспах гасаю та випрошую.

— Машину треба глядіти, візьми в колгоспі якусь лайбу, бо цю за рік угробиш.

Щоб не мовчати, закурили ще по одній: Кушнір, перехилившись через браму, перший побачив череду, що верталась у село.

— А боргу буде в цьому році? — запитав Кушнір.— Чи викрутитесь?

— Ще з минулого року тисяча є,— відповів зять, розминаючи біля рота запалену сигарету — мабуть, погано тяглась.

Кушнір провів долонею по теплому боці корови, вона поволі ступала крізь хвіртку на подвір'я.

— Та нічого, я так думаю, що в цьому році діло буде, якось затягнеться.— Кушнір торкнув тією рукою, якою чіпав корову, попід очима, мовби витирав непомітну вологу.— Я кажу, що як Перший цю ніч на поле виїде, то вже закрутиться все ой як!

— Ви б поставили сюди якусь поперечку,— вказав зять на низенький примурівок між брамою і хлівом.— І діти цілий день товчуться, пооббивали, та й грязюка летить аж на стіну.

— О,— Кушнір аж крутнув головою,— не розбереш, чи його зло взяло, чи так собі, нехотя,— це вона мені вже другий рік галамандить, щоб прибив та прибив, а це ще й ти.

Кушнір подався від воріт, щоб укинути корові зеленого, а зять зосереджено опустив під ноги докурени до фільтра сигарету і теж зібрався заходити в хату.

— Це он ту табличку зірвати б, а то який я вже голова вуличного комітету,— гукігув Кушнір з того кутка подвір'я,— але все забуваю. Таке...

— Та нехай, воно вам треба?

Кушніриха лягла ще засвіта, попоравши, і лежала мовчеч-ки, хоч крутили ноги й руки і в голову віддавало важким болем. Вона засипала поволі, тому й чула, як чоловіки потихеньку ввійшли до хати.

Кушнір присів скраєчку на ліжку, де ліг спочивати зять, і збирався ще щось сказати, але одразу так не надумав.

— Цс ж, чуєш, якби знаття, та все до ладу зробить, то взяти й поставити людей, де найдужче треба, от.— Кушнір, як і перше, втерся рукою на лобі, на підборідді, з притиском, щоб прогнати втому від цього дня.

— Та вже ж якось придумаємо,— відповів зять.

— А так людей порозкидали — той там, а той зовсім хтозна-де, і роботи нема.

— Ось солдатів з косами поставимо, як у сусідньому колгоспі, тоді й буде видно.

— Ну да, це таке діло.

— А там щось придумаємо,— сказав зять.

— Ти б привіз на вихідні Вітька, бо баба аж плакала сьогодні.

— Привезу, ось тільки впораємося на полі.

— Ну, спи, а то завтра Перший не дасть ніч спати. Голосно ляпаючи босими ногами, почалапав у ту хатину,

де важко крізь сон зітхала жінка, але біля вікна став: подивився, як там на подвір'ї.

— Я йому кажу, на п'ятку бери, на п'ятку, а він хоч би що,— мовби намовляв когось тихенько.

Постоявши трохи, старий прокрався на веранду, подивився, чи заціпнуті двері, і в темряві хитігуюся, зачепив порожнє відро.

— А добра б же ж тобі не було,— розізлився,— понаставляє на ніч усякого.

Але згадав, що сплять у хаті, і вгомонився.

То вже на ліжку, обтираючи підшви одна об одну, тихіше, одними губами, звівши до стелі заморені втомою і вечерею очі, казав комусь:

— Ото вже косить— дубця просить. Аби одчпного зробити...

XII

Тітка Параска така жінка, що як, бувало, піде в неї кров з носа, то вона її не спиняє, а зігнеться калачиком над землею і жде, поки вона зрине, а потім сміється, що це дурна кров і не тра її в тілі держати.

Петро не дивується з цього, як інші родичі й сусіди,— бо він любить тітку, бігає щодень на роботу до неї, в майстерню, й помагає. Це як вернеться зі школи, а вдома ще ж нікого немає, бо на роботах усі, то він кидає портфеля на купу вишневого хмизу біля хлівчика і біжком до тітки. Дорога тут недалеко.— трохи стежкою проз аптеку, відтак через соше — от тобі вже й прийшов.

Це свято Петрові потрапити у майстерню, де все стукотить, скрегоче, пахне мазутом, соляркою. Як сам прийдеш або з хлопцями, то не дуже й надивишся, бо котрийсь із дядьків попре або й сторож, дід Андрій.

Але Петра ніхто не чіпає і не кричить навіть, коли під ногами плутається, знають, що в нього тут тітка працює, тітка Параска.

А хлопцям як стане заздрісно, що їх не пускають у майстерню, то аж сміються з Петра і про тітку йому говорять, що вона ж там підмітає, прибирає, то яка ж це робота? А як хочете знати, казав їм Петро, то це найкраща робота, я знаю. Це йому ще того клопоту, щоб слухати, як хлопці неправду кажуть!

Тітці Парасці найбільше випадає роботи ввечері, як по-вмовкають верстати, позатихають різакі, ланцюг попід стелею звисає й хоч би ворухнувся. До того ланцюга найдужче тягне Петра. Тітка йому й дозволить погратись. Там така коробочка на тросі звисає і в ній кнопки. Натиснеш одну — трос опускається вниз, другу — трос угору тягнеться, а до третьої кнопки торкнешся, то трос усіма коліщатками сунеться по рейці аж у другий кінець майстерні.

Ще як тітка Параска, батькова сестра, не жила з ними, то Петрові, як і всім хлопцям, не таке добро було, як тепер. Тоді в майстерню було хоч і не потикайся. Все вони або біля кузні, або за тою ж майстернею на купі залізяк, де стоїть бочка з соляркою. Воно, правда, на тій купі не було й чого перебирати, бо все вже давно до

школи на металобрухт поодтаскували, так, стружка перепалена позоставалась, прокладки картонні в мазуті — такі затверділі, як залізо, не ламаються.

А це Петрові, як тому царю, куди захотів, туди й став, поторкати, що закортіло,— поторкає, руками навмисне все чіпає, перемацує, щоб вони були в мазуті. А потім тітка Параска неодмінно, як вже поприбирає, веде й Петра за собою до бочки з соляркою мити руки.

Соляркою не те що водою з милом. Геть увесь мазут тобі позмиває, але шкіра така жовтувата робиться, і кожна рисочка чітко видніється темним, ну тобі, як у трактористів, коли вони після роботи миють тутечки руки і клоччям витирають.

Петрові й тоді ще добро, коли в тітки Параски зарплата настає. Не було ще такого, щоб він копійку коли попросив, але тітка в такий день, як закон, виймає племіннику з хусточки цілого карбованця, і він знає, що це його гроші. Бо якось мати навіть розтулила його долоню, від якої густо пахло соляркою, і, забачивши там гроші, строго запитала, де він їх узяв, і Петро відказав: "Це мені тітка Параска дала, що я їй помагав прибирати".

Отак вони й вертають додому, вже як смеркне. Тітка Параска одну руку тримає в кишені свого колишнього, ще повоєнного, піджака, а другою несе погнуте чорне відро. Петрові ніяк не спаде на думку спитати, нащо їй те відро додому перти, як можна в майстерні покинути?

Але вже без того відра і ніяк. Бо хто не йтиме, хто не гляне, то скаже: з роботи люди йдуть. Іншого разу то й повне відро несуть, на дві руки. Це коли голову мити вдома, то Петро з тіткою в кочегарці набирають води, річкової, кип'яченої.

Петро скільки б не ходив отак з тіткою, а все йому наче перший раз. Зиркне на неї збоку, нишком, і сам усміхається: його тітка в майстерні працює, не як собі, і вже Петро сам собі мовчки признавався, що він тітку Параску любить, хоч іншого разу то й не до любові. Як з отим банячком сталося, що в йому картопля поросяті варилась,— ізняв Петро повного банячка з вогню, а тітка прийшла та й знов його до плити, а воно, переварене, взяло собі й пригоріло.

З тою любов'ю таке, а це ж крутиться у Петровій голові одне, що він тримає в страшній таємниці од усіх, та й від

тітки Параски, і від неї найдужче.

Не в один такий вечір, коли вони разом ідуть з майстерні,— бо й сьогодні, напевно,— поглядаючи збоку на тітку, щоб вона не помічала, згадує Петро про свою таємницю, і юна йому здається найкращою в світі.

Механік майстерні дядько Володька був малесенький чоловік, як порівняти з дядьками, але добрий дуже, хоч ніколи не розбереш, що він там говорить: дивиться під ноги і швидко розповідає. Але кожне слово Петро розібрав той раз, коли дядько прийшов до них у гості, і ще були люди, і всі сиділи до пізнього вечора, а на вулиці літо стояло і все дуже пахло. А потім Петро не знати чого вийшов у двір, покрутився, постояв тихенько біля тину, аж це почув, мовби двоє людей гомонять скрадаючись. Скоро в жіночому голосі Петро упізнав тітку Параску, чужий такий, аж хрипкуватий,—

а чоловічий, ясно було, механіка, дядька Володьки. Петро осмілювався заглянути через штахети і побачив обох біля топольки, яку він позаторік сам посадив, вони стояли очима до очей і невміло трималися за руки, як це буває в дітей.

Петро не розчув ні одного слова, тільки й побачив наос-танок, як тітка Параска зіп'ялася навшпиньки, поцілувала дядька в губи і аж побігла до хати. Петро ще не виказував себе, бо соромно стало, що підглядає, а дядько Володька сів на лавку, зіпер голову на штахети (якби Петро простягнув руку, то якраз до чуприни торкнувся б) і закупив.

Після того вже Петро іншими очима дивився на тітку Параску і механіка дядька Володьку. Він і не сердився ні на кого з них, хоч у дядька є жінка своя, та й не те, щоб смішно йому коли робилось, як згадає собі поцілунок тітчин, однак його цей спогад якось ніжно за душу бере, а то, бува, тривогою обернеться.

Найдивніше ж те, що на людях ні тітка Параска, ні дядько Володька не показують, що між ними, і вже Петрові думається, може, й неправда було оте, що він бачив увечері біля хати, і то вони, мабуть, на п'яну голову там стояли й цілувались...

Цього дня Петро вже зарані знав, що підуть вони з тіткою Параскою на іменини до Василя Шевчука, на п'ятдесят років, того вони й спішили поприбирати в майстерні ще завидка. Батьки поїхали "будую" з дядьком Петром у сусідній район до діда й баби, ждати їх тепер аж на ранок. А тітці Парасці самій ніяк було йти на іменини, щоб Петро не злякався сам удома, і вони змовились не розказувати батькам, де були, що робили, і це була така їхня таємниця.

Найперше вони в хаті повмивались, і руки помили, вже з милом, щоб соляркою не чутно було, і як Петро не думав, що тітка Параска вбереться гарно, вона зі скрині вийняла плаття просте й новішого піджака, синього, з тоненькими білими лініями.

Ішли вони ще й спішили, так само повз майстерню про-чимчикували, на стежку не сходили ніде, а все по соші, по камінцях, що вже білили проти раннього місяця. Минули школу, а це й півдороги, якщо так міряти, скільки вони ще пройдуть. Петро ні-ні та й погляне на тітку Параску у новому вбранні, і йому аж смішно зробиться, бо в тітки чималенький-таки ніс, широкий, це б чоловікові якому, та й то не схотів би. Дивно, подумав собі Петро, що він же про тітку тільки всього й знає, що чоловік її пішов на війну молодим і там його десь поділо, нічого вони не надбали, а про дітей і мови нема. Тітці випадало то біля свекрухи бути, а то й так між людьми, аж поки до них не приїхала, до свого брата, батька Петрового.

Аж тепер Петро, на такій відстані від хати, уявив собі на повні очі, як живе у них тітка Параска. Та він і не думав, що таке може з ним статися — наче жалко чогось зробилось, хоч насправді, то й за чим жаліти, все ж добре, живуть, на роботу ходять, він у школу... Знову подивився на тітку Параску: так дивно вона трохи ходить, руки у боки відставляє, мов обіпертись на щось хоче, і ноги ставить по-чоловічому широко.

Тут їм уже десь і звертати з соші на стежку, і Петро мовчки показав рукою в той бік, де була хата Василя Шевчука. Тітка Параска теж повернулася у той бік, хоч думала обминути трохи далі, щоб мостиком перейти. Але Петро взяв та й перестрибнув канаву,

де було важче, а тітка Параска за ним,— отак їм чи й не скоріше було. На подвір'я вони не зайшли одразу, бо тітка Параска давай там обдивлятися та обсмикуватися, наче боїться заходити,— переживає так, Петро добре бачив...

Вже як вертались, зовсім поночі поробилося. Де те небо, зірки ті де — щось таке діялось; чи на дощ, чи на холод який.

— Не, але ж ви, тітко, й давали жару,— сміється Петро.— Я б і не подумав ніколи.

— Та... раз у рік стала до танцю, який там жар,— говорила тітка Параска.

Вона тримала Петра під руку, бо трішки її хилило то в один бік, то в другий.

— Розкажуйте,— не вгавав Петро,— ще з Перегудою не так, а вже як з дядьком Володькою пішли танцювати...

Тітка сіпнула Петра за руку, щоб далі не говорив, помовчав уже. Але де там.

— Дядько Володька навприсядки, а ви кругом нього. Тепер у селі не всякий так і затанцює.

— Щоб же вдома не розказував, гляди,— тітка штовхнула ліктем Петра.— Наче й мало покуштувала, диви-но, а млосно...

— Та яке там куштували,— піджартовував Петро.— Ви й пальцем, кажіть, не торкнулися.

— Та тепер хіба вгадаєш, як воно там було, йшли, йшли, а тепер знов ідемо.

Петро аж зареготав, бо бачив, що тітка не стільки вже й правду каже, бо й самій їй охота пожартувати, прикинутись, що забула. А може, й правда...

— Я то вас додому доведу, мені ж нічого,— підсипав порошу племінник,— але як вам взавтра на роботу, то це вже я не знаю.

— Та одчепись, лихоманко,— розсердилась тітка,— бо я тобі дам, як над тіткою сміятися.

— Я ж вам і кажу,— Петро,— як з дядьком Володькою пішли танцювати, то...

— А вони ж ту дитиночку та й муштрують,— зайшлася раптом плачем тітка Параска.

— Та про що ви балакаєте, тітко? — аж остовпів Петро.

— Як ми вже одтанцювали і Володька мені каже ходім подивись на мого хрещеника, як він спить,— надригалась плачем тітка.— То ми прокралися тихо в другу кімнату, і справді побачила я дитинку Шевчукову.

— То чого ж вам плакати? — аж розсердився Петро.— Сказав вам що дядько Володька, чи як?

— Ох, горенько, що той Володька,— тітка потроху вже одходила.— У нього самого, бідного, дітей скільки років нема!

— То чого ж ви, цитьте,— шепотів їй Петро.

— Але ж угледіла я, як одежина дитяча лежала на стільчику, поскладуване все, попідтикуване — як у армії! — знов сльози найшли на тітку

Петро мовчав, бо не знав, що тепер їй казати, як утішати.

— Це як у свекрухи я жила, то чоловік її після армії порядки заводив у хаті, щоб усе по-армійському, а це ж дитинка, що ж ти їй будеш казати, що наказувати! Воно,

біднесеньке, спатоньки спить, а ця одіж як жива, аж ворухиться. Ну де ж таке, щоб дитині вже з цього віку...

— Чого ж я й думаю, що ви після того не танцювали,— озвався згодом Петро.

— Та того ж

— Е, було б чого журитись.— Петро вже думав собі так, що й не йшов би на ті святаки, якби знаття, чим воно все кінчиться.

— Але що ти будеш казати,— сумно повіла тітка,— як воно що не людина — то інший світ, і не накажеш нікому: роби так і так.

Петро ще мовчав, бо до ладу й не розібрав, що з тіткою таке скоїлося.

— Не візьмеш та й не накажеш, мовляв той...

Думав Петро: то тітка, йдучи до Шевчука, ноги високо ставила, жаліючи бити чорні, на низенькому каблучі святкові туфлі, а це, бач, так собі, навкидьки Як з роботи, коли в чоботях шкарб, шкарб. Не втерпілося Петрові, і він аж засміявся словами:

— А знаєте, як ви тоді банячка поставили на плиту? Я зняв, бо вже він зварився, а ви прийшли, покрутились, покрутились, та й знов банячка на вогонь.

Тітка й собі звеселіла трохи, але ще мовчала.

— А потім тато прийшли, то я їм нічого не сказав, а вони тільки запитали, звідки це паленим пахне.

— Та то ж таке вийшло,— тітка нарешті озвалася,— що я й не хотіла так робити, але щось я собі таке надумала, як Грицько,— ну, батько твій,— колись, ще малий, прийде, бувало, веселий, то я неодмінно встругну щось таке, щоб його ще більший сміх розібрав, і він, чорт, ніколи не сердився. А це придумала таке — банячка...

— Дивіться,— роздумливо мовив Петро,— це вже ж скільки років минуло вам і татові, й тепер воно все не так.

Тітка Параска аж стріпнулася, наче хустку з плечей скидала, і засміялась на повний голос.

— Але ж ти і хитренький: як та з ким танцювала — бачив і куди ходила...

Біля майстерні Петро міцніш притиснув тітчину руку до боку, бо тут світла повно і не треба, щоб хтось бачив, як тітка хитається.

— А ви ж як думали,— зовсім по-доросло му гомонів Петро. І вже вони далі сміялися обоє, радіючи з того, що такий

вечір сьогодні гарний випав і як вони колись банячка не могли помирити.

А з банячка того найдужче сміялись.

XIII

Шпачисі оті вечорниці, коли Микола приходить з кочегарки й починає згадувати війну ("Слиш, Оксано, це як я ад'ютантом був..."), чимсь-таки й любі.

Бо я хіба не бачу?

Он і вечерю хутенько ставить, то й мені, квартирантові, щось перепаде.

Дядько Микола в такі вечори одягає мого піджака,— хоч я бачу, як йому незручно: довго про щось розпитує мене у тісних сінцях, де ми всі роздягаємося, мнеться, аж

поки Шпачиха не вистигає його,— і моститься до грубки на веранді покурити.

Я поки сідаю там до тушеної риби з буряками, поки їм, дядько Микола встигає уже чогось розсердитись на Оксану Романівну і криком питає:

— Чуй, Оксано, а як це ми з тобою в окопи німецькі попали?

Шпачисі чого боятися чоловіка — сама як мельничиха і на голів двоє вища од нього. Але давно я помітив, що вона й слова проти не скаже, коли дядька починає "холера мучити".

— Як це в окопи? — запитую, хоч не вперше мені таке: їсти рибу з буряками і слухати про війну.

— Та не в окопи, Миколо,— чути з їхньої хати тітчин голос,— ми тільки мову чужу зачули — а там метрів п'ять було, не більш,— і гайда.

— А, нехай, було б чого думати, нехай,— сердито одказує дядько, бо й те йому, що тітка догодила, не подобається.

То мені охота находить помирити їх обох, і я питаю:

— І чули, як німці балакали?

— Отак, як ось це тебе,— повертає до мене голову дядько, але в очі не дивиться...

Тихими зимовими вечорами, коли дядько в нічній,— а вечори справді тихі, хоч не перестають тукотіти електрички, рідше — поїзди біля лісу,— ми з тіткою по-своєму празни-куємо біля кочегарки, що розгонить тепло по всій хаті.

Вона тоді одягає в'язану теплу шапочку з кутасом (Шпак її убиває за шапочку: "Скинь, не чудуй людей, скинь"), на ноги — теж вив'язані з товстої нитки чопанці і аж молодшає.

Мені то добро: тітка понаставляє всього, що має. Наїдайся хоч на цілий тиждень. А вона все ходить, не перестає, по веранді, як кішечка, й сама до себе тихенько балакає.

Вже й попоїм та сиджу, не рухаючись, бо не встанеш, не підеш,— ще візьме розгнівається.

Це їй має самій десь охота прийти розказувати, як вона дядька Миколу за чоловіка взяла.

Там же й діла того, але ж. ^

— Він тільки хвалитися вміє, а забувся, що це я його до генерала приписала. Був там один лейтенант, усе заглядав до нас, дівчат, і до мене налазив. Хвалився, що беруть ад'ютантом до начальника. Його я зразу не злюбила. А якось раз зайшла до товариша генерала й сказала, що люблю я Шпака, хочу, щоб він був зі мною і візьміть його до себе ад'ютантом.

Вона трохи помовчить, роздивляється мене, який я наїжений, а тоді продовжує:

— Генерал засміявся і каже, що він теж про це думав, мені твій Ніколай сподобався.

Далі (цього я найбільше боюся, бо й мені горло здушує) Шпачиха згадує сина. Вона до нього їздить, там тої дороги не стільки, як плачу.

— Я ж їм за ті тини пооддавала,— не плаче, а так приказує тітка,— а вони мені дитини не хочуть віддати.

Мені шкода тітки Оксани, але я не знаю, що діяти: сидить вона, нещасна й негарна, соває переді мною миски, тулить з руки в руку ложку немиту.

— Та він же скоро вернеться,— кажу. І хотілося б поторкати її за руку, щоб не сумувала, й не можу,

— Рук не було до чого прикласти, то вони тини пішли трощити,— це тітка про сина і дружків його.— Я ж їм, проте, й пооддавала.

— Ну чого ви, Оксано Романівно, вже ж недовго й чекати.

— Ох,— аж стогне тітка,— не знала б я тебе, Шпак, то все б у мене до ладу було.

Ще одна електричка простукає й затихне — що ближче до ночі, то їх чутніше. На роботу мені раненько вставати, тому й кортить уже забратися в свою хатину, де тільки й

меблів, що високий дерев'яний стіл (як сидиш, то по груди він) і диван з вилізлою пружиною посередині.

Завтра, я вже бачу, тітка не прокинеться вперед мене, як це в неї частіше виходить, і тихенько, щоб не розбудити, ладнати собі сніданок — чай, що скільки б та вода не кипіла, а віддає іржавими трубами,— і чутиму крізь двері, як важко вона одсапує вві сні.

Але до півночі товктиметься на веранді й буде промовляти до стільчика, ложок, які так і лежатимуть до ранку немиті.

У моїй хатині видко од місяця й снігу і тому якось урочисто. Лежу, про тітку думаю, яка вона там, при світлі жовтуватої лампочки. І коли це вдається, то довго не можу заснути...

Тітці зо мною клопоту є. Я ж, не гріх сказати, хлопець на виданні. Це вона так думає. Сама тітка десь із Білорусії, чи й ще далі, і сестра її в селище переїхала — щоб разом бути. То вона так дружить (приїжджих багацько тут) з декотрими — хтось до неї зайде, а то коли удвох з дядьком самі в гості виберуться. Дядько тоді мого піджака вдягає, винувато якось примовляючи, щоб я не журився, він заплатить...

То тітка мені з тих сімей і поприсватувала дівок. Раз приходжу з роботи, а їх повна хата сидить, телевізор дивляться. Сів, зіпершись на поруччя, боюся поворухнутися, а спина потроху дубіє... Може, воно десь і заведено так-, зібралися, під телевізор потанцювали, насіння полузали. Було ж мені потім з тими гульками. Дівчата бідові, де забачать на вулиці, самі напереді йдуть. У них, бач, хати є, то треба ще й приймаків.

"Ти собі простішу найди,— казав дядько Микола,— а з цими не на вікуєш". І коли тітка змовчувала,— то такі вечори були, коли вона не хотіла займати дядька,— далі дратував її: *От у нас, в Сумській області, дівчата були! З тими можна — за любую душу!" Він саме прийшов з гостей і тепер сидів біля кочегарки в моєму піджаці і сердито покурював з рукава...

Мені вдосвіта рушати до електрички, щоб у місто їхати на роботу. Звиклося вже. Зимом ж таке, наче й не живеш. Оце

встав — темно, хіба тільки ліхтарики, як пробираєшся вуличками, поблискують через стовпів кілька, а це тобі й вертатись пора,— поночі. Літом же, то більше восени,

коли по садках уже й людей не видно, бо попоралися, і димлять купи згрібаного листя, подекуди розкриваючись червоними ранами — вони й до ранку тлітимуть отак,— зовсім інше діло. Не поспішаєш, і здається тобі, наче в двох землях живеш неоднакових. По один бік — садки з хатами, по другий — високий ліс, і крайні сосни аж у небо дістають—немов сторожа тобі.

Що ближче до хазяйської хати, то більше думок про їхнього сина, де він там уже не є. Ясно ж і так, що недовго мені вікувати у старих Шпаків — хай-но тільки хлопець подасть звісточку, й гиля, квартиранте, на інші села. Але нехай уже, якимсь перезимую. Шпачиха, правда, була занедужала, зібралася в лікарню й каже, може б, мені краще буде до сестри перейти — у цій же хаті, збудованій у складчину, тільки двері нарізно,— а та б і наварила, і постелила м'яко. А чого ж, думаю, одне тільки, що спати там до дверей головою — чапатиме хазяйка серед ночі, неодмінно зачепиться, то який тобі сон. Я б то перебув, та жалко дядька Миколу, що він одненький зимуватиме той місяць.

Вже й надумався був, пішов на ті двері, рип у хату, а на тому ліжкові, де я мав оселитись, тітка з дядьком якимсь лежать повдягуювані, балакають. Еге, думаю, вам не квартиранта тра, а діда доброго...

Аж це, бачу, мої хазяї обоє веселенькі сьогодні — з гостей Значить, буде всеношна. Одно біда: коли тітка сердита на дядька Миколу, то, мабуть, на зло поставить вгощення, а тепер не жди. Тепер тітці побалакати та виплакаться дай.

— Мені якби вернути ті года, як я ад'ютантом був,— ще з порога чую,— от би. І жили б ми по-другому.

— Та життя хороше,—одвертає йому тітка,— нема на що нарікати. Все добре, тільки нема за чим—без здоров'я й сина.

О, зараз дядько спиною смик — зготувався сердитись:

— Та вернеться син, чого ти!

— Синочок єдиний мій, пізній він у мене був,— просто так, без сліз, виказує тітка по слову.

— Все буде добре, Оксано, спиш, не треба.

— Так люди ж йому простили,— вище бере тітка,— за типи ті я пооддавала, а сина мені віддати не хо-о-чуть.

— Пізно вже, Оксано, не плач, все,— хоче поставити на своєму дядько Микола, та воно йому, знай, не вдається. Бо й таки. Каблучками нових, пошитих на вихід, хромових чобіт постукує, сам собі бадьорості завдає. Блідий такий сидить — Було б тоді думати.

— Я то думала, а де ти був? Ти куди дивився? — Проте сама й відповість: — На роботі ти був, тяжко робив.

Поки тітка крутнеться надвір і знадвору, а дядько пошар-гикає коцюбою у піддувайлі, щоб попіл прибити — тяга краща буде,— я прокрадаюсь в темні сінці, бо досі стояв на дверях та слухав, знімаю шапку й пальто.

Вертаюся, сідаю до столу, але не показую, що їсти охота. І так знаю: лягатиму не повечерявши.

З дядьком у нас таке діло. Він то мене любить, але коли що не по йому, враз одпече

— глядися, дивись! Що моя мати, то й всяк у селі (хоч це й інше село), і дядько Микола: бач, не поступив, роби тепер на заводі. Таких треба. Але дядькові й любо од того. Бо ж він робочий. Ну, та цей піджачок його втримує трохи, а то й не знаю...

Беру та підказую обом їм:

— А ви напишіть генералу, нехай вам допоможе з сином.

— Помер він у цьому році, я ще газету хтіла Колі принести, але забула. Трошки про нього написано.

— А в тому році він мені книжку прислав,— тихше, але так само спокійно, повів дядько Микола, мовби його ця звістка не схвилювала.— І ще написав до сина, що від нього залежить, щоб у другій книжці про мене було написано. Він трохи знав про Сашка.

Десь я ту книжку бачив на поличці, в комірчині. Там усі їхні книжки.

— Все одно написали б на генералову роботу,— підказую,— може ж, полегшає.

— Та винен він, винен, якщо нахуліганив,— каже дядько. Тітка промовчує, і це в неї таке: або зараз тихенько щось прокаже або аж крикне.

— У Сибір би кудись поїхав.— Так і є.— На будівництво, і грошей би заробив, і людиною став.

— Та ти, Оксано, сліш, не забалакуйся, бо Сашко мені і в кочегарці помагав, і так.

— Вік житиму, не прощу собі, ні тобі за сина.

— Вже своє відмучились, Оксано, хватить, ще давай поживемо трохи в новій хаті.

— А син і собі нехай, кажи, відмучиться?

— Та нічого не хочу я казати...

Тітка лягає у своїй хаті, і довго скрегоче старе залізне ліжко під нею — у дядька своє ліжко, новіше трохи, під тою стіною. А як утихне там, то я вже знаю: пора й мені.

У січня дядько Микола довго не може вибратися з мого піджака, то я йому допомагаю. Я й сам мучуся: рукава якісь вузьенькі, трубочкою.

— Нікого й нічого не бійся,— дістає мені до вуха дядько, і чути, як гарно пахне висушеною на трубі від кочегарки "Примою".— А за піджака я оддам, нехай.

Ще чую, як дядько нишпорить, трудячи коліна, у куба піці,— там у нього схованка, про яку тітка знає, але не займає, хіба коли дуже розгнівається, то переховає, і тоді дядько, як очамрілий, сновигає, а спитати ж як — боїться, і по якійсь мовчанці каже урочисто:

— Щоб усім було добре і не було війни.

Далі тихенько одхакує, дбайливо замощує кубашку і вже тоді підводиться.

І добре якимось робиться усередині від тих слів дядькових, А мені того й треба: лежати й думати про дядька.

XIV

Сухорлявий дідусь, що йому комірець на білому з чорною ниткою гудзику щільно обпинав шию і не давав до ладу голови повернути, щось набалакував білявій веселенькій жіночці та все пробував заглядати до неї то з-поза спини, то з-перед грудей

мовчкуватого дядька. Дідусь скаже слово і зиркне на жінку, скаже — і зиркне. Дядько — чи сили вже не було, чи од перебалакування того втомився — поривався уставати, йти вже.

А це таки не стерпілось, "піду", сказав і, забувши на палицю опиратись, геть подався, стукаючи кирзовими черевиками.

"Як стільки його ждати, то нехай воно згорить",— проказав, оглядаючись, а тоді вже й палицею почав підсобляти.

Отож, дідусь пересів ближче до жінки, і всі побачили, що досі він сидів на металевій поперечці, од якої хтось відтяв сидіння. Того й мучило його, що або пірнав аж по пахви у ямку, або вислизував на поперечку знов.

І це усіма очима на жінку подивився, зручненько вмостившись, а відтак уже й сказав, причому голосніше, аніж досі

говорив:

— Є така приказка: "Краще погано їхати, чим добре йти". Так і це, краще погано сидіти, ніж добре стояти. А ще як ноги болять, то...

— У вас ноги болять? — зжурено запитала сусідка, позираючи збоку і трохи зверху, мовляв, таке мале — і з болячкою.

— Не так щоб і боліли, чуєте, але ж...

Жінці чи жартувати, чи журитися — не розбереш, але так на діда зирить, мовби чекає, що той ось-ось навприсядки поскаче, аби людей потішити, а в самої з кожного ока аж проситься: "Ну то давайте-н, дядьку, чого ви".

— Я от як був ранений у війну, — а доти, чуєте, ні разу не зачепило і хвороба ніяка не бралась-, в дощ, у негоду викопаш собі ямку й сидиш, і всеньку війну здоровий ходив, аж як одного разу міна не розірвалась. Я собі перед ямкою горбка такого нагребу, щоб за ним, знаєте, сховатись. А це міна як розірвалась і осколком пробило горбочка, то один осколок у ніздрю праву вскочив і там засів,— чого ви смієтесь, справді,— Дід пальцями обома обмацав праву ніздрю і вище, показуючи, де засів осколок— Такий невеличкий осколочок. А інший сюди застряв,— показав дід нижче спини,— у круп. І, знаєте, він собі там заріс, у носі, і я не чую цією діркою. Цією чую, а так ні. От щось понюхати — і не чую. А лікар каже: я тобі витягну. Узяв смикнув і вирвав, а кров як зинула, то він скоренько примочив, примочив — і все.

— І вже тим боком чуєте? — поспитала дідова співбесідниця.

— Ну ая',— дід помацав ніздрю, вдихнув.— Добре став чути, а то цією чую, а цією — ні.

Всім, хто слухав дідову розмову, стало смішно, дехто аж рукою затулився, тільки гурток дядьків ген біля дверей не зважав на дідову балаканину, стояли, хто в картузі, хто й так, і вели свої.

— А за цей осколок,— показав дід нижче спини, підкотивши полу піджака,— то лікар сказав, що не вийме. Каже, не вийму, це ж чого, питаю, а він — не вийму, і годі, та як же ж так, а він, мені, чуєте, бо ви криві будете. І не вийняв. І я шість год ходив з осколком, чуєте, ходив.

— І не боліло? — поцікавилась жінка, нахилившись ближче до діда.

— Та не боліло, але чув, що є. Ходив, а він, кля отако просунеться трохи і стане, просунеться — і...

— І ставав? — не вірила жінка.

— Ну як ставав? Я ж не дуже й чув. Як воно всередині, то хто його знає. Але ж і чув, що на місці не стоїть, уже нижче, нижче. Аж отут, під коліном, вийшов. Помацаю, а воно тільки під шкірою, зовсім зверху, вже не було куди далі йти. А в сусідньому селі був знайомий доктор, сміється, я тобі, каже, виріжу. Намастив чимсь, побрив, бритвою тільки чик — і вийняв. І, знаєте, правду мав той на фронті, що не треба вирізати, бо калікою стану. І цей знайомий на те, що добре зробив, що не вирізав. А так воно посувалось у тілі і вслід заростало.

Аж несподівано озвався один чоловік з гурту, розкопансь-кий тракторист. Шкіряний картуз із шматяними краями, що дивився козирком у стелю, одкривав великого лоба і трохи чуприни, загладженої під той картуз. Видно, що з поля, а не звідкись, бо й руки соляркою абияк сполоснуті, поспішав так. Отож по останніх словах дідових прорік-

— А в мене сидить не вийнятий, от.

— І, чуєте, не треба виймати, як казав лікар на фронті,— пошукав дід цікавенькими очима: хто б то?

— А я в сорок п'ятому році, як мені двадцять год було, пішов на фронт, забрали,— сказав чоловік, що сидів навпроти діда і молодиці, чи не закусилівський сам.

— Пішли на фронт,— пожурилася жінка, мовби це з її вини таке.

— Але нічого,— бадьоро струснув рідким чубом закуси-лівський дядько,— лице тільки трохи зачепило й губу.

Йому й справді пів нижньої губи мовби закусило і вже не пускало, аж око ліве тягло.

— У мене в спині сидить,— обізвався розкопанський тракторист.

— І не виймайте,— дід йому,— само вийде.

— А мені обійшлось, не зачепило,— сказав закусилівський дядько.— Хряпнуло тільки по скулі, а так нічого. В двадцять год взяли на фронт, в сорок п'ятому році.

— Як не болить, то не виймайте,— радив дідусь розкопан-ському трактористові,— бо правду мав той доктор на фронті.

— А в мене осколок під серцем,— озвався з кутка біля дверей інший дядько, вертикиївський,— дивився тихо й лагідно з-під коричневих повік: наче олією густо понамащувано йому довкола очей.

— О, то вже я не знаю, як біля серця,— поміркувавши, вимовив дід,— це вже хто й зна, як воно.

— Смотри куди піде,— розкопанський тракторист на те,— може ж піти не до серця, а вбік чи вниз.

— Метал до серця йде,— сказав як одрубав вертикиївський дядько.

— То це, кажу, хтозна,— сам собі повторив дід, міркуючи, мабуть, щоб б у цьому

випадку сказав доктор на фронті або знайомий лікар з сусіднього села.

Закусилівський дядько, якому, певно, не все доходило у розмові, підвівся й, заклавши руки за спину, поволі добрів до гурту. Щось і він знав, бо слухав, а потім уже й собі додав:

— Трохи того горбка стешуть і зроблять, не бійтесь.

— Хто ж каже, не зроблять, зроблять, але ж дивіться: хату знесли, колгосп заплатив Ніні Карпівні за неї, а держава, виходить, буде, — не зрозумів розкопанський дядько.

— Держава й буде, — з кутка, добре все чувши, дав знати вері икиївський дядько.

— Держава ж і побудує, так, — розкопанський тракторист на те, — а колгосп заплатив Ніні Карпівні за хату, то як?

Він попустив піджака з плечей на лікті — й так спекотно, а тут ще й людей стільки. Двигнувши головою вперед, бо комір муляв, ще чекав відповіді на своє хитре питання. Не дочекавшись, приступився до закусилівського чоловіка і прошепотів на вухо:

— Бо... ^В"

Того, вважає, ці пояснення не переконали, він тільки пожував губами, покліпав очима і ствердив:

— Не бійтесь, зроблять так, як треба.

— Ніні Карпівни чоловік, той, наче його й не обходить, скільки там що не робили, а він собі мовчить, — вів далі розкопанський тракторист.

— А що він скаже? — вертикийівський дядько.

— Це той її чоловік, котрий держак робить на заступі?

— А той.

— Які держак, коли він учитель, — здивувався розкопанський тракторист.

— Кажу ж, що держак робить, — повторив закусилівський дядько. — Сам бачив, як він держак робив.

— Учитель він, — аж одступився розкопанський тракторист — Вчитель.

— Кажуть же вам, держак робить, — і собі повторив вертикийівський чоловік.

— Ну, не знаю, — вже начебто здався розкопанський тракторист. — Знаю, що вчитель по цьому, що... як його, ну, що в школі там дітей усякому учать. По труду, от як.

— Ну то, мабуть, вчитель, — поступився трохи закусилівський дядько. — Але ж кажу, що держак робив, я сам бачив.

— Не знаю, — одказав розкопанський тракторист і сіпнув головою так, що картуз трохи сповз нижче на лоба. — А що вчитель, то це правда.

Усім уже й не до розмови було, повмовкали, а розкопанський тракторист, знайшовши, об що зіпертися спиною, роздивлявся на тих, що сиділи, та найбільш на жінку, що допіру чіплялася до діда: жінка куняла, і в тому напівсні рухала повними ногами з тоненькими жилочками на шкірі.

А закусилівський дядько, ще видно, не набалакавшись, поцікавився:

— А чого цей молодий юнак вскочив поміж старих? Хіба до лікаря?

Хлопець, на якого раніше не дуже й звертали увагу, всміхнувся, і повні щоки аж загорілись.

— Та сюди ж.

— Це таке тепер,— втрутився розкопанський тракторист,— що старе, що молоде — всім потроху.

— А що ж таке? — перепитав закусилівський чоловік.

— І в мене осколок,— неохоче повів юнак— Правда, вже немає, але хочу, щоб подивились.

— А цс ж як? — аж стріпнувся, мов зі сну, дідусь.

— Та біля Волгограда, в степу,— пояснив юнак, підбиваючи пальцями пшеничного чубчика.

— Я ж і дивлюся, хлопець немов з армії,— пожвавішав розкопанський тракторист.— Підстрижений гарненько, ще й не заросло добре, видать, дембельська канадочка.

— А як же це воно було? — допитувався дідусь.

— А не знаєте як? — розкопанський тракторист.— Мало всякого заліза з війни валяється. Хотіли хлопці ліквідувати, а воно — бабах. Так же ж?

— Так воно й було. Мені ще нічого, а двом іншим — сержант і друг з Прибалтики, так ті...

— Знайомі місця,— сказав дідусь,— ми там у війну з батареєю стояли. Що робилося — не питай!

Хлопець не підводив очей від підлоги, кивав головою за дідовими словами вслід: ну да, це такі діла, було.

Дядьки порозступалися трохи, а хлопець знов обіперся долонями па стіну, як і дотепер стояв.

На той час дід поволеньки підвівся і потупцював до дверей. Жінка спершу так мирненько на нього позирала, а далі й мовила:

— А що цс ви, діду, без черги?

Дід зупинився і з тою усмішкою, що була на його обличчі, коли він розказував про осколок, відповів:

— А інвалідам без черги.

— То вам же, діду, осколка вийняли, ви ж самі казали,— не вгавала жінка, й зовсім оговтавшись,— казали, що й зажило, який же ви інвалід?

— Кажу ж вам, що інвалідам без черги.

— То це ж як? — здивувалася жінка, якимось по-риб'ячому дивлячись на діда.— Ви, дядьки, всі без черги, а нам як?

— Та нас, чуйте, не так уже й багато. Ось я та ще хлопців зо три,— пояснив дідусь.

— Ну да, зо три,— аж випрямилась у спині жінка, ось-ось і собі до дверей.

— Та ви йдіть, ідіть,— махнув розкопанський тракторист.

— Ідіть, дядьку,— й собі закусилівський чоловік.

— Якби ж то так, ідіть, та й по всьому, а то ж...— аж закрутилася жінка на кріслі.

— А, та ви так уже, аж не знаю,— сумирно проказав Дідусь.

— Та як же ж, ви ж бачите, це таке,— все йому говорила жінка.

— Ідіть, дядьку, йдіть,— мовив вертикиївський чоловік і вперше за цей час так зробив — ну, як усміхнувся або що.

— А ви, чуєте,— оглянувся на нього дід,— все ж не вирізуйте, як ото в мене було, кажу, йшло собі, йшло та й вийшло, а тоді вже й по роботі — бритвою чик, і все.

— Якби ж, гм,— одказав дядько.

XV

Бабі Богиньці, вважай, і цього разу повезло. Здохло в Гані Гарячої поросятко рябеньке. То баба навідалась, щоб поспівчувати горю, та не якомусь, сусідському ж.

Жінка саме вийшла з городу і обшкрябувала цеглинкою сапу, побачила Богиньку і сапу кинула недочищену.

— День добрий, Ганю, це взнала, яке в тебе горе, і дай, Думаю, зайду, побалакаю з людиною, може, легше стане.

— А яке ж горе, тітко, де ви таке взяли?

— Бачу, бо на лиці написано, якби не бачила, то не говорила б.

— Через якесь поросятко вже й горем побиватись. Кажіть, чого прийшли, то скоріше буде, бо в мене ще роботи он скільки.

~~ Це ж я що хотіла запитати та запитати. Ти бачила Михайла Плахотнюка, як він сьогодні в Житомир їхав?

— Може, й бачила, а може, й ні, я тільки за хлібом вибігала, а так нігде й не була.

— Та хіба не бачила, Ганю, який гріх, я б і очей, бувши тобою, не спустила.

— Ви будьте собою, тітко, а мене не зачіпайте.

— Та хіба ж я що, на суді тебе питаю, не кажи, як не хочеш. Але говорять же люди, то й я не сліпа, і мені не позакладало.

— Та вам і поготів.

— Кажуть же, що ти його любиш, а як говорять, то вже якась правда, не може ж так бути.

— Ви б оно ноги обстукали, а то наче в борошні купались. 9

— Та в борошні, хай би воно заджумилось, була в коморі, поралась, і надумала до тебе побігти, і забула обтерти, а ще по городі бігла, заросилася.

— То заходьте в хату, посидите, коли так спішили та бігли.

— Це ж я тобі скажу, Ганю, що думала відкупити в тебе рябеньке поросятко, а як така біда сталась, то що вже тепер, так і буде. Воно ж і худеньке було, але якби молочка йому та хлібця, то й так.

— Ще б йому і молока, і хлібця, не мелить дурного, тітко.

— Та це я так, до слова.

— А де слово, там і штири. То кажіть, кажіть, чого це згадали Мишка Плахотнюка, бо аж і мені цікаво стало.

— А того згадала, що в Житомир він сьогодні поїхав.— Баба Богинька помовчала, сьорбнула злегенька носом і по лобі пальцями тернула — так бігла, аж запарилась.— Розказують, що зібрався їхати в Житомир, а це вже, значить, і поїхав, як оце розказую,

а жінці ж до цього й діла нема, вона собі у конторі та в конторі, а йому в Житомир треба. Хлопець у них такий, що й сам у хаті посидить, не ждатиме, а наварить, наготує, попоїсть і уроки сідає робити, тихе таке хлопчєня.

— А жінці чого ж не сказав, що їде?

— Та про що ж, Ганю, і мова. Надумав він собі зуба вставити.

— А я його беззубим, чуєте, й не бачила.

— Та ти й того не бачила, й того не чула, а все кричиш на мене, а я ж прийшла розказати, може, в пригоді стане.

— Та в якій пригоді, тітко? Ось не зліть мене, бо ходите по селу, бігаєте, а потім у душу лізете.

— Душа не глечик — влізу та й вилізу, а що правду скажу, то ще й дякуватимеш.

— Кажіть же, та швидше, бо робота стоїть, нікому її робити, як я не зроблю.

— Слухай же, Ганю, бо більше не почуєш. А як визнаєш, то, може, хоч до мене добра та ласкава станеш. Аптекарьша наша дружить з його жінкою та й заходить в гості, коли там їй треба, чи як, не знаю. Але це таке діло. Було ж так, що в Антосі сліпенької хату робили. А Мишко із своїм хлопцем, як жінка в Житомирі була, змовились та й пішли помагати, хоч жінка наказувала в той день, як поприходять додому, нікуди не виходити, а сидіти вдома.

— Вже ж так і сидіти, тітко, ну як скажете.

— Правду кажу, бо вже все дозналася, і хай мене хоч уб'ють, а од свого не одступлюсь. Так ото вони, ті двоє, збираються і гайда до Антосі сліпенької хату робити помагати, бо, бач, їм там хтось переказав чи не помогли б. Малий, я бачила, до Антосі й так забігає, то хліба купить та занесе, а то нігті обріже, бо вона ж не бачить добре, це вже його батьки научили ходити та доглядати за Антоською.

— А ви ж кажете, жінка хотіла, щоб вони нікуди не йшли в той день?

— Про що ж і мова: бо вона зранку в Житомир поїхала з агрономом і скоренько хотіла вертатись, а агроном обіцяв дати машину, як тільки приїдуть, та щоб вони поїхали в Коростишів до її батьків, це вони так, видать, звечора домовились, хто їх знає. А ці взяли та й до Антосі побігли, то того й сердилась, а як же ж, це таке діло.

— А ви б уже хотіли, щоб він тільки жінку й слухав.

— Ага, так, так, проте побіг до Антосі хату робити, а їй переживай за всіх, це ж якби ще сказали, чи як там, а то ж мовчечки.

— Не вмерла ж, не вмерла, чого вам боятись.

— Це ще ж і не все, скільки він її мучив за ці дні, то не питай. Вони собі почимчикували до Антосі, а я вже ж бачила, бо й сама потім ходила, кавалків з штири зробила, допомгла хоч якось. То що вже сама бачила, того не забуду і не збрешу, хоч хай мені руку відрубують, бо бачила, як Мишко з хлопцем там робили аж дотемна, щоб не збрехати, а вона ж не навідувалась, та й правду робила. І, кажу, був там Петро Кухта, їздовий, то той бочкою води привіз, аж надовго хватило, і вони вдвох з Мишком і стовпи поставили, і крокви поробили та позакидали. Віконечко ж одненьке зробили, щоб на річку дивилась, рама була стара якась. А Антосі більше вікон і не треба, вона й сама так

наказувала, що, чуєте, зробить одне віконечко.

— І, кажете, дотемна робили і всю хату зробили.

— Всю хату зробили, хатиночку, тільки не побілили, бо зразу ж не білять. А Мишко ж, чуєш, повний рот цвяхів набрав і по одному забиває, отако цвяшка одного вийме, зажене в дерево, а потім і другого бере, а ті між зубами стримлять, головками в роті. А Петро Кухта з іншого боку струже та забиває і Мишку гукає, що так гарно цвяшки в Мишка поблискують в роті та проти сонця. А я собі мовчу та тільки засміюся до себе, щоб вони вам блищали не знаю як, подумаю, а вони регочуться та цюкають. А Петро все балакає за ті цвяшки, що в Мишка в роті, та радіє, що блищать вони проти сонця і аж йому, каже, любо робиться.

— Бо радіють люди, як хати роблять. І в нас колись так було, хоч і важко, а всім чогось весело, сонце світить, дерево пахне.

— То це воно так, але ж і друге. Мишко тими цвяшками грався, мовляв той, грався, а тоді враз і надломив переднього зуба, та добре так, аж до кореня викришився, а в нього зуби великі, білі, він же ж і не курить, як той Кухта, що аж темно в роті в нього.

— То це тоді він і втратив зуба? Та й правда смішно, а другий подумає, не відаючи, що хтось вибив.

— Ага, кому смішно, кому й не, балакай. Йому з хлопцем те, що вони втекли, наче й забулось, але ж інше. Це вже аптекарша наша говорила комусь, то й до мене дійшло. Вона ж договорила там з кимось у городі, а це вже його Ольга просила її, і вона пообіцяла, що як Мишко поїде в Житомир, то там зроблять гарного зуба, золотого, щоб не збрехать. Бо Ольга ж їздить часто в Житомир, знає там людей і аптекаршу добре взнала, бо, може, тій щось треба було від неї, от вони й почали договорюватись за зуба. Я ж знаю, що Ольга йому нічого довго не говорила, наче посварені були, тільки от днів скільки назад заговорили, бо це вже через ту хату, а вона ж йому й сказала, що вона Антосю любить і рада їй та рада, як вона навідується, але що можна ж було не так зробити, як вони, а гарно та гарно. Але Мишко мовчав на те, нічого не говорив; хоч і не було такого, аби що лихе вкоїв на неї, тільки надутий ходив, було видко по всьому. Після уже мовби відлягло, але ж і невідомо, що він з тим зубом вирішив, чи вставляти, чи як. Бо і їй відповіді не було, мовчав він, а вона ж йому розказала, що от, мовляв, можна в Житомирі зробити.

— Вставить, що ж ви думаєте, з діркою ходити буде, не буде ж, ні.

— Та воно то так, але ж, Ганю, чула, що золото дорожче стало, і як це вони рішаються на таке, та ще в городі робити, там же і здеруть, не дай Боже, та здеруть.

— Як є гроші, то чого ж, і де ви бачили тепер людей без грошей, чого їх жаліти ті гроші.

— Але ж, бач, і не жаліє на нього, з золотом хоче щоб ходив не як собі, ага, так

— А як же, без любові, думаєте, жити хіба можна. Це ж не ви, що й сім'ї ніколи не було в вас, то ви й не мучились, не знаєте, що це таке — і щастя, й горе, та все до купи.

— Та ти ж бачиш, яка вона худюща та чорна, що ж це за любов така; жінка, коли щаслива, то здорова, повна, а ця як мара. Одно хіба, що гарна на вроду, ото її щастя, що

може покрасуватись.

— Різна ж вона, любов, буває, тітко, одних розпирає, других сушить, хіба розбереш, в кого як.

— В нього ж і вредна натура, та й сам такий, як воронове крило, чорний, а як чорне, то вже якесь не таке, і всередині темно та темно. В нього ж і на роботі не так, як в інших. Агроном йому скільки казав та говорив, щоб комбайна брав чи трактора, а він ні й ні, не буду я з вами роботи, бо ми різні люди. І, бачиш, товчеться на базі, залізяки точить, щось там варить і ні з ким не говорить.

— Ну, то що ви хочете, така в чоловіка вдача, як не до Душі робота, то нащо ж себе силувати.

— А ти, Ганю, туд-сюд, слово по слові та й за ним вернеш та й за ним, хіба, думаєш, не бачу, не ховайся.

— Була б ваша правда, тітко, не сиділа б я, може, з вами тут та не балакала.

— Ага ж, оце тобі й раз, оце тобі й два.

— А, одчепіться, тітко, та не муляйте, чи ви думаєте, що то мені добро таке було слухати ваші побрехеньки, ні ж.

— А я таки докажу, а я таки докажу, ще й зверху перев'яжу, було б тобі знати, що нема мені діла до того Плахот-нюка, бо то я так розказала, думала, ти зрозумієш та добром на добро одкажеш, аж, бачу, не так, не так, бачу.

— Що побачили, те й ваше, а більше нічим пригощати, бо ще й не варила, бо ще й не палила.

— А не хочу я твоїх обідів, я ж хотіла за поросятко взнати, а як воно так зробилось, то бувай здорова.

— І ви ходіть здорові при свині та при корові.

— Є в мене й сало, є й молоко, аби й тобі таке щодень було.— Богинька крутнулась на стільці та швиденько намацала біля себе костурця, сьорбнула носом голосніше, як перший раз, і з тим подалася геть.

Вишкандибала за кущі, якими пообростало всеньке подвір'я Гані Гарячої, угледіла в спориші півштахетки давньої, вже трухлявої, і не полінувалась нагнутися та підняти. А як підняла, то стріпнула нею, щоб роса впала, загорнула в якусь ганчірочку, пригасла до грудей і вже ніде не спинялась, а подибала додому чи й хтозна-куди.

...Плахотнюк повернувся в село після обіду. Наступаючи на довгі поли вилялого офіцерського плаща, зістрибнув зі східців автобуса і постояв трохи, витираючи чоло та пригладжуючи волосся. Одним пальцем, щоб не помітно було, торкнувся до того місця, де раніше крізь губу намацував дірочку. Понатискував, понатаскував і усміхнувся: дірки не було.

Звертаючи, де не так грязько, пішов уздовж огорожі, аж це зачув, як хтось ззаду гукає.

— Сідайте-но, підвезу, Михайле.

Петро Кухта помахував правою рукою, котра була коротша від лівої і ховалась у засуканий рукав куфайчини.

— Гей-гей,— наче на волів, погукав дядько на своїх старих коней, якими тільки й возити тирсу з пилорами на колгоспний двір.— Сідайте, під'їдете трохи. Я, як вдосвіта виїжджав, то по всьому бачив, що буде дощ, тому й брезентину вкинув на віз. Бачите, Михайле, не змоклий, та й ви, бачу, сухенькі.

— З автобуса, в Житомирі трохи намок, а в автобусі парко було.

— А це, бачу, і зуба вставили, у місті вставляли, видать.

— З міста ж іду. Походив трохи з діркою, а потім і надумав поїхати, бо за роботою так беззубим і ходитимеш.— Плахотнюк вийняв хустину, обхопив нею свого носяру і міцно висякався.

— Гарний зуб, залізний, міцний, бачу, зуб. А онде сонечко вигріває,— і аж вказав коротшою рукою з пужалном у бік сонця,— то так той зуб поблискує, аж любо робиться.

— Залізо, воно надійніше, що не кажіть.

— Уже ніяка хвороба не візьме та ніяка сила не скрутить, кажіть.

Відтак обоє засміялися, а Плахотнюкові треба було зіскакувати, бо скільки тої їзди з Містечка: слово по слові, та й дома, ще тільки стежиною од дороги пройти.

£ XVI —і іг

Як тільки вечір, то вже й збираються у невеличкому дворі, зарослому деревцями, кущиками, крізь які не побачиш балакучої вулиці з машинами, людьми, хіба шуму чуто трохи. Хтось любить поратися у дворі — садочок такий виріс

Котрийсь жіночий голос з сумного починає

— Дивилась бокс по телевізору, то аж страшно зробилося. Одне одного товче, як на смерть.

— Та й то правда, кумо,— озивається якийсь дядько (піджачок на ньому куценський, ще й попід пахвами нитка розійшлася — синів, мабуть).— Це якби в хаті отако вдарив, то вже й розгнівався б.

— Та не те щоб і розгнівався,— у відповідь тихо,— але де ви бачили, щоб люди отак збиткувалися над собою.

— Не розбираєтесь, а говорите,— в'їдливо так підскубнув маленький дід у чорному грубому костюмі і білій сорочці з застебнутим верхнім гудзиком.— Це ж вам спорт, а не так собі.

— Та хай би вже й спорт чи яка проява,— той самий жіночий голос,— але ж не так уже, як це.

На тому кутку втихло, а бабусі, що сиділи навпроти, завели іншої.

— Це ж Мотря каже їй,— одна,— що від тебе козою смердить.

— Еге, ця Мотря така.

— А вона відповідає, що якби й ти стільки лікувалася та пілюль випила, то й від тебе смерділо б.

— А вона ж знає, що в нього з Мотрею, знає.

— Де б не знала, розкажуйте.

— А що ж ви думали, ця при його жінці чогось психону-ла і пішла додому, а він

покинув усіх і на бобику доганяти. А там ще хлопці раніше поїхали і бачили, як він летів. Правда, він потім пояснював, що буцім комусь машину витягували й сам пробув цілу ніч, що він там робив. Він же її догнав, просив, щоб вернулася. Певно ж, що все й жінка знає.

А з першої лавки вже й собі помагати, либонь, в пам'ятку.

— Але це так, нічого, а було, що йде Мотрин хлопець, глядь, дядько Зуї навпроти,— ну да, зимою,— і скривлений чогось. То це ти просиш, щоб я, каже, діжку на огірки зробив? А кого ж ти береш, що я тобі діжку на огірки робитиму? Чи не оту й ту?

— А він йому, що не цю, а іншу.

— Ну да, то він як почув, кого, аж присів. Бо думка ж інша була.

— На племінницю думав. От вам й інша.

— Я ж і кажу,— перебила розмову одна з бабусь,— що як їхав дорогою той чоловік, віз поросятко, то машина враз хур-хур і зупинилася. А тут вибігає Мотря і просить в нього те поросятко. Віддайте, мовляв, бо воно ж у вас здохне. От воно й почало жити в Мотрі.

— Ну да,— чоловік у куценькому піджаці.— А Зуї, як Мотря таке вчинила, зустрічає свого родича та й каже йому, Що от уже нікому діжки не потрібні, то давайте хоч вам зроблю. Майже задаром...

— А чи не те це поросятко,— поцікавився дід у товстому чорному костюмі,— що один чоловік віз продавати, а воно втекло і сховалося в ярку та там і переночувало?

— Та не так було,— дідусева сусідка,— бо зовсім воно й не ночувало в ярку, як хочете знати. Бо Мотря як зогледіла його, то кинулась завертати, а тут бригадир бобиком їде і каже, що підвезе, та вона хода в степ.— Дідусева сусідка перепочила трохи, щоб перекутати ситцеву в горошок хустину: осінь, а парко.— То Мотря прибігла та й каже, що як воно таке добре, то хай воно скажиться, щоб за ним бігати. Але, правда, під ранок само прибігло. Отакечки під ворітьми й заснуло.

— А от і не так, і не кажіть,— спаленіла бабуся,— бо як робили весілля тому хлопцеві, то бригадир підібрав поросятко й повіз. А Мотря дивилася у вікно, дивилась, та й побачила. Вибігла вона у двір, а відтак на вулицю і махає рукою, щоб той не їхав далі, бо там грязюка...

— Та ж бо бригадирова жінка лікувалася, а Зуїха, знай, від свого чоловіка тікала,— не втерпів дядько у куцому піджаці.

— А що ж то було — кнурець чи свинка? — спитав не спитав, а якось реготнув дід у сукняному костюмі.

Мабуть, уже не хотіли сперечатись, повтихали.

Коли це побачили Петра Соколовського і голови пообертали в той бік Петро тримав на плечі шоферську куртку, йшов перевальцем, по-сільському викидаючи ноги,— носками стоптаних черевиків убоки...

Постояв трохи, мружачись на сонце, що по-літньому різко било з-за низьких будівель крізь тополині гілки, опустився на лаву біля бабусь й закурив собі.

— То це начеб і добре,— почав дядько тихшим голосом,— тільки ж якби з тою

Мотрею що, а то якось не так

— Та чого ж не так, чого ж не так? — знов бабуса.

— А та ж усе мучилась, порошки приймала і все про свого чоловіка знала,— дядько знов своє, мовби не розумів чого до ладу.

— А, то я вам скажу,— дідова сусідка,— що тут хто його знає, це таке діло, не розбереш.

— Як той казав,—сердито промовив дід і аж одвернувся кудись убік,— як змело, так і збрело.

— А вам, я бачу, тільки й роботи, що село згадувати,— спльовуючи тютюнові крихти, показав Петро Соколовський.— А мітли б вам у руки.

— Ми всі на пенсії,— подивився дід на сина.— Хватить, наробилися

— Воно й видно, бо гарно чужі кості перемиваєте.

— Нас діти сюди забрали,— бабуса,— а тебе що приперло в город та й мучить?

— Діти вас забрали,— ще раз сплюнув Петро, а потім до старого Соколовського: — А ви б, тату, йшли у квартиру, а не з цими пенсіонерами заодно.

— А це ти чого на батька визвірився? —дідова сусідка.— Чи думаєш, як втік до міста, то вже тобі й забулося, так?

— Так, так,— бабуса жвавіше.— Як Петрові Прокопчукові залізякою голову пробив, то так тобі з рук і зійшло.

— А воно так,— дядько голосніше трохи.

— Таж п'яний був,—дідова сусідка,—захтів машиною їхати, а Прокопчук не пускає, то цей залізякою його.

— А тепер у город втік,— бабуса.

— Та не залізякою, не кажіть,—подумавши трохи, вкинув старий Соколовський,— пхнув його, а той головою вдарився.

Петро скривився, мовби йому стало смішно чи прикро, закурив і мовчки почалапав до дверей. Але вже ніхто й не оглянувся на нього.

— А я своїм кажу, нащо ви собаку в квартиру купили, що на людей гавкає, хто зайде,—дідова сусідка.— Кажу, це якби в селі, а то тут.

Але цю розмову не підтримали, мабуть, інші собак не тримали.

— Ще як здумаю, що його на шостий поверх вибиратися, аж ноги болять, не ходивши,— котрась бабуса.

— А ліфт нащо? — перепитав дідусь і став щось видивлятися під ногами.

XVII

Баба Богинька, йдучи Браталівським мостом із Закусилів-ки, вирішила навідатись до Сікорської Марії, тому зійшла на споришеву стежечку, обстукала від пилюки босі ноги, щоб не соромно було в хату заходити. Як би їй краще зайти на подвір'я, вона й сама не знала. З Містечка добре йти — можна городами, городами, та й уже біля дверей. А це треба вибиратись горбиком, так, гляди, й ноги покорчить. Якби не заходити до Марії, то подибала б отако дорогою вгору, вийшла б на Місто, то оце, вважає, вона вже і дома. Але тра зайти, зайде, як це так Це десь тої осені вона йшла

вдосвіта на Закусилівку, оглянулась на Маріїну хату, то побачила, як Ярини Миколайчукової син ніс тудою-таки, городом, капусту в клумачку; так і поніс, переступаючи капустяні сторчаки, і туманець такий слався над городом, що спадав до річки,

і баба Богинька подумала ще раз, якби ж це від Містечка та проз Бойчукову хату, то їй ой як добре було б.

Вона взялась рукою за стовпчик, помацала ногою фунт, і не слизько, і не грязько, а страшно якось. Де-не-де Марія повставляла дощечки і кілочками попідпирала, то можна стати, як на сходинку, а вище, глянь, глина розсунулась, обереж-ненько треба.

Колись люди хотіли тут брати глину, але не дали, а Марія звела собі хатку, і нічого, живе, зверху не сиплеться, горб той патиками всякими пообростав.

А Яринин хлопець, бач, набрав собі клумачка та й поніс городом. Якби ж знаття, що в Марії так капусти багацько, зайти б ще тоді, відкупити б клумачків зо два. Але нехай цей рік уже.

На подвір'ї було тихенько, кури перевертались у тепленькій пилюці біля призьби, може, і в хаті нікого не було. Богинька підступилась до вікна, понастала до лоні, щоб світло не било в шибку, і зобачила Марію в світлиці. Бабу аж сіпнуло, як угледіла Марію за перевдяганням. І не встилається, корова, стоїть гола перед дзеркалом. Це ж Ярина Миколайчу-кова розказувала, як син її казав раз, що ця тітка Марія і гарна така, висока, біла, але ніяк не можна сказати, яка вона на лиці. А яка ж? Ще п'ять десятків нема, заміж хоче, от тобі й лице, от тобі й яка.

Марія, вже вдягнута, зустріла Богиньку в передпокої, посадовила біля столу.

— Та застєбни ще он гудзика їдного. Я до тебе рідко приходжу, може, ще хто приходить, не знаю.

— А ніхто більше й не приходить,— відповіла Марія, сідаючи з іншого боку столу— Дочка з чоловіком, але скільки тої ходи з Міста, а так ніхто.

— Це я хотіла десятків зо два яєчок взяти, то ішла із Закусилівки і завернула.

— То візьмете.

— Була я в того чоловіка на Закусилівці.

— Справді були? — Марія повернулась усім своїм великим тілом до Богиньки, не знаючи, чи радіти, чи що робити.

— Ой, дайте ж я розчешусь, бо ви зайшли, а я й забула, що нерозчесана.

— Каже, що треба ще подумати, бо розлучитись то вони розлучаться, а ще з дітьми не знають що робити, може, він візьме до себе або вона, не знають.

Марія нагнулась, щоб розчесати волосся донизу, повела рукою по круглій довгій шиї, і Богинька аж нюхнула повітря: шкіра Маріїна пахла молодю цибулькою. Здорова молодиця, що ти їй скажеш.

— То вони з дітьми там як надумують що робити, то вже буде відомо й мені, а я зайду, розкажу, що і як.

Марія сіла і дивилась на Богиньку великими очима; вона як розчесалась і зав'язала волосся у вузол, то очі в неї аж побільшали, і шия, що на ній кілька кучерявих

волосинки неприбраних зосталось, більша зробилась. Богинька подумала, що от якби Марії ще вуха якісь інші, а то ці великі, наче варениці.

— І дітям же треба якось жити, їх он двоє маненьких, то вже як надумують, то тоді,— казала далі.

Богинька нагнулась над коліними, підбрала рясенького фартуха і легенько обтерла довгого поморщеного носа і чоло.

— Так парко, що не дай Боже, йшла боса і взуття не брала, бо де таке витримати.

— А я от і з хати не виходжу, як така спека.

— А він чоловік хороший і шофер справний, сказати, то й молодший від тебе, як візьме до рук, то ще ой як будеш пахнути молочаєм, га?

— Ой, що ви, мовчіть, я вже стара,— і Марія аж одхили-лась від столу та обняла коліна, поставивши ноги на поперечину. f *

— А це що таке, а це що, з такою цицькою ще дітей родити.— Богинька підступилась до Марії і поскубала за груди, за бік кострубатими пальцями.— А це що?

— А я от подивлюсь, як в інших,— розказувала Марія.— Це ж я без чоловіка вже скільки, вже десять і п'ять років, не бійсь, дочки повиростали. А он у Терещука — знаєте ж як.

— Це ж їхній хлопець чужу привіз, га?

— На Кольському півострові служив і привіз. Вона там на крані працювала, він машиною їздив, солдати там їхні робили, то вона побачила, що він такий чистесенький кожний раз, з білим комірцем, взяла і надряпала на дверцях вулицю і де живе. Він розсердився, бо ж машина нова, що командир скаже, але нічого, заїхав у той гуртожиток, що вона написала.

— Ти ж бач, яка хитра, ото вже.

— А він же з машиною скрізь там їздив, ліси, гори, каміння повно, де, каже, натрапиш яке місце, то не надивишся, такі камінці гарні. І водичка дзюркотить по них. Він тих камінців і сюди привіз, то Терещучка зі злості їх на горище повисипала, каже, привіз подарка з Карелії.

— А вона ж думала, що він сяде в хату з невісткою і вона буде одні консерви їсти і нічого не робити, аби ж не так.

— То роботи для себе вона тут не може знайти і сидить вдома, а Терещучка казиться.

— Це ж у неї ще й маненька доця, таке хорошеньке, коли не йде, то до мене вітається.

— Ліда, дівчина. Думаєте, що? Приїхав якийсь хлопець з Караганди, то вони тут в селі тиждень походили, і вона каже матері, що думає їхати з ним.

— Ага, біжком, так і поїдеш.

— Терещучка в крик, нікуди не поїдеш, а хто ж вдома буде, так той хлопець і поїхав не дочекавшись, але не пройшло багато і часу, розказують дівчата, пише з Караганди: "Лідочко, якщо вирішила позитивно, то приїжджай, буду чекати". Вона довго не думає, збирається, каже, мамо, я до сестри у Львів поїду, до Тамари. Приїхала у Львів, день

побула у сестри, а там на поїзд і в Караганду, в сестри все й позали-шила, з одним чемоданчиком подалась. Мати жде місяць, нема Ліди, другий місяць. Пише Тамарі, де Ліда, що її нема так довго, поїхала до тебе і ні слуху. Тамара відповідає, що Ліда поїхала додому, нема її тут.

— Ото вже попобігала, ото вже було та було!

— А, показилась трохи та й перестала. Це ж тільки недавно приїжджала Ліда з чоловіком. Вона ж, бідна, не знала, де й шукати його в Караганді.

— А бідна. <

— На роботі його знайшла, той її радо зустрів, зразу до начальства, давайте квартиру. Дали їм квартиру, вже й дитина скоро буде.

— А цей же ж, що привіз з Кольського, він же ж і непоганий хлопець, на машині їздить в колгоспі.

— Та був і в колгоспі, і на базі, тепер на станцію їздить, що він там робить? Вона ж і славна дівчина, гарненька, смаглява, ще й губатенька.

— Отож і є, що губата.

— Любить же, мабуть, як привіз із такого краю аж сюди.

— Яка там любов, Манько.

— Та як не є. Правда, часом дуріє він, не знати чого, чи ревнує так. Позавчора каже, привезуть хлопці дерево, то ти їх і вгости. Вона, правда, варити не дуже й уміє і цей раз на горбику і розклала вогнище, картоплі напекла, сала винесла, розстелила на горбику — пийте, їжте. А Терещучка як не скажеться, по подвір'ю бігає та виглядає, що ж воно. То й дівчина з ними сіла, випили, вони нікуди не поспішають, уже й стемніло. А це приїжджає Вітька, розізлився, репетує. Начеб і затихло все, коли серед ночі, дивлюсь, вибігає за ворота, тільки майка біліє, а вона спочатку в берег, а потім через дорогу до мене. Я грудьми міцно притислась до підвіконня, важко дихаю на шибку — так, наче це за мною біжать з ременякою.

— Не займай їх і не займай, кажу тобі. В тебе своя воркута в хаті, думай, як її виганяти.

— А хто ж займає, хто ж займає. Тільки от забігла до мене, боса, в сорочці, каже, тьотю Маню, він вас боїться, я трохи і тут посиджу. Я її заспокоюю, питаю, що ж таке. А вона розказує, що от як найде на нього, то й кидається

битись, і наче ж не напивається, щоб уже так здуріти. З переляку, каже, і втікаю з хати, а приходжу, як уже спить.

— Оце вони такі, добра б їм не було.

— Я їй, правда, кажу, щоб розумніша була, може, він і не від зла це робить. Вона мені падає на коліна, плаче, я її притискаю до себе, гладжу, вона дівчинка хоч і невисока, але дебела, отак і сидимо проти місяця, як русалки, а Вітька біля своїх воріт або курить — жде, або й засне відразу, як вона каже.

— Не чіпай їх і не займай, нехай собі живуть, як знають, бо чужа сім'я — це як чорний ліс, і не йди до них, і не приймай до себе, бо ще й ти винна будеш.

— А хто ж іде, хто приймає, ніхто не приймає. Як у них така біда. Старий Терещук,

бачите ж, відгородився од сім'ї, в хлівчику кімнатку зробив, сам собі живе, сам собі варить їсти. Терещучка півхати віддала синові з невісткою, сама в кухоньці тулиться.

— Отака їхня біда, і не займай їх.

— Думаєте що, і Вітька отак, бува, серед ночі постукає, питається, чи не заходила Галя, то я вдягнуся і сиджу з ним, поки йому не пройде і він не піде до хати. Через дорогу перебіжить, зіпреться на ворота і думає щось. Здоровий сам, руки як лопати, ніс великий, батьків.

— А цього бійся як вогню, бо все-таки чоловік, хтось угледить, то, вважай, все пропало. А той закусилівський — тихий, скромний, то не треба, щоб він чув про ці гуляння та біганину.

— Та ви ж самі бачите, що нікуди з хати не виходжу, як черниця живу.

— Я ж кажу, буде щось відомо, взнаю, що і як, той чоловік не любить говорити дурно, прийду і все розкажу.

— Спасибі, не забуду ж і я вас.

— А цих не підпускай до себе близько, нехай казяться, ти жди свого, буде і в тебе своє, радість своя, діти в тебе гарні виросли і люблять тебе, люди про тебе поганого слова не скажуть. л* і

— Вони, правда, останнім часом і мирненько живуть, вже не так бігають, як було, коли серед ночі підведусь, до вікна підійду, то бачу, що світло не гасне в їхній половині, кілька разів так дивилась, то все горіло.

— Може, в хаті гризуться, надоїло бігати серед ночі по селу або Терещучка що сказала.

— А що вона їм скаже, тихенько живе, добре, що її не чіпають та вітаються кожен ранок.

— А то бачиш, що робиться, яке життя, каміння з Кольсь-ка понавозив, а вона ще на горище повикидала, може, якби не те каміння, то й лад був би.

— Що там каміння, його й зовсім викинути можна.

— Нехай повикидають те каміння, бо я так думаю, що біда в тому камінні, яке воно є, з Кольська чи звідки.

— Та вже ж так, не як.

— Нехай воно їм заджумиться, те каміння, і не чіпай, і не ходи та не ходи.

— Та не так уже ж те каміння.

— Я тобі ще скажу таке та скажу таке. Той чоловік, чула ж, у Розкопані жив і на війну пішов, а його жінка, що вони тепер так рішають, була ж така дівка, ну от як і тепер, тільки що тепер старіша, а отака ж товста, гудзувата, і голова, скажу, здоровенна.

— Я ж її раз бачила на Містечку.

— Ото, може, й вона та вона. Ходить, як їй хто хвоста ззаду причепив. А от як надійшла така пора, що наші наступали, а німці вже втікали, а вони ще ж дівки були, боялись, то вони з Яриною Миколайчуковою на печі поховались, а в Яринки Віра мала на руках, а це ж вони в мене в хаті. То я тремчу й слова не можу сказати, бо що

робилось! Уже ж знаємо, що наші підходять чи вже й у селі, а тут ще якісь бандюги бігають і де що заповвуть, та на себе. Вскочив один у хату — і до печі. Каже, злазьте, а то стріляти буду, сам у шинелі, в валянках, ну то Яринка злазить з дитиною, а він отак вовком дивиться, а ще хто там, питається. Ну, й вона починає злазити, а бандюга як угледів, що така корова зсовується, от його і взяло. Руками махає: не треба, не злазь, і сам на піч лізе. Ой, горе, що вже перетерпіли, не питай. І що думаєш, до Яринки почав лізти, знімай, каже, пальто, а вона ж з дитиною, тремтить, сердешна, а він — знімай, і все. Вона йому те пальтечко віддала, і бандюга почав під шинеллю на себе натягувати. Я, правда, змогла слизнути і до Яринчиного батька, так і так, і той з рушницею до нас. Вскочив у хату і — руки вгору! А той перелякався, пальто знімає і кричить, що ви отвічати будете. А батько йому — знімай, гад, а то вб'ю. Той, правда, зняв і в вікно. А батько як стрельне, то не знаю, чи поцілів, чи як, а та корова з печі не злізла, тільки виглядала, голову велику вистромила, дивилась.

— Та Господь уже з ним, як такі часи були. Мені тільки страшно, що якби ж воно та все по-людськи вийшло, щоб не було біди якої, а то що ж.

— Та я тобі скажу: не бійся і не бійся. А те, що колись було, то теперечки вже що ж, як є Ми ж про те нікому нічого не говорили, бо й вони люди чужі тут, то що ж уже казати, нащо казати.

— Ви ж дивіться, щоб якось воно та гарно було, бо так мені якось. •

— Ну, гляди, Манько, я тобі тільки добра хочу, то ти вже не встидайся, як де трапиться з тим чоловіком стрітись. А то, може, якось і тут у тебе встрінетесь, поговорите, я поможу, перекажу. * рг

— Спасибі вам та спасибі. Хай би вже щось вийшло.

— Та дай Боже. А я вже коли що попрошу — чи яєчок, чи чогось, то вибачай, бо мені не дуже й треба, то вже так коли.

— Та що ви, беріть, коли треба, мені ж одній де вже те все переїсти.

— А то бачила якось удосвітка, як Яринки Миколайчукової хлопець ніс городами капусту від тебе, то й собі подумала, чи не відкупити б мішечків зо два.

— Та яке там відкупити, що ви кажете, візьмете, для вас і не жалко нічого, беріть, скільки треба.

— То я вже піду, а ти знай про нашу мову, і ще скоро, може, так стане, що й я вип'ю чарочку за ваше здоров'я.

— І ви ж, глядіть, заходьте, а то, бува, немає вас і нема, а це вже, як не є, свої люди, то не забувайте, коли що треба, чи як.

— Піду.

І пішла, правда, не так, як хотіла поспробувати — через город, щоб побіля Бойчукового подвір'я вийти на Містечко,— а прямо-таки до дорозі вгору, що одразу ж на Містечко й виводила.

КНИГА ДРУГА

I

В те літо, як помер батько, Яринка Миколайчукова прийшла до такої тям, коли

вже почала все пам'ятати, і пам'ять її зберегла ранки росяні, кожну квіточку на городі і в садку, як схиляється калина за хатою під вікном, грушу стару після дощу, на яку вони вилазили, щоб злизувати росу з листя, бо вона була така солодка, і найсолодша в той день, як помер батько Гаврило, і нічого любішого не було Яринці, як бігати по садочку з подружкою Ганею, а потім іти до неї в гості чи й у своїй хаті сидіти, бо до Гані їй страшно було забігати, бо там батько її лежав на печі літо й зиму, і не ходив на роботу, і вдома нічого не робив, і казали на нього Данило Ледачий, але прозивали усю їхню сім'ю Окраїнцями, не знати чого; однак Яринці така була добра їхня вечерея, хоч і жили вони біднуvато, і чи їй не щодень варили в печі буряки кружалками, а саме тих буряків, червоних, порізаних, найдужче їй хотілось Яринці; і Гані їй чогось було жалко, бідні вони були, одна десятинка землі, та їй ту не було як обробляти, бо батько такий був, що от Ганина мати прийде до Яринчиної, то їй жаліється, що Данило їсть добре, а як робити, то слабкий, і ту десятинку землі давали комусь із половини, а сама Окраїнчиха ходила заробляти; але вони з Ганею жили дуже дружно і все бігали разом, що одна куди, то й інша за нею.

Дітей в Окраїнців душ шість було, третя дочка була Ганя, така, як Яринка, і ще троє менших. Яринка любила ходити до них надвечір, коли вони сідали вечеряти. Хата в них була низенька, як у Шевченка, і от мати виймає банячка з печі і подає вечеряти у великій череп'яній мисці, і всі з дерев'яними ложками сідають за стіл. А пара як піде рівним стовпом до стелі, а потім по стелі розходиться такими хмаринками.

Тоді Ярині таке все добре робилося в їхній старенькій хатині і пахніло найдужче буряками вареними, ще й такі червоні вони були, кружалками порізані,— ну так їх хотілося, не питай. Тоді вже Яринка не могла втерпіти і починала кликати Ганю: "Ганю, йди сюди, я щось скажу". А Ганя одне вухо наставить, а там же боїться, що поїдять і їй нічого не останеться, їй питає: "Що, ти хочеш буряків?" От вона забирає з миски в полу, така блузка

полотняна була в Гані, ще їй засмальцьована, і — вихором з хати. Тільки почує Ярина від старшої сестри Надьки, як та сміється з неї: "О, ідиниця захотіла буряків". А вони з Ганею вже надворі. Коло хати в них нічого не було, ні деревиночки, ані квіточки, а в Яринчиному садку все викрадуть, ще їй наб'ють її. От вони з Ганею в садочку заховуються і сидять, поки Яринка не поїсть тих буряків.

А тоді треба вкратися до своєї хати, щоб ще укрунути від баби та дати Гані, бо більше нічого од неї не матимеш, як не даси чогось луччого. Тоді як доберуться, то що бачать, те їй беруть: хліб, то їй хліб, чи пироги, чи млинці, чи який сир. Не те що Ганю нагодує, а їй усіх. Не жалко було віддавати, але вона тільки баби боялася, бо та як угледить, то вже проклинає, скільки може. А Гані їй було чогось шкода, бідні вони були, одна десятинка землі, та їй ту не було як обробляти.

А вже як помер батько Пшрило, то баба їфросинія почала портитись на очах, і Яринка це добре бачила. Якось одного разу сидить Яринка під калиною і спостерігає за бабою у вікно, а баба знімає кожуха батькового, стелить на скриню, вмочає ганчірку в цебер з водою і давай мити кожуха, а відтак і згорнула його, і повісила. Увечері іде

мати з поля, відчиняє Яринка ворота, а мати, як батько, прямо в двір заїжджає і розпрягає коні, намучена, натомлена, а Яринка їй про кожуха: "А баба мила кожуха онучею",— і мати вже в хаті: "Нащо ви портите кожуха?",— а баба кричить на весь куток: "Ох, годино, це те лукаве, прояво, моє добро, а ти мені ще й будеш командувати!" І от одного разу мати призналася Яринці, що приведе нового батька, бо їй тяжко одній, і вона ще мала, треба ж комусь робити, ну а Яринка довго не думала та й по секрету призналася бабі, і баба почала навчати Яринку, що казати, як мати їй буде говорити про заміж, що, мовляв, я заріжусь, як ти, мамо, вийдеш заміж, та так вона й відказала матері якогось разу: ♦Мам, я щось знаю, ти заміж не вийдеш",— а мати, звісно, до неї, чого та як, і тут Яринці наче замкнуло, подумала, що не скаже і не скаже, бо це буде нове горе в їхній хаті.

Мати бачила, що Яринка сховала в собі все, що знала, і не хотіла розказувати, а їй проте боліло, бо як же це так, що дочечка приховує щось там та все відмовчується, та все відмовчується. А це вже якось Яринчина мати надумалась і каже їй, що підемо до бабусі, себто до матеріної матері, а Яринка дуже любила ту бабусю Василину, Їндзюрка було її прізвище. У баби Гендзюрки було багато онуків, і завжди вона щось давала Яринці, гроші давала, хустинки. У баби було дочок аж шестеро і два сини, і в усіх дітей було по троє, по четверо і навіть по п'ятеро, і тільки Яринка в матері була одна і без батька. От баба її й жаліла. Коли ж почали вбиратись до бабусі, то що бачить Яринка. Виймає мати зі скрині нову сукню, і Яринці від радощів аж погано стало, і з жалю мало не заревла, так їй чогось жалко матері та разом з тим дуже радісно. Почала мати біля неї тупцяти, вговорювати, хвалити цю сукню, бо бачить, що вона голову опустила вниз, бо сукня їй не дуже до смаку, бо червоного, лапатого вона не любила, їй до душі було біле, голубе, і як мати натягнула цю сукню на Яринку... голова насилу пролізла, таке довге та широке, ну попадає, але ж мати хвалить, підв'язала якимсь пояском, розправила зборки і, не гаючи часу, за руку й до баби. Дорога до баби неблизька була, село велике, іти треба яром, в якому пасли корів і кіз хлопчиська і ходу нікому не давали. Яр минули, а там ліском, прийшли до бабусі, вона гарно їх зустріла, сама бабуса була гарна, повна така, біла, а дідусь був худенький, як цапок, борідка така довгенька, і вуса гарні. Бабуса приголубила Яринку, вгостила ласощами, ще й полтинник забабила і держала для неї. А Яринчина мати, як з кілочка: "Дасте й ще гроші",— а бабуса й каже: "А нащо це вони тобі?" — а мати: "Яринці чоботи треба пошити",— бабуса погодилась і пообіцяла дати шматочки шкурки, були в неї, та нехай Кость, Яринчин дядько, пошіє. А Яринці давно хотілося чобіт, але в селі якось мало й шили їх, бо й шевців не було, і ніхто так не хвалився, а в кого були чоботи, то невідомо й скільки їм років. У Яринчиної баби їфросинії чоботи були, але вони в неї в її скрині замикані дуже великим замком, і вона його відкривала тоді, як ішла до церкви, але вона їх не взувала вдома, а біля церкви, а як виходила з церкви, то знов роззувала, брала під руку і йшла боса,— і от через ці бабині чоботи і Яринці хотілось чобіт, і Яринка не раз просила в матері чоботи, і вона ж їй не відмовляла і все обіцяла, що як піде в школу, тоді.

Та й другий раз ідуть до бабусі Василюни, і знов через той лісок, який так любила Яринка, але сей раз він був без листя і рясту, і фіалок не було, небо було хмарне, і навіть де-не-де краплини дощу падали. Стежини були слизькуваті, і в Яринки настрій був поганий, і їй не дуже хотілось іти. Прийшли вони до бабусі, а та, як завжди, весела, хороша, зустріла їх гарно, і бачить Яринка, стоять ті чоботи на лаві, із жовтої шкіри, коли ж це їй кажуть, що візьмеш ці чоботи, як розкажеш, що навчила тебе говорити баба їфросинія, і Яринці вже й тих чобіт не хотілося, і жалко бабу було і всіх на світі. Проте розказала при матері й при всіх усе, як на лопаті, вивезла,— і матір, і бабусю Василюну це вразило до сліз, ще й великих. "То я її доглядаю, стару, а вона таке навчає мою єдину дитину". Але що вже Яринці робити, бере чоботи і йдуть додому. Зайшли вони в хату, бачать, сидить баба коло столу, як квітка, зачесана на проділ, коси сиві,— мабуть, були дочки. Вони приходили рідко, але як прийдуть, то бабу зачешуть, хоч і не краще од Яринки її вичешуть, і тут мати в плач, У сльози і почала голосити та приказувати, чи я вас не доглядаю, чи вам не перу, не варю, нащо ж ви мене хочете Ще й без дитини лишити. Але баба, бачить Яринка, сидить злюча, уже не каже на неї ні прояво, ні лукаве, а проклинає "Щоб тобі вічну пам'ять сказало, щоб тебе сказило". Мати нагнулась на стільчику та плаче на всеньку хату, а баба встає, і йде наче до печі, і доходить до матері, і обома сухими кулаками матір по спині, як молотом, гасить, і посунула на піч, і поохкала, та ще й на ходу лепече, що я ж тебе прокляла і ти не вийдеш заміж. Тоді в Яринки душі не було до баби. Але вони жаліли бабу, бо вона була старенька.

А в них, що там на світі не робиться, гарно в садочку, ранки такі хороші, теплі, сонечко завжди світило у вікна, і гілочки калини заглядали у вікно, а то білі, як калачі, квіти висять, то, дивись, уже червоніють калинові ягоди, такі тяжкі та соковиті, ще й краплини Роси з їх спадають та виблискують навпроти вранішнього сонечка. Вийде раненько і гайда по садочку 'фава така гарна, гіллячки свої нагне росяні до землі, наче манить до себе, і кланяється в ноги. Ото ж стане Яринка, подивиться, та й жалко топтати такі гарні травинки Вона вибирала завжди, де маленька травичка, і там побігає, зароситься до колін, і тоді лізе вже до хати, і крадеться попід вікнами, щоб батько не помітив, бо чогось сварився на неї, зле вона й не знала чого. І от старалася все зробити так, щоб батько не бачив.

Але одного ранку вона встала й нічого не розібрала — знов лягла. Коли мати до неї підходить і говорить: "Вставай, доню". Думає, що це таке, її мати рідко коли називала так, бо не мала часу за роботою,— вона й дуже добра була до неї, бо з чотирьох дітей залишилася тільки вона одна, а ті повмирали малими. І от коли її мати назвала донею, її чогось аж стрепенуло, вона скоро встала, не пхенькала, що хоче спати. Але мати стала Яринці розплітати косу, коса в неї була дуже гарна, але вона сама вміла вичісувати і плести, а тут і не втямить, чого це матінка знайшла час її наряджати, чорну стрічку в руках держить. Але мати просто розчесала, і зав'язала їй чорною стрічкою коси, і вже відходить від неї, але чогось така боязка,— Яринка бачить, що мати не така, оглянувшись вона назад і що бачить. Лежить її батько, татусь, серед хати,

на лаві, в білій сорочці, чорні штани, і руки на грудях, і хрестик з воску в руках, і сидять бабусі й дідусі, одна бабуса, батькова мати, дуже старенька, і материні батьки. Яринка тоді ще не знала, що робити, але їй мати сказала: "Нема, доцю, твого батька, вмер". Хоч їй і жалко було, але плакати не хотілося, всі плакали, голосили, і людей багато прийшло, і попи, й одправи, а їй в хату не хотілося йти. До неї поприходили подружки, і вони ганяли по садочку, і добре Яринці запам'яталося, що вони лазили по грушах і облизували листя, чомусь були солодкі краплинки на листочках, і вони їх облизували і були такі замурзані, що не можна було їх узнати, хто вони: чи вони були діти на похороні, чи поросята.

Уже була пора з батьком прощатися, і гукають Яринку всі, треба, щоб дитина попрощалася з батьком, а їх з кущів не повиганяєш. І вона й не прощалася з ним, і не хотіла, вона боялася, бо все думала, що батько візьме й не пустить її надвір, щоб йому не було скучно. Бо, бувало, він її приманить до себе на ліжко, посадить на подушку і свою голову покладе їй на коліна, і вона його зачісувала, всякі проділи вичісувала, і набік, і догори, і скувала його — то він крикне до неї, і все одно чеши. А їй набридала така робота. Вона хотіла надворі гуляти, малювати небо, сонце, вона любила малювати на піску, бо тоді не було ні паперу, ні олівців, де воно тоді могло взятися. А хоч і було що, то їм не купляли.

І от коли її батька везли на кладовище, вона запам'ятала небо, таке чисте, голубе, де-не-де кущиками хмаринки, такі білі, аж блищали, по дорозі дерева похитувалися, неначе прощалися з її батьком. А вона добре знала, що одпалила матері, коли вже покликали прощатися, це їй тепер жалко і страшно. Вона їй сказала: "Добре, що помер, я більше сидіти не буду коло нього". А як піросла, то ой як дурняла себе, бо взнала, як це жити без батька, і не раз потім згадувала, як піп і дяк виспівували, і півчї співали последнееериданіє,— все залишилося в душі, але батька вже не було.

Стала ж мати сама робити в полі — і коні, і поле, все було на її плечах. А Яринка залишалася зі своєю бабусею — вдома все треба було поробити. Вона боялася сама ходити на город, їх тоді русалками лякали чогось. Яринці було сумно, підуть вони з бабусею на город, а бабуса була майже сліпа, але водила Яринку, щоб вона не боялася. А їй так хочеться подуріти, і поставити кошика під ноги. І кричить: "Сюдою, сюдою йдіть!" От її бабуса й шкандибала з паличкою. То, бідна, натрапить на цей кошик і летить, немочка, аж кості її тріщать, і кричить: "Ох, годино моя!" А лаяла вона її так: "Лукаве, проява, потороча". Це вона так Яринку лаяла. А Яринка впаде на спину і криком сміється, аж на весь куток чути, із сусідів хто вдома, то питаються одне в одного, чого це вона заливається,— а то, кажуть, вже щось учворила бабі. От вона з баби своєї дуже любила насміятися і бабця їй все прощала. Любила її так. Бувало, сяде під калиною, вона любила під нею гуляти, калина була така розкішна, гарна, видивиться у вікно, коли баба полізе на піч, і тоді тихенько залазить у хату, немов то старець, і грубим голосом скаже слава Богу. От баба вже охкає, ох, навіки Богу слава, і помалу сунеться з печі. Під припічком така поличка була, і мати як напече млинців, таких здорових, на всю сковороду, то рушником закриє, а Яринка їх на руку і в сіни

положить на водничок, а сама біжком під калину, у вікно заглядає. А бабуса вже злазить з тапчана і охкає на всю хату.— "Ох, години моя, хто це?" Та й уже береться за припічок, до дверей і — лап під припічок, а млинців нема. "Ох, години моя, нема, вкрало". На всю хату кричить; вона їх любила, вони м'якенькі. І докараб-кається надвір, і в крик: "Яринко, Яринко, де ти, млинці вкрали!" А вона вже насміється: чогось ця стара, нещасна бабуса була для неї великою радістю і втіхою.

А то якось пішла Яринка з сусідами в ліс по ягоди, ліс не Дуже далеко, і дуже великий ліс, і ягід було море. Вона хоч і не часто ходила туди, але любила в лісі особливо, як пташки Щебечуть, соловейко витьохкує, аж луна йде. Так на душі радісно, так хороше, де-не-де сонечко пробивається з-за дерев, сосна нагріта пахне, аж дух тобі забиває, а там побачать ящірку чи вужа, нароблять крику, а баби на них лаються, говорять зі злості: "Набери чортів, то й у лісі спокою не буде". Повтікають від них. А тоді вони піднімуть на луну і у відповідь слухають луну, як в раю. Яринка любила назбирати повно, щоб там не взяла, і їсти не буде, аби в кошику було. От уже йдуть додому, парко, тяжко, за старшими біжать, бояться відстати,

і згадала Яринка дорогою, що баба була дуже слаба, дочки коло неї вже сиділи, і мати, чогось стало страшно. Прийшла вона в подвір'я, пішла поза хатою, до калини, щоб подивитися, що робиться в хаті. Та як глянула з-під калини, аж мороз по тілі пішов. Горить свічка на столі! Ох, нема моєї бабусі, сіла під калиною і плаче. А калина повісила свої ягідки зелені, їй хоч би що. Пригадала Яринка той день, як у батькові похорони вони листя лизали на грушах, а тепер вона його не хотіла лизати, бо чогось не було солодких крапель.

Настала осінь, і мати почала Яринку в школу виряджати, і пошила їй з чорного корту пальто на клоччі з конопель, бо вати не було, ну й чоботи дала їй взувати. Сіла Яринка під столом на поперечці і взуває, але бачить, не на ту ногу, знов починає і знову не на ту, а мати стоїть коло печі і душиться зо сміху, а Яринці ж і невтямки, що в дядька Костя була одна колодка, тому чоботи вийшли на одну ногу Тоді їй мати назначила, щоб вона їх не перевзувала, а так і носила. А ще у ту осінь померла їхня бабуса їфросинія, і оце таке було з тими чобітьми і з тим новим батьком. "Ой мамо, мамо, я хочу грошей".— "Де ж я тобі їх візьму в хороби? Он набрала ситцю тобі на сукню, то надоїло клумаки носити в лавку. А ти кажеш, гроші. Як за коробку сірників віддала скатертину на п'ятсот рублів. А вона мені гроші, та й годі".— "То я піду на роботу та й зароблю".— "А хто тебе прийме на ту роботу, ти ще дитя. Іди лучче в школу".— "А на чому я буду писати?" — "А неміч його знає, на чому його писати. Перо рондо є, а ручку зроби з бузини, і чорнило можна зробити з бузини".

Ну добре, візьметься за роботу. І ручку зробила, рондо прив'язала до палички, і чорнила надушила. А мати десь дістала жовтого паперу, аж ломився, такий старий, і вони зробили зошита. Ой, яке ж було їм лихо у школі! Було їх більше сорока душ у класі, читанок попадало дуже мало, доводилось читати і на перерві, і збігатися по двох-трьох до одної хати, аби вивчити урок. Ї була охота вчитися, але й падав настрій від цієї біганини за книжками.

Але ж настала вже зима, і сонечко потемніло, зате зорі пояснили, як іскорки, миготять. А ялинки їхні так вбралися снігом, як наречені стоять, дуже вже гарно було біля їхньої школи, кругом ялинки та каштани, липи.

Одного разу заходить до них директор школи, Іщук, і з ним молодий гарний хлопець. Вони всі крикнули "добрий день". Сядьте, кажуть. "Діти, це буде ваш вчитель, любіть і слухайте",— "Мене звати Йосип Петрович".

Всі так зашепотіли — ой, який гарний! Біла сорочка вишита, та ще й поясок з китицями. Вони так полюбили Йосипа Петровича, що їм не хотілося розходитись по хатах. Він їм так допомагав, давав ручки нові, чорнильниці, бо вони носили чорнило навіть у чвертках. Зошити давав. Ой, яка це для них була радість. Що це було чим писати. Вони завжди просилися до дошки; він навіть поправляв їм волосся над очима, а руки в нього були м'які та теплі, аж хотілося, щоб він увесь час їм щось поправляв. А хлопцям він підказував: "А ти взавтра щоб був підстрижений, і нехай краще мати поміє, а то сидиш задзьобаний".

У школу вона дуже любила ходити, букви вона знала, і їй було легко вчитися, був у них вчитель Йосип Петрович, здоровий, гарний і дуже добрий, і клас великий і гарний, і школа велика, в гарному місці; бувало, як повиходять на перерву, а вони ж така малишня була, як саранча, ганяють, а семикласники вже були такі дорослі, що з дівчатами попідручки ходили, то вони повилазять на старі ворота, гойдаються й виспівують пісню, що їх недавно навчили в школі, це була перша

пісня в їхньому житті:

На городі сливка, за городом нивка, там дівчина жито жала, славна чорнобривка,— вони дуже любили свого Йосипа Петровича, бо в нього стільки тепла було, він їх зігрівав своїми словами, хоч тоді й холодно було в школі, й вони сиділи, як лантухи, повпугу-вані, закутані.

Але пройшов деякий час, і для них сталася несподівана новина. Говорили, що їхній Йосип Петрович буде женитися. Замість того, щоб їм радіти, вони були злі. Вони просто ревнували: як це так, вони його так люблять, а його від них забирає Саша. їхнього любого вчителя. І от нема їхнього Йосипа Петровича день, два і тиждень, нема радості в класі. Прийшли вони на перший урок, сидять, і раптом відчинились знайомо, дужо двері — і побачили вони свого любого вчителя, скільки ж було радості. Вони, як закон, встали і сказали всі разом: "Добрий день",— він відказав: "Добрий день, діти, сідайте". Стоять, як один, не можуть надивитися, який це він — жонатий. Сідайте діти; стоять, як пеньки, а задні — голови деруть, як скажені. Сідайте, діти; стоять, немов їх покорчило. Тоді він засміявся і вийшов, заходять вдвох з директором, і обидва з них сміються. Тоді вони засоромилися і сіли слухати його. Він був у білій вишитій сорочці, і поясок з кутасами — тоді було так модно. Він їм світив, як сонце в класі.

Однак небагато часу минуло і бачить Яринка, люди йдуть до них, всі нарядні, і жених з'явився (Яринка його ще не бачила, але він їй зразу не сподобався), мова в його була страшно неприємна, правда, одіж на йому була, якої в селі не бачила, і все думає Яринка, що ж це таке робиться, мати ж її гарна, середнього росту і вибирається у все

довге, широке, а цей панич не до пари їй, та й годі. І це вже коли вітчим був дома, Яринки вдома не бувало, вона старалася в хату не заходити. Але бачить, мати починає хвилюватися, вговорювати її, просити, щоб не була такою, бо він же сердиться, і думає Яринка, що раніше буде засинати, але ж нічого не виходить. І її серце не виносило: він як витріщить очі на неї, то їй нема куди діватись, а ще як почне по хаті ходити в тих заграничних колодках (підощва груба, дерев'яна, ще й головаті цвяхи набиті,— і по хаті потовчено, земля ж, не підлога, зачепи віником, пилюка по коліна). Ой, думає Яринка, тепер щітки і глини, мабуть, не випустить з рук, мести кожен день. Приїдуть з поля, а він знов гайда по хаті, та курить без кінця, а Яринка з матір'ю від цього диму відвикли, уже й мати подивляється, але мовчить. Потім він почав учить Яринку по-французьки говорити, спочатку деякі слова, там подай води, чи хліба, чи ложку,— це все Яринка знала і вміла відповідати.

Сміху було тільки, як мати з вітчимом, це вже другим Яринчиим батьком, підуть кудись у гості, на весілля чи куди, і Максим дуже любив показувати, як у Франції танцюють, він там пробув дванадцять років, на одній фермі в хазяїна робив, це як у полон потрапив. Стає боком, і скік, скік однією ногою, а другою вслід, і ще й приспівує:

Джига, джига, джиг, мадам, Джига, джига, джиг, мес'є...

Мати гнівається, соромно ж людей: "А джигало б тобою...",— то Максим уже й собі розсердився і бурчить цілий вечір: "О, вже невгодно, о, о",— а людям же цікаво, сміються.

І хоч як вона не хотіла нового батька, нічого їй не допомогло, і настало для неї райське життя. От що каже її вітчим: "Поїдемо в поле, будеш водити коні,— треба було робити лущення,— та й разом заберемо гречку — снопи мені подаватимеш". Оце, думає, їй полегкість починається, вона з кіньми діла то ще не мала, а це вже вітчим каже: "Бери віжки",— а сам за плугом вйо-вйо, пішли лущити поле. Одна каштанка була, нічого кобила, а гніда — не дай боже, дуже худа, суху-ща, і Яринка її дуже шкодувала, у неї було лошатко. А це гніда пристала, почала падати. У Яринки серце згоряло з жалю, вона ще ніколи не бачила, як худоба мучиться від тяжкої роботи. А тут вітчима тіпає, що кобила не тягне. Ой, і почав гніду розписувати пужалнякою. Гніда крутила головою^ падала від тяжких побоїв. Яринка кричала: "Не бийте, не бийте, це не ваша!" — "Мовчи, бо й тобі дам".— "Не бий, не бий!" — почала кричати щосили і бігти в світ, бо гніда впала, а він молотить. "Щоб ви показалися зі своїм хазяйством!" — кричить вітчим. Сусід Крачок гукає: "Еге, чого це, приймаче, вона втікає й кричить, га?"— "Бо дурна, то й кричить. Вернись, кажу, вернись, бо дам..."

І випріг на обід, а вона, плачучи, вернулась до коней. У гнідої від побоїв аж біле щось повиступало. Ой, бідна моя гніда, за що тебе так, за що? Що в тебе нема сили? Бідна ти моя кобила. Сидить коло неї, гладить і плаче. А батько пішов до канави, якою був обкопаний хутір, називався Роздолами, але хутора вже не було, тільки осталися глибокі канави та верби і ще деякі дерева, що їх садили люди, які тут жили. Жила тут і її тітка Оля, найлюбіша її тітка, але як сусід убив и чоловіка за те, що кінь зайшов на межу, вона теж виїхала назад у село.

Батька довго не було, ловив, мабуть, рибу. Коли батько повернувся, вже сонечко звернуло з обіду. Пііда вже встала і жувала траву. Батько подивився і сказав: "Заберемо гречку і поїдемо додому". Ну, думає, буде все добре, вона подавала снопики, а вітчим складав на віз. Ну, поїхали. Сіла на гречку

і сидить. Коли дивиться, якісь зеленіють лопухи з-під снопів

ну нехай там лежать. Приїхали додому, то вже вечоріло, мати вже й вечерю зварила, жде і не знає, що з них такі робітники. Яринка з досади сіла під хатою. Питає мати, чого ти така задута, а вона в сльози. Охнула мати і пішла в хату. Коли чує Яринка, в хаті крик, батько кричить: "Дай сковороду, кажу!" — "А нащо тобі сковорода?" — "Кажу, дай".— "Ой, люди, сказився, здурів, я тобі дам черепка, що кіт їсть".— "Я тобі дам такого черепка, вона мені черепка, мені сковорідку давай!" — <"Ей, люди, здурів, налупив жабів, то дай йому сковорідку, кольку я тобі дам".—"Ти дурна, я коли був у Франції, то це страва лучча за рибу, давай сковорідку".— "Повна піч їжі, а він буде жаби їсти, щоб тебе порвало, на сковорідку та сказися з нею!" І мати вийшла до Яринки. "Мамо, чого ви сваритесь?" — "А он жаби буде жарити, щоб його лиха година там жарила, от горе, де воно на мене видерлося?" — "Ой, мамо, я ж думала, що він рибу пішов ловити, і думаю, що то в тих лопухах?" Посиділи; Яринка плаче, а мати вже сміється: "От наїється, та ще почне квакати".

Незчулися, як почалась колективізація, і їхній батько аж підскочив від радості. Поздавав і коні, і все, що там було, і пішов на роботу. Його послали на курси трактористів, і він від радості не знав, що робити. А мати сіла на стільчику коло печі, склала руки та й каже: "Отуди, до чортової матері, дохазяювався, якби я була знала таке, то я і без тебе могла б так зробити". Вітчим каже: "Ой, дурна, побачиш, прийду весною, не на такого коня сяду, як твоя дохла гніда, що он іще плаче за нею",— показав на Яринку. Просвистіла зима люта і бурями, й морозами, й заметілями" що й носа не покажеш, а мати все журиться: "От добра б тобі не було, нема до чого і вийти, одна корівка осталась, аж чудно".— "Не журися, мамо, зате в тебе буде тракторист". Ну й правда. Сонечко пригріло, сніг почав так розтавати, що тільки встигай рівчаки прорубувати — води кругом повно, повна долина в городі. Батькові дали трактора. Ну їхній батько так ганяє по полю, як на загнuzданому коні. Прийде додому чорний, заму-рзаний, тільки очі блищать. А мати виходить з водою і рушником на плечах: "Ой, Максиме, який ти чорний". А батько миється, веселий: "Нічого, що я чорний, зате хліб буде білий. А знаєш, цей трактор розвертається на одному місці, тільки раз, і назад поїхав". Дівчата пішли на поле побачити, як той трактор розвертається, бо хвалиться ж її вітчим, що раз — і назад потрахав. Пішли. Пішли на поле, ага, ось дивись, це він так. Домалювали паличкою корінця і — вра! — вийшла ромашка. Оцс-то розворот. І побігли назад до села, а батько з того кінця поля показався на своєму загнuzданому коні.

Запам'яталося їй це славне літо, сонячне таке, пахне огудинням, з'явилися молоденькі огірки, груші ранні вже теж сипалися, як град, на траву, жовті та кругленькі, а корінчики тоненькі.

Пахучі такі. Хто не йде мимо, не мине, спиниться і запитає — Що, груші збираєш?

Насип-но в пелену, просять, а пелена така, що й відро влізе. Аж біжить бригадир. А здорові будьте. Ох, і груш тут, да'-но в кишеню, бо треба бігти. Завтра на жнива, дівчата. Ей, Надько, Наталко, кажіть там Мотрі, завтра пшеницю в'язати, косарка там таких куп накосила,— глядіть, виходьте всі. Піду далі. Спасибі за груші, Яринко. Ви ж глядіть, на завтра, щоб я не бігав по два рази. Я вас знаю. А Яринка собі стоїть під грушею за тином. Поприходили Надька Окраїнцьова, Наталка Кисельова та Мотря, стали домовлятись. О, дай-но груш; то нате, їх тут — не вибрать. Дівчата, давайте підемо на ніч, це ж далеко, аж на Роздоли, там переночуємо, а раненько встанемо та й до роботи. Поки люди прийдуть, то в нас буде он скільки снопів. Ну, давайте, згодились. А Яринці так хочеться з ними, але ж хіба візьмуть, вона ж курча проти них. Але ж не видержала, сказала. Дівчата, і я з вами, візьміть мене, я ж умію в'язать снопи, і мене навчила мати. Ой, люди, чули чи ні, і воно хоче. Що ж ти там зробиш. На сміх людський, чи що. Ну, візьміть мене з собою, ну візьміть, от побачите. Була дуже добра бідна дівчина Надька. Ну то що, давайте візьмем. А що скаже мати, як оглянеться, що нема і її 'їдиниці, вмере. Ну, давайте візьмем. Тільки знаєш що, у тебе все є, бери на всіх побільше сала, огірків навибирай торбу, оцих груш бери з відро, та хліба, та ще наготуй дві одіялі. Одно постелитись, а друге — вкритись, бо там комарі заїдять, то ще будеш плакати. І отут все поклади, а ми будемо йти, то заберемо, а ти нас доженеш коло Фанька, та й підемо. Поки зайдемо, то й темно буде. Ну, схватила грабельки і вїо через город до Фанька. Ну, каже Наталка, Добрі клумаки, поки доліземо, то не захочемо нічого. Ще и цього чорта тягни. Ну, не бурчи, сказала Надька до Наталки, дивися, скільки настаралася, що дотаскати не можна. Да, Да, побачимо, що завтра мати тобі заспіває. А Марина жінка Добра, що вона там заспіває. Хоче ж дочка допомогти матері заробити трудовнів. А як Марина взавтра вийде на поле. Ой, дівчата, і кіно ж буде, почали приказувати та сміяться. А Яринці вже не до того, а справді, що ж скаже мати. Буде, бідна, цілий вечір гукати. А, подумає, у баби Гендзюрки. Там ляже спати. Ну йшли, йшли та й дійшли до Роздолів. Це ще колись був там хутір, називався Роздоли, розказує Яринка. Колись, дівчата, жила моя тітка Олька і дядько Василь, і було у їх троє Дітей: Іван, Антон і Антося. Тут всі жили добре, я тільки раз там була ще малою, але пам'ятаю добре, яка у їх була хата, а коло їх жив сусід, називали його Лагута. А як дядька Василя вийшла коняка надвір і паслася собі на городі, по стерні, а копи із житом стояли собі у кожного на городі,— ну коняка вийшла, та ще й перейшла межу до Лагути, і цибала до копи із житом,— як вискочить Лагута та начне кричати, забори, сякий-такий, свою клячу, забори, бо я зара... І побіг до хати. Поки дядько Василь вискочив із хати, то сусід уже вискочив із сіней з рушницею і випалив з неї. І мій бідний дядько і не дригнув. Убив? Убив. Ой, ти таке страшне розказала, що сюди страшно іти. От уже бійся, каже Мотря; цих Роздолів уже давно немає, одні верби та кущі, де були хати. Ой, ось та канава, що кругом були обкопані Роздоли. Дівчата, кажуть люди, що тут тільки злодії водилися та виходили на шосе, як тільки хто їде кіньми на базар до Житомира чи до Попельні. Кажуть, не одного обібрали. Ну, дівчата, ми придумали чорті-що, і треба було оце йти під ці Роздоли, щоб вони були

провалилися. Уже й темно, як його добратися до теї долини, де покоси. Ну вже недалеко, чогось так темно. Дивіться, дівчата, чогось так хмарно, так зробилося хмарно. Дівчата, а наша Яринка вже труситься. Що, захотіла, а сама боїшся, аж зубами цокотиш, ще й нам страху нагнала за того дядька. О, а що вже робила тітка, як убили дядька? Ну вона потім розказувала, що як почула постріл, то виглянула на поріг спитати Василя, що це бахнуло. Але побачила, що Василь лежить на межі, то стала гукати-. "Василь, Василь!" Як до його, а він лежить, і кров коло його, то почала дуже кричати. Хати були далеко одна від одної. І з того горя почала бігти в село, до рідні, бо в селі Яроповичах були сестри і брати, куди їй іще; і не відчувала нічого від плачу і крику; Ну й що? Зібралися всі родичі, похоронили дядька. Такий гарний лежав, як чорнобривець. Я тільки ходила до церкви побачити. Тітка дуже вже мучилася сама з дітьми. Ой, дівчата, ось та долина, де ми в'язали на покосах. Там і станем коло тих кіп. Ой, хтось стоїть у долині, баште, головами крутять. Дівчата, сядьмо. Стоять аж втрюх. Ой, хоч у канаву залазь. Та куди ти влізеш, як тут така глибінь, ще й зарощено. Сиділи вони, сиділи. А ті троє все на одному місці крутяться. Чи переждем ми їх, чи так будемо тут і сидіть. "Ну,— каже Надька,— я найбільша, найсміливіша, то піду побачу, хто то". І пішла, а вони стежили за нею, пішла і стоїть коло їх. Ви бачите, чого вона там стоїть, і чуєте, вона сміється. І так уже темно, що вже нічого не видно. Коли гукає: "Дівчата, йдіть!" — і сміється в долині, аж луна йде полем. Ну що за сказ, чого їй там ще смішно, тут уже плакати хочеться. Тож дурним набрело на думку іти від села в таку далину, і якого чорта, ніби вона кудись дінеться ця пшениця. Лежи у теплому кублі та поспи, то ні, ще й це лихо тягни за собою. Та не обіжай ти її. Вона так старалася, всього нам на виносила, що хватить на добу їсти. Щоб та Марина знала, то вона нам дала 6. Думаю, що й так лає нас, каже Мотря. Підходять до Надьки, стоїть Надька, а коло неї три куші коров'яка, такі високі та листаті, а цвіт, як голови, стоять собі в долині та поколихуються від вітерцю. Ну й чудовисько, у зріст чоловіка. А вони, а вони... ой, Господи, як почали сміятися. Як узнають узавтра на полі жінки, то засміють нас навіки. Ходімо уже до кіп. Натомилися добре. Давайте постелимо одіяло та сядемо повечеряємо. Почали торбами трусити — ого, сало є, яйця є, огірки. Дівчата, живемо. А ти чого не їси? Не хочу. Що, перелякалася? Ага, страшно чогось. Ніч, темно так, ще й хмарно. От біда, під снопи заліземо. Ну а далі, то як, твоя тітка і досі сама? Та ні. Вона побула років два, тяжко було їй самій. То їй висватали того Грищу, що у нас був фельдшером. Отого маленького? Ага. То як же вона з ним? Така гарна та висока. А він. Господи. Та ще такий ніс, як хто його гирею ляпнув, одні ніздрі стирчать. А вона з ним погано живе, не любить ного. Хіба після такого Василя можна любити такого ліліпута, але Дитина є, хлопчик Я чула, як вона моїй матері розказувала, що таке надоїдливе. Стану рано в печі палити, то й так спокою нема, кругом бігає та заглядає, як кіт. Не раз потягну рогачем. А думаєш, кається — ні. Потім той хутір знесли, перейшли в село, і вона з ним так і не жила, жила сама з Дітьми, а він десь за лісами, кажуть, женився. Та ще який з його хороший хазяїн вийшов, і сина свого забрав. Дівчата, чуєте, дощ крапає. Давайте зробимо буду, щоб не помокнуть. З копички на копичку переклали

граблі, на верх поклали снопи, постелились і одіялом укрилися, щоб комарі не кусали, та й поснули. Господи, як почало гриміти та почало блискати, можна було вмерти з ляку. Особливо Яринці — 1 грому боїться, і блискавки, тільки тобі сидіти коло мами, сердяться на неї. А що вона винна, це ми, сури, винні, нащо було її тягнути. Ну, лягайте вже, ну вас к чорту, бо вже пізно. Тільки позасинали, а спать хочеться, повітря чисте, прохолодне, недалеко верби шумлять понад канавою, ще колись садили люди, що тут жили. І знаходить на думку її тітка Ольга. Пам'ятає, вона ще була дівкою, прийде до них, побуде, а тоді Яринку в кожух у поли замотає і до баби Гендзюрки в гості.

Ноги босі теліпались аж тітці по коліна, але не мерзли, було так тепло та приємно під кожушаною полою. Дівчата позасинали, дощик утихав. Одній Яринці не спалося, все думала про

тітку Ольгу та про Роздоли. Та й собі заснула. Добре спали і все проспали. Снопи на них попадали, і було тепло і затишно. Коли чують, хтось коло них хіхікає, а потім і добре розсміялися. Ой, дівчата, вставайте, уже роса спала. А ми вже із села прийшли, а ви ще спите. Ну та надощлива Малашка, чорти її принесли, аж присідає — сміється, це вже буде знати все село. Повилазили з-під снопів, аж дивитися не можна, сонечко так у очі прямо світить. О, це ще хто там під одіялом. Ой, людоньки, чи ви бачили, Яринка. Чого тебе чорти сюди принесли? Мати цілий вечір надривається, гукає, гука. А вона. Ну посміялися з них. Чуєте, там уже Марина ззаду йде. Ну то що, побачить свою радість. Ну мати їх усіх трохи полаяла. Я, каже, цілу ніч не сплю, думаю, а може, її і в баби нема, тоді де буду шукати. Ну хоч натерпілися стида, але цілий день працювали, де тільки бралися ті снопи за ними. Як почали зносить та складати в півкопи — ох і наскладали, кінця не видно було. Яринка не відставала, бігала, снопи носила, бо складать не діставала. А після того частенько виходила на поле підмняла матір. Тільки на ніч не виходила, бо попало не за сало і огірки, а за одіяла. Знайшли дурну, докоряла мати, ще потрібно було і подушку взяти. Бригадир каже, не сварись, Маринко, вона в тебе добра, вчора навіть грушами вгостила.

Ну і Яринчині батьки пішли на роботу вже в колгосп. Робили і заробляли, не менш одержували зерна і всього, як було, із свого поля. А тут і Яринці хочеться на роботу, і нікуди не приймають, а дуже ж хочеться, бо платили гроші, а як їй хотілося тих грошей! Одне слово, їм, малим, хотілося на роботу, і вони бігали на наряд у колгосп. Там дівчат, жінок багато, а їх, малих, і не видно, вилізь наперед — іменно оді шлють додому. Але там якась хата розібрана була, то вони брали цеглини, в сажі такі, і постають на них, і їх уже видно. Бригадирша була комсомолка, то вона їх відрахує, і вони бігом за людьми, сідають на вози і гайда в поле, на буряки. Яринка вміла сапати все, бо дома навчилась. А як приїде голова колгоспу на поле, як гляне, що й малі є, як крикне, що нащо це ви дітвори набрали, нехай вдома матерям допомагають. А за них жінки так оступаються, дивіться, кажуть, вони ж так гарно роблять, так стараються, а ви на їх ще й кричите.

Дивиться, дивиться, а тоді: "О, диви, ще й Миколайчучка тут, а хто ж у тебе вдома, га">. Яринка мовчить, як води в рот набрала. Ото, думає, як він їх заборве цим батоном,

але нічого, посміялись, пожартували, та й поїхав. Ну і Яринка вже ходила, і вся їхня сім'я робила, і сусіди всі їхні пішли в колгосп, і Діти.

А Окраїнець лежав, лежав на печі, а потім не втерпів, і йому в колгосп закортіло. Взяв коні і воза і поїхав по людей — везти на поле. А людям байдуже, що він зроду не держав батога в руках. На Мальованці дорога широка, посередині шосе, і от вони цією дорогою ідуть у поле,— крик, пісні випереджають одні одних. А Окраїнець думає, дай і я покажу, а не знає, чортяка, де соб, а де гаття, і випер їх дишлом в акацію, а праві колеса на канаву, і чотирнадцять душ, і чотирнадцять сап полетіли. Усі повставали, і воза підняли, і сапи позбирали, а Яринка сидить у піску, як мара, очі вивалила, встати не може. Підняли її в задник посадили, ноги теліпаються, і ніхто того не знає, що їй орчиком ногу придушило. Побачили баби, що сиділи біля неї, і давай, кричати, що куди її везти, в неї вже піт виступив, а їй, і правда, вже млосно, сонце пече, ззаду курява.

Проте все воно якось забулось, які невдачі чи що там, і так Яринка ходила і на жнива, і горох вибирати, і, бувало, що скрізь її невдачі ждали, та вона все одно йшла. Всі були великі, а вона найменша, і ще й премію дали в клубі на зборах і як зачитали її, то всі сміялись, диви, диви. Отож і радості тоді було, їй заздрили ті дівки, яких батьки не були в колгоспі.

Потім їхній лікар її вже добре взнав, через ногу найдужче вона йому запам'яталась, і забрав у лікарню на роботу...

Й от чого вона не чекала, якоїсь там переміни чи страх якийсь щоб узяв — вона вже таке раз переживала, скільки їй Довелось з вітчимом пожити,— того й діждалася. Викликав їх голова колгоспу в контору й сказав, що так і так, щоб знали, бо я вас посилаю через два дні на курси вихователок на шість місяців, і як собі знаєте, а готуйтесь, дівчата. Яринка то не дуже цим зраділа, бо дітей не те щоб і недолюблювала, але й так якось: сама виросла, кого вона там знала, хіба подружки були сусідки, пограєшся, погуляєш, чи там шматок здору вкрадеш або пирога (вони догадувалися, що в Миколай-чукш є) і преш їм, щоб мати не бачила, і це вже вони порадіють, приймають до свого гурту, а всі ж такі були, що котру не візьми, то бідніша сім'я од Яринчиної, хоч у Яринки й довго батька не було, але хазяйство мати держала, сама все робила — і вдома, й на полі, як чоловік,— а дівки хитрі, ще й часом наб'ють і все на Яринку кажуть "мамина доця".

Але на курси то вона хотіла, скільки ж там вона вчилася: чотири класи закінчила через силу, а на п'ятий рік ходила увечері в школу, їй дали справку за п'ять років. Але школа Яринчина скоро перервалася, ледве закінчила ті класи, а то вітчим уже почав кричати до матері, що їй вчитися, вона скоро заміж піде, і Яринці дуже боліло, але вже матері нічого не жалілася.

А що вона там навчилася увечері — то це така наука, хоч учитися вона хотіла, і їй самій радісно було, як похвалять,— але її в селі поважали, вона й сама не знала чому.

От уже почалася весна; поки вони закінчили курси, їм уже приготували приміщення, розкладачки для дітей, повариху дали, ну й з продуктів дещо. І от від страху коси дибки ставали, як вона буде з цими дітьми і скільки їх буде.

Садочок відкрили в хаті багатого, була і кухня, й комірчина, і їдальня для дітей, спальня була невелика. Викликав її голова колгоспу й каже, що ти молодша, будеш бігати до радгоспу, там і лікарня близько. На випадок чого — діти будуть усякі, і хворі, і голодні, і — давай, дороженька! Вона перелякалася, коли їй всунули паку одежі, і її вразило, як вона розпакувала цей міх: платтячка з жовтого сатину і костюмчики теж такі. Думає, це ж їх доведеться одягати й роздягати. Прийде додому, плаче. Нічого, каже мати, будеш із собою брати Ганю, а я буду забирати Женю в ясла, тут ближче. Оце то так, Гані три роки, а Жені — два. Мати день у день на роботі, вітчим днями не приходив з поля. От, думає, ударна бригада, ще й цю Ганю тягни за собою далеко.

Що її радувало щоранку, як біжить з сестричкою,— яка природа: спустяться від церкви — ставки, зелено, йдеш, душа радіє, то там, то там рибка плюсне, хвильки підуть кругом і зникнуть. На липах над ставком вороння як каркне та підніметься, наче чорна хмара, закриє небо над ставком. Жінки з сапками тягнуться і дітей тербічуть на руках, на плечах. Ох, думає, на її голову. А Мороз принесла хлопчика на плечах, звався Митя. Оце що хочете, те и робіть, я його забирати не буду. А він такий слабенький, навіть ніжки припухли. Ну й нарешті діждалися. Написала на списочок дев'яносто шість дітей таких, що вже й до школи можна, не тс що в садочок, і п'ятнадцять діток малих, і дали одну няню. Костик Павлину,

Дуже добра жінка, намучена бідую, у неї помер чоловік і двоє дітей за один рік Оце була її вірна помічниця, як мати, бо з нею всю бідую переносили вдвох. Завідуюча мала свої турботи, а повариха була дуже добра, з душею жінка.

От настане ранок, починається робота. Кожного потрібно було переодягти, для кожного торбинка на вішалці, формочки виймали, а домашній одяг клали в торбинку. Переодягалися, на сніданок їм давали відро молока на всіх дітей. Кого не пошлють, приносять тільки піввідра. Кричить Желіхівська, а де те,— то впала, то ще щось, то хтось перестріне та нахабно нап'ється з відра. Тоді зав посилає її, йди ти, може, в тебе совість. У неї совість то є. Але вона теж боїться. Оце була роботонька. Переодягни дітей, сніданок, і по молоко галопом. Ну і їй тоді нав'язали це відро кожний день. До обіду в неї були ігри, садок великий, було де з дітьми погуляти. Навчили їх на курсах там усяких ігор. В котика-мишки, гуси, платочок та інших забав. Не було у них тоді ще ні барабанчика і ні ранкової зарядки. Побільше намагалися ходити в походи, аби відвести дітей подалі від кухні. Тяжко було ходити в поході — дев'яносто шість дітей, це було сорок вісім пар, поки вистроїть з перших рядів до останніх, то перші вже повалили стрій. Починає з задніх до перших. То вже задні роз'їхалися. І так всю дорогу — чи на Їть на бережок, чи в сад до ставка. Ну й поки помаленьку туди и назад, то якраз обід. Після обіду була робота, виносили Розкладачки в сад: що було трудно — це вкласти спати. Мухи Де давали спокою, треба було брати вербову гілку і наганяти від дітей хоч трохи цих в'їдливих мух. Іван Миколайович заходив з лікарні кожний день. Чого вона найбільше боялася, Це коли лікар сказав: ну, дівчата, потрібно дітей постригти. Ну Що ви, Іван Миколайович, мене мамки з'їдять. Нічого-нічого не буде; дехто з батьків були совісні, допомогли і самі це зробили. А деяких то й самим довелося чипіляти.

Пообрізали і кучерики, і чупринки. Ну від деяких мам трохи перепадало, а деяким було байдуже. Були хоч тим раді, що їхні діти Доглянуті. Митя Мороз почав видужувати. По черзі залишалися з ним ночувати. То завяслами Желіхівська, то няня Павлина, а коли й повариха,— їх вдома нічого не зв'язувало. Вона сказала зразу, що залишатись не буде, вона боялася, бо тоді й сторожа ще не було.

Сонечко вже пригріло по-жнив'яному, запахло хлібом, пішли всі на жнива. Серпами жали, косами косили, і вслід жінки снопики в'язали і в копи складали, а то й косарка одна по полю бігає, коні тягають, а жінки вслід гребуть граблями і в'яжуть. Норма була, всі спішили, щоб більше зробити. От їй захотілося з дітьми піти на прогулянку на бережок на Гать. Там раніше було жито, а тоді вже його зібрали. Вона побачила, що там ще багато колосків. Тоді люди завжди ходили визбирувати, але не завжди вдавалося донести додому — як налетить об'їждчик, то забере з торбою — й до комори. Вони з дітьми назбирали по два пучки колосків, і вона пов'язала їх кожному. Діти були дуже задоволені такою забавою. І вони рушили назад. Потім вона задумалася, куди їй з цими пучками, де вона їх діне. В садочок нести — що там з ними будеш робити. Собі забрати вона не мала права, їй попало б по закону. Минули вони садочок, пішли на Мальованку, а там була контора колгоспу. Спрямувала вона дітей у контору, і склали там у кімнаті всі колоски. Голова колгоспу сидів за столом. І раптово встав, витріщив очі, думає, що воно таке. Та й їй стало не по собі, думає, може, вона що зробила дурне. Вона тоді давай свою шайку збирати назад. Так це несподівано сталося. Аж тут голова як гукне: добавить дітям хліба! З якою радістю вони бігли до садочка, їй дуже хотілося похвалитися своїй завяслами Желіхівській, і Бліндар, поварисі, й няні Павлині, що їм для дітей добавляють пайка. Яка це для них була радість. І добавили. Замість затірки повар варила вже галушки, і по більшому шматочку давали дітям хліба. Вони всі були раді.

Попрацювала Яринка до листопада в садочку, а там змінилися її плани чи, може, просто сказати, не по ній це була робота. Перейшла вона працювати на молочарню, це тоді вперше у них відкрилася від Андрушівського молокозаводу. І прислали їм молодого мордатого хлопчиська завідувати,— і не кидати їй було, і не робити, сором'язлива вона була, гулять її не пускали, особливо вітчим в'їдав; вже як десять годин, то в хату не пускав, а яке ж це гуляння літнього часу? Ще ж видно, і місяця не побачиш, і зір ще нема, от баришня з неї й не виходила. Допікали хлопці і дівчата — мамина доня. А тут ще така робота, що світу божого не видно, товклися цілими днями,— одне слово, закрутитися можна. Він собою і гарний був, тільки Яринка недолюблювала таких — не пройшло багато часу, почав чіплятися до неї. Почав помагати крутити сепаратора, притисне руку. Вона цього нахабства не любила, а воювати кожний раз надощало, це ж робота. А жила Яринка недалеко від молочарні. То він уже познайомився з її матір'ю, а вітчимові що, аби скоріше збути, бо в нього уже свої дві дочки, Гкня і Женя. І почали її сватати за цього зава.

Приходить Яринка з роботи, і чогось їй закортіло під вікно, її калинонька висока була, підчищена, стара вже. Коли чує, в хаті розмова, аж надвір чути, як це вона

прислухається, то балакають про весілля, батько розмахує руками, щось говорить, мовляв, якщо вона тобі до душі, то чого ж, я согла-сний. А мати говорить, щось я від неї нічого не чула, як це так, що ти задумав; батько в крик; а цей непрошений кавалер і собі — да, да, все буде добре. Обняла вона свою калиноньку і плаче — якби був її батько, то він, може, пожалів би, а цей ніколи не жалів. Їй тоді все найшло на думку, який він, і ті відра, що він купив нові, бо в них були старі й великі, щоб носила воду. Вони як поїдуть у поле, а вона піде до криниці, прив'яже відро до гака, щоб не впустить, а витягнути не може. Цямрини низькі, криниця широка, страшно навіть глянути. От сяде під цямринами, обніме тичку руками і сидить, поки хто прийде та витягне, а поки донесе під гору — не питаєте. Та скільки всього було, тільки матері вже не говорила, боялася. А тепер під калиною все згадала і наревлася, щоб ніхто не чув і не бачив, це був її захисток, калинонька.

Ніхто не знав, скільки вона сліз вилляла під калиною, стояла до півночі й дивилася на зорі, місяця не було тоді, темно-темно, тільки ці зорі миготять. Скільки вона не плакала, але батько сказав — і все. Встала вона раненько, підійшла до матері і знов заплакала. І вже без сорому випалила: "Мамо, я ж його не люблю, я з ним і не гуляю, нащо ж ви мене віддаєте вже заміж", — заплакала і мати, та й усе. "Уже домовились, приїде його батько, чого ти з його хочеш, він славний хлопчик, привикнеш".

Ну й десь так у кінці грудня приїхала вона з Андрушівки 1 Що бачить: на подушках висить біле плаття, внизу гарна кайма на йому. Вона аж затрусилася до його, вона ж його завжди хотіла, думає, це мати знов піддобрюється, як колись. А мати тихо та спокійно: це Гриша приніс, в неділю розпишетесь, — бачить, мати рада така. А Ярина в слюзи і криком почала злість зганяти за все, що вона пережила, і щоб ви погоріли, і щоб вас вогонь спалив, де ти видерлася зі своїм вітчимом. Мати ще цього не чула від неї, почала на неї сваритися, почала плакати. "То, може, тобі краще буде, як підеш від цього вітчима".

Було так, що посилають її просити на весілля, не йде, просили самі. Людей було дуже мало своїх, тільки родичі, а там повзнавали і ближні, і дальні, вже й у дверях їх повно — що ти будеш робити. Тут за своїми аби встигав, то один, то другий кричить: "Цьоцю, сюди несіть, сюди". А з тими, що на вулиці, то вирішили так: поставили жінку, щоб раздавала в руки, вони ж трохи пристаралися, з молочарні виписали сиру, сметани. Але хіба всіх нагодуєш — де там, ну то й не весілля вийшло, а мука. Відгуляли там скільки в неділю, і дівчата, й хлопці в понеділок ще догулювали, а Яринка пішла на роботу, бо це таке виробництво, що вихідних не потребує.

Але життя в них чогось не клеїлось, Яринка соромилася, а там дівчата позмовляються та підсміюються над нею, що, бач, вже заміжня, хоч це ще воно й не так було. Але подумати — то так.

Через два тижні перевели її Грицька на більший пункт, у Котельню. Ну, думає Яринка, слава Богу, є причина відкара-скатися. Виправили, поїхав. Дали їм другого зава, і вони працюють, нічого, замість того, щоб сумувати, чи що, якось виходило навпаки, весело було, хотілося робити, хоч були такі, що ляскали язиками, але на

Яринку це не дуже впливало. Коли ж їде їхній завідуючий в Андрушівку на нараду і питає, що Гриші передать, я ж його побачу,— нічого, каже. Коли увечері приїжджає, такий веселий, його, певне, похвалили там, чи що. "Ага, привіт від Грицька, готуйся, в неділю приїде за тобою". Ой, Боже, вона ще ж ніде не бувала із дому, куди ж їй, що вона там буде робити? В той час була у них матиного брата Костя дочка. Вони всі повмирали, одна залишилась Манька, це була Яринчина любима сестричка і подружка, жила в них, і вона з нею завжди шепотілася, ну як по секрету все. Сказала матері й Мані, мати почала готуватися, збирати, що там у неї було. А вони з Манькою готуються навтьоки. І от настала ця неділя, мати, бачить Яринка, вже готова, скриня стоїть серед хати напакована, а біля скрині всяка всячина, постіль, посуд. Ну все що треба. Яринка собі тільки думає: так, так, готуйся. Повдягалися з Манькою і висунулися з хати — ніби зустрічати. А там гайігули до няньки, з якою робила раніше в яслах. Ніхто не міг подумати, що вони там. Ця жінка була бідна, самотня, чоловік її помер, і двоє дітей теж повмирали. От поприходили, розказали свою мету. Жінка розсміялася, дурними їх зробила. Але вони все одно сидять, думають, приїде Грицько, посидить та й поїде назад. Проте самі не знають, що робиться вдома.

Приїхав її Гриць білими кіньми, якийсь ще багач задержав,— от і примчали з гонором. Ну ждали, їдали, вже й пора.

Вітчим лютує, а мати розсердилася і давай шукати її по селу — село велике, трохи гористе. Вона, бідна, до одної тітки, до другої, а їх було п'ятеро. Ніде нема. Йде бідна мати сама не своя. Думає, дай зайду до Павлини, вона ж і близько. Вони побачили і на піч, за ними тільки занавісочка гойдається. Мати помітила і зразу до печі, а палиця добра в руках — отоді вона вже їх хрестила палицею вздовж і впоперек, тоді вони запам'ятали ті випроводини. Ще й її бідній Маньці попало. Йдуть вони попереду, а матуся з палицею. Вже з обіда звернуло, сніг тане, сонечко гріє. Яр вони минули, а там ліском. Яринка так любила той лісочок: з одного боку городи на гору, а на горі хати, а зліва лісок теж на гору. Як там було гарно! Весною, тільки злізе сніжок, маленькі струмочки збігають, і зараз же вискакують тоненькі ніжки, як ниточки, а на їх жовті квіточки, немов дзвоники, а потім рожевий ряст — схиляє голівки до землі, а за ними фіалочки, немов хвильки, синіли по траві. Вони такі маленькі, але такі привабливі, що ніхто не міг пройти байдуже. А між ними біло-рожеві маргаритки. Вони в траві, як зірочки у вечірню пору на небі. Боже, чого там тільки не росло, салат зацвітав — вони завжди збирали його на борщ. Та й в осінь теж було хороше. Там Дуже горіхів багато росло,— от як украдуться з Манькою, то вже наполосують тих горіхів і довбуть, як білочки.

1 це якось так потепліло, аж дивитись не можна. А соромно: як це в хату зайти і що говорити. Ну зайшли вони в хату,

поставали, як пеньки, дурні такі, самі собі наробили. Ой, що ж говорити. Понадуваті, заплакані — матінко рідна! А мати ж дорогою начитала, що дурний буде, як не поїде, якщо ждати буде. Але стоять у порозі обидві, і слів нема Дивиться Гриць та кисло посміхається, а дядько, такий смішний, питає, а котра це твоя жінка. Каже

Гриць, вгадайте. Вони були однолітки, тільки Манька висока, а Яринка нижча, і вона трошки бідніша. Дядько кажс, оця, мабуть, бо стидається. Ну почали сміятися, жартувати, пообідали. Та й час. Яринка стала плакати, мати теж Думає, ніколи не була, а на прощання й побила. А варто було. Нехай *й перепало, то ще й Маньці, бідна вона.

От вони й їдуть, Яринка взяла з собою будильничка і цілу Дорогу його крутила, а дядько сміявся з неї, а Грицько був трохи надутий. Дядько коні жене добре — от уже й Котельня близько, було до неї кілометрів вісімнадцять, так що доїхали скоро. їй страшно, думає, що ж вона там буде робити, чуже місто, чужі люди. Але ж дядько сміється, не бійся, каже, тут Уже далеко не втечеш.

II

Ми йшли з таджиком Саїдбеком Шаріфовим у майстерню своєї роти, і я думав, що на світі було б ой же сумно, якби не оці маленькі люди.

Саїдбек любить порозказувати, що в нього за "біда" була.

— Я, товаришу сержант, малий, метр п'ятдесят. Якби на два міліметри менше, то в армію не взяли б.

Таке, наче він дивувався, звідки оті два.

Вже скоро й вечір над батальйоном зрине, такий, як і всі інші азербайджанські вечори цього військового року, коли не знаєш, чи буде завтра сонце, чи впаде дощ.

— Агов, старий, то як це там в тебе вийшло з тим генералом? — запитую в Саїдбека й аж плечима ворущу: так немов серйозніше.

Ця історія в бригаді оскому набила всім, але ти йому моргни, то він і зо сну кинеється розказувати. Бач, прославився.

— Я йду, товаришу сержант, а він стоїть,— одхекуючись, погукує мені в спину Шаріфов.— Я йду, а потім, як написано в книзі, перейшов на стройовий, а генерал стоїть, товаришу сержант, і дивиться, а потім питає, хто такий, дати йому відпустку, що так гарно ходить.

— Якби ж це дали,— кажу через плече, і чи то мені сумно зробилося, що оце він візьме й поїде, і дивно, що так воно все обернулося, чи так якомсь...

— Як ви кажете, товаришу сержант? — пробує він забігти наперед, наздогнав-таки.

— Забожкові не забути б сказати,— нагадав я собі, та й щоб він почув.

— Ви, товаришу сержант, скажіть старикам, щоб шапку мені на очі не натягували і не сміялися, що я малий, товаришу сержант.

— А чого тобі боятися? — заспокоюю Шаріфова.— Ти ж у нас майстер на всі руки.

— А лейтенант Фомін, товаришу сержант, нахилиється наді мною і каже, як діла, рядовий Шаріфов, і мені страшно робиться.

Нічим його втішити не годен, самому колись довелося дрижаки ховати в холошах.

І чого б воно? Чоловік як чоловік, хіба здоровий; хоч би який здоровий та високий у роті трапився, усяк йому до підборіддя чи й сягнув би.

Забігло нас тоді троє новеньких сержантів — щойно з траси — в роту, бігом до тумбочок, рушники та мило в руки, голодні, запилюжені, а він од дверей канцелярії:

здрастуйте.

— Оце такі командири,— реготнув, не реготнув, а якось бгикнув, і на обличчі посмішка така собі.

Чомусь злякалися, і дійшло до нас одразу, як це бувалі на хлібах солдатських хлопці затушковувалися, никали очима поза спини один одному, коли він зненацька появлявся.

Ми ну обсмикувати свої вибілені сонцем та набиті пилюкою і піськовою прохолодою курсантські курточки, запопадливо шукати тремтячими пальцями гаплики, а він, поглядаючи згори поблажливо-іронічним поглядом та потискуючи злегенька м'ясистими пальцями алюмінієву ручку дверей (я це добре помітив), промовляв отаким добреньким ГОЛОСОМ:

— Ну, ходіть, ходіть, потім побалакаємо.

— Сьогодні ще підемо в столярку капітана Духовича за дошками.— Я намацав у кишені записку від замполіта батальйону Забожка.

— Підемо, товаришу сержант, я малий, але в мене руки Дужі, я багато донесу, товаришу сержант.

— Та донесемо, було б що.

Шаріфов, мабуть, подумав, що така нагода побути зі мною та побалакати хтозна чи випаде, і завів своєї.

— Ви, товаришу сержант, скажіть старикам, а то я вчора плакав.

— Ще раз заплачеш мені, пошлю в наряд на цілий тиждень.

— Не маєте права, товаришу сержант, підряд не можна.

— Ага, закони знаєш,— навмисне грізно гукнув я,— але є закон, про який ні в якому статуті не пишеться.

— Не може такого бути,— перелякався Шаріфов.

— В армії ні за яких обставин не плакати.

— Єсть, товаришу сержант.

Веселий настрій ізнов до мене вернувся, хоч я й знав, що воно ненадовго: погода робилася така собі, ніяка, а в армії у мене від погоди настроїв мінявся...

— Нам би дошки сьогодні добути.

— Добудемо, товаришу сержант.

— А розпиляти це вже так, абищиця.

— Розпиляємо, товаришу сержант,— не вгавав Шаріфов, його, звісно, погода обходила краєм.

У майстерні, за дерев'яною перегородкою, ми дістали з-за верстака великий листок фанери і заходилися його згинати.

— От тобі й трибуна, в жодній роті такої не буде. Дивина, лежало непотрібом у закутку, а тепер он як знадобилося.

— Я її, товаришу сержант, покрию клеєм, я знаю як, а потім лаком, і вона буде блищати.

Якісь там секрети, а ні, то сам вигадав, такі малі вдатні на все

— З блиском, може, і почекали б, а тепер аби стяжки зробити.— Фанера щоразу випорскувала із рук, аж зло брало.

Затишно у майстерні,— по один бік верстати, двигуни, повно залізяччя всякого, а по інший хазяйство дерев'яне,— і вже сюди закрадалася вечорова прохолода, навіть руки мерзли. Я дивився, як вимахує молоточком Шаріфов, і робилося мені, як уві сні,— і іємов отой молоточок забиває цвяхи в загусле повітря, а не в дерево, і кожен цвяшок зблискує у ньому маленькою зірочкою. Десь угорі, під самими кроквами, забилися крильцями горобці, мабуть, полякалися нас, та все не могли вирватися надвір у розчинену браму.

Як у храмі, подумав я, у збірно-розбірному храмі, який хоч і враз можна повантажити секціями на машини і повезти, куди накажуть.

— Ми в армії, Шаріфов.

— Що ви сказали, товаришу сержант? — уважно подивився малий тесля.

— А, так собі, понавидумував усіляких див, а за дошки й забувся.

— Нічого, товаришу сержант, дістанемо й розпиляємо.

— Напишу я про тебе в газету, Шаріфов, пошлеш у свій Таджикистан, щоб читали.

— Не треба в газету, товаришу сержант, з мене будуть сміятися. Напишіть, товаришу сержант, на радіо, хай передадуть, батьки зрадіють.

— Надруковане — це тобі не сказане, усякий повірить.

— Не треба в газету.

Малий, а впертий,— це б я ще думав, куди воно краще, на радіо чи в газету.

Трибуна вийшла така собі, нічогенька. Шаріфов став за нею, зіп'явся навшпиньки, але хіба пів стриженої голови тільки виглядало, і я аж зареготав.

— Фомін не любить стояти за ірибуною, товаришу сержант.

— Ай справді.

— Він любить ходити і говорити.

— Ти бач, а мені наче й забулося.

— Капітан Забожко буде виступати за нею,— засміявся Саїдбек.

— Рядовий Шаріфов, не зловживайте моєю добротою, а також відсутністю згадуваного вами начальства,— гукнув я з іншого кінця майстерні.

— Не буду, товаришу сержант! — вигук у відповідь, і виструнчився ж, мало не перерветься: помітив, що при мені можна трохи похвицатися. Півдядька, хіба ні. Десь же двоє чи троє діток чекає, та ще жінка на додачу. То виходить цілий Дядько. Того він і за ті два міліметри переживав, неборак

— Побачимо, а поки що клепай.

— Їрна буде трибуна, а за дошки не переживайте.

— Завтра закінчиш, а тепер гайда.— Я ще раз намацав У кишені записку від капітана Забожко, прохолодну таку і гладеньку, як слюда — не гріє; у нього там цих папірців мільйон, солдатиками тіснесенько повтоплювалися у шклянній коробочці, зробленій котримсь батальйонним умільцем (це ми так, буває, з траси вертаємо, купую

якоюсь, не знаючи, де чия рука чи нога: поворухнеш, а ворухнеться ген біля кабіни чи °Д заднього борту ліворуч).

У майстерні, де горіли великі під металевими кришками лампи, думалося, що вже давно вечір, бо так воно в просвітках на піддашші й у дверях видавалося, аж ні, до вечора ще °й як довго.

А он капітан Духович, та й ще не саменький, людей багацько довкола всяких, цивільних і військових, і кожне балакає, сміється, і найдужче сміється й говорить Духович, від чого його величезний живіт сколихується у різні боки, дарма що обперезаний ременякою.

А ось і ми, нате вам записочку од капітана Забожка.

— Тут же зазначено, що проситься в Чобітька, га,— сипав словами Духович, супроводжуючи, це сипання ще й смачним сопінням.— Чого ж ти прийшов до мене, це не до мене, ясно ж написано: "тов. Чобітько", га, от і йди до нього, а я нічого Не знаю, чого ж ти до мене прийшов?

Балакає, а сам дивиться бозна-куди, мовби це йому репети-Ц*я> щоб потім за нашою трибуною виступати. Хіба що Шарі-фова напивав очима та подумав, чи не бачив десь раніше,— малого, не розібравшись, одразу кинули в роту Духовича, а він же тесля, то потім до нас перевели.

— Я вчора був у Чобітька.— Ясно вже, до кого чарка Петься.— Він без вашого дозволу не дає.

— Правильно робить,— сіконув долонею Духович, але одразу знову ж повернув.— Там же ясно написано, в кого проситься, от і йди до нього, раз так там написано.

Нехай уже й так: старший лейтенант Чобітько, заступник його по технічній частині, теж велике начальство, але ж дайте!

— Через тиждень у нас будуть свої дошки, оддамо. Тепер Духович у польовій формі, бач; вона його, правда,

й молодить, і він це знає, тому й носить, порушуючи статут, не боячись, що комбат, невисокий чоловічок, напавши, шепотітиме тоненьким голоском ув очі, при цьому раз по раз спинаючись на носках, щоб здаватися вищим: "Ви що, капітан Духович... Вам що? Чи вам ни шо...">

— Ну, хлопці, все, сказано, до кого йти

Не перейшов — перестрибнув бетонку-вулицю, руки чогось самі за спину полізли, переплівшись у пальцях. І тиша така обсіла й вулицю, і будиночки в садках по лівий бік, і завод правобіч за високим парканом, ото тільки й чутно, як шурхотять дрібні, білі від тутешнього сонця камінці під чобітками Шаріфова.

— Цією дорогою нас привели в батальйон,— показав я рукою аж туди, де над дорогою зависав старий міст із залізничною колією, що рейки на ній давно поіржавіли, шпали потрухлявіли чи повисихали, а крізь щебінь попробивалися бур'яни.

— І мене вели, товаришу сержант,— гукнув Шаріфов.

— Тобто ми самі йшли.

— Ну да, товаришу сержант.

— От як буває, коли вказуєш неточну адресу— Я поволі холоднів і робивсь, як той камінь, що його, бува, знаходиш у лісі теплої днини, в затінку папороті: торкнеш, і аж душу проймає...

— А я, товаришу сержант, слухав, як співає жінка капітана Духовича, то мені не дуже подобалося.

Я вже давно собі завважив, що є речі, яким ми просто не надаємо уваги. Або називаємо їх дрібницями. А таки й є, що в житті важить або щось одне, велике, або ті ж дрібниці. Вся справа в тому, який у тебе настрій. А більше, бачиться, нічого.

Он тамечки нам ще видертися на горбик, перебігти колю, і внизу відкривається очам панорама складів, майстерень, кузень, столярок. Десь там і старший лейтенант Чобітько, остання наша надія цього дня.

Великецькі рогові окуляри знімаю — смішний-бо; волоссячко коротеньке, вуха сторчма, портфеля межі ноги, обома долонями прилизую чубчика. Пахне цератова оббивка на дверях, що не прийду, а пахне! Та ж не нова! Йой, скільки в цих квартирах сімей перебуло. А скільки ще... А ось і ми!

— Кореспонденція для капітана Лакатиша,— прокашлявшись, якомога сердитіше.

— Через поріг не подають,— посмішка.

Ти бач, почервонів. Але ж, диви-н, і сонце, хіба не напече в потилицю.

— Мені треба йти,— і задки, задки.

— Що там робити, вихідний,— бачу, пальчиками торкається волосинок на шиї — під хлопчика стрижена.

Тупу-тупу солдатськими чоботиськами на килим. Підшва товста, а чутно м'яке. У Фоміна хоч килимів ніяких.

— Сідайте, сирниками вгощу з варенням.— І сама не знає, До чого братись.

— Це аби воно мені не зашкодило,— кажу, а сам пробую згадати: які ж це вони на смак? — Бо я звик до іншого харчування.

— Нічого, від цього не помирають,— сміється.

Воно, мабуть, чи не найкраще: поки вона знов за чимось вийшла на кухню, упоратися з усім цим хазяйством.

Але щось таки вчинилося, однак не доберу в толк Зайшла і Дивиться на мене.

— Я такого і вдома не їв,— згадав, до чого річ; якось воно все сходило з рук — буркнеш "спасибі", і бувайте здорові...

— Неправда, вам просто забулося.

Я поклав обидві долоні на коліна — мої руки: невже так Давно не був дома?

— З цього вікна у нас гарний краєвид: дерева, за ними будиночки. Маленький куточок Азербайджану.

— Коли на самоті сидиш і дивишся, і так щовечора, то це в*е не краса.

На те місце, де були тарілки, вона поклала сигарети, поставила попільничку. Не знає Пивкін, що я зараз тут смалитиму.

— І не подумав би, що ви курите.— Дивлюсь на кінчик сигарети і відчуваю, який

дим гіркий.

— Чоловік не свариться на мене, і я іноді дозволяю собі.

— А ми з вашим чоловіком земляки ніби?

— Він з Рахівщини.

— Далеченько, один з високогірних районів на Закарпатті. Ви були там?

— Лише раз, та й то день чи два, не витримала.

Мені все випадало, бо так сидів, дивитися на ті хати і дерева з першою м'якою жовтуватістю за вікном по той бік вулиці. . і

— Василь узяв мене з дитиною, а потім приїжджав перший чоловік, і я ховалася від нього. Тоді я ще працювала муляром, якось та веселіше було жити.

Таке вже зі мною бувало — ще трохи, і ти співучасник чийогось життя, і вже це од тебе нікуди не дінеться. Ходитимеш, і воно за тобою, сядеш, і воно десь примоститься збоку, а ляжеш спати — вкладається поряд.

— А тепер Василь не пускає мене на роботу, чогось боїться.

— Та це не з вами одними так.

— Він боїться самого себе.— Жінка підвела до мене очі: я уявив той ліс, де вона жила, і того чоловіка, що був її батьком.— Але не шукайте в моїх словах гіркоти, це щось інше, трохи вагоміше, якщо говорити по-газетному.

— Ваш чоловік випускає надзвичайно цікаву газету,— мене охопило незмірною любов'ю до всього суцього — живого і неживого.

Знов ця усмішка, кілька рухів, щоб пересипати попіл у попільничку. Так сміються щасливі люди, а хто ж іще...

— А я колись теж писала, і одну мою іумореску надрукували в "Перці".

— Кажуть, для багатьох українських жінок потяг до мистецтва — це щось вроджене.— Таке, наче пожартував чи бозна-що.

Але, бачу, не втрапив.

— Через кілька місяців чоловік збирається їхати на захід, спробує поступити в академію,— вагається, казати, чи ні,— а я поїду з дітьми до тата.

— Та й мені скоро світить дорога...

Щось такс впало в очі, й аж стріпонуло мною: десь на самому вершечку того краєвиду за вікном виїулькнув літак. Ти диви, полетів собі, як із землі виріс. Гуділо тихо, рівненько, далеко так.

— А я їх завжди слухаю, аж доки не затихне. Щоденні забави дитячих літ — бігати за літаками, гукати

льотчика, проводити за горизонт.

— Мовби звук спустився на ті дерева і тримається за них.

— О, ще тримається,— два пальці, між яких сії'арета, торкнулися пучками щоки, пестили її — так художники обмальовують світ, полонина, смереки, складені в пірамідку жердини, що згодом стануть гостроверхою копичкою сіна — ще, ще, все.

Глибокий людський оптимізм, бажання зігріти в долоні маленького літачка в піднебессі, величезне металеве створіння.

— Зникнути, а потім з'явитися, принести сум, а потім забрати його.— Я справді вірив у свої слова, хто ж іще в них віритиме.

— Отак, мабуть, обривається щастя,— почув її голос.

— І вже вечоріє.— Вечір навіює мені спогади: йтиму — зустріну Духовича або комбата, якраз десь на східцях здибаємося.

— Такий світ за моїм вікном,— вона сідає обличчям до мене,— і це я просто не вміла дивитися.

Хтось у двері шкрябається, настирливо, нетерпляче, як до себе. Вона, доця, з букетиком польових квітів.

— Ох, ці кавалери,— падає в крісло навпроти мене.— Поглянь, мамо, це мені сержант Радянської Армії подарував.

Котрий же це бідолаха віз їх аж з полігону і як зберіг, маючи на собі рюкзака, плащ-палатку та автомата...

— Мамо, покинь диміти,— вона вивчає обох нас, це ж треба так наскочити: і сутінки, й накурено,— бо розкажу батькові.

— Тобі ще сьогодні грати,— вона каже, і втома у її голосі; ще мені цього не вистачало: порівнювати дочку й матір.

— А що робить цей хлопець у нас? — Погляд відвертий, як у матері, але очка байдужі до всього, втомлені.— Ще один залицяльник?

— Це не до тебе,— посміхнулась Лакатишева дружина.

— Та й справді, до мене ж тільки з квітами всі приходять,— сумно їй, і це таке, чим більше людей, тим сумніше.

— Аз вас непоганий суддя,— треба ж виручити маму.— Який рахунок?

Оглянулась, здивована, мабуть, не гадала, що я вмію балакати.

— Ви б, товаришу сержант, таку-сяку форму для своїх воїнів придбали.— Пауза, насолоджується сказаним.— До пояса голі, а там чоботиська і штани; курява, піт...

— Оксано,— не так стомлено вже, а строго,— я готова слухати.

Двері, здається, праворуч, їе забути ще кореспонденцію залишити. Бо чого було й приходити.

— О, ти вже й сердишся, не треба.— Вони втомлюють одна одну, хіба ж не видно.— Я буду поважати цього хлопця.

— Піду вже.— І так тихо зробилося, аж важко стало підніматися.

Мене з музикою ще не проводжали, і хоч це й одне піаніно, та все ж...

У комутаторній, окрім телефоніста, нікого не було. Це екзамени, тому всі при ділі. Бо іншого разу дивишся, то один, то другий увернеться, і кожному необхідність дзвонити, щось термінове.

— З'єднай із бригадою, чоловіче,— став і дивлюся на нього, сухенького, охайного; живе чоловік, не те що оце — з-під дощу, з грязюки.

— А це не ти Миколайчук? — удостоїв мене веселеньким поглядом телефоніст,— До тебе жінка добивається...

— Ось і дощ, такий, здається, жаданий,— я впізнав її голос, хоч це й уперше балакали ми по телефону— І не віриш у те, що він справжній.

— Він, буває, приходить, щоб налякати лякливих, і тому треба дуже тихенько стояти, аж не поворухнутись, як починає падати.

— А ви коли-небудь стояли отак під дощем, не ховаючись?

— Так, але я тоді був зовсім один, і хоч би хто поряд, але я відчув тоді що таке дощ для тебе, коли ти опиняєшся сам-

однісінький в лісі чи серед поля.

— Я знала колись, які бувають дощі, я їх всі пам'ятала, і вони мене любили. У лісі бо зовсім вони не такі.

— Ви дивитесь на той куточок за вікном, над яким тоді пролітав літак?

— Таке, як туман, і ще густіше, але це вікна заливає дощем, і нічого не видно.

— А тут він ллється на кущі під вікнами, і вже темінь зробилася неймовірна.

— За моїми вікнами світлішає, але дощ не перестає, летить.

— Ось ми й створили дві неповторні картини, і вони цінні тим, що їх ніколи ніхто не побачить намальованими.

— Це повинно засмучувати, чи не так?

— А то ж як.

— І який бо цей дощ міг бути торік чи й раніше, як тепер він такий?

— Я ніколи не думав, що дощ може бути таким глибоким і ніжним.

— Я уявила, що в нього є руки.

— Коли стоїш перед якоюсь високою будівлею, нехай це навіть не храм, а будинок на дев'ять поверхів, тоді він повертається до людини своїм найбуденнішим обличчям — звичайний холодний чи теплий мокрий дощ.

— Аж не віриться, що ті кольорові дощі мого дитинства колись існували.

— Але погляньте, як зникає поволі дощова сивина, її вже, як не дивись, не побачиш.

— І в цьому є свій початок і кінець?

— Цього вже нам не дано спізнати, хоч ми й можемо це відчутти на дотик.

Ще одна лампочка засвітилася на комутаторі.

— Командир третьої роти викликає сержанта Миколайчука.

Дощ із сивого перекинувся в прозорий, і де й ділася темінь, що допіру так просилася у вікно.

З останніми краплями дощу на ґанок роти повибігали хлопці, Шпак і Оніпко, пручи поперед себе новеньку, полаковану трибуну. А самому творцеві не випало й потриматися за свій виріб — ондечки біжить, широко кидаючи чобітками й не розбираючи, де сухо, а де калюжа, і Оніпко вже зустрічає його лагідним баском:

— іупу-тупу-тупу...

— Оніпко, ти ж не старик,— вколюю здоровила. Чогось усім весело, наче й нема цього похмурого дня,

цієї неприємної для всього батальйону історії з ефрейтором Симченком.

Я забіг разом із хлопцями до Ленінської кімнати, а там уже робили оглядини Забожко з Фоміним.

— Так, Фомін, добре, молодці,— ясніло Забожкове почервоніле на вітрі обличчя,— треба хлопців нагородити.

Дива, скільки знаєш чоловіка, чи не щодня його бачиш, а якогось разу він так до тебе обернеться, немов у душу ввійде. І не через те, що мова його така буде або діла Зовсім інше він тобі раптом щось нагадає Так і оцей Забожко. Ну чим тобі не сільський дядько з почервонілим обличчям, що оце тільки накидав корові зеленого, витяг води з криниці, бо тітка уже давно не володає — болить у попереці, і став до воріт покурити?..

— Але ти, Фомін, гляди, не балуй хлопців,— і вже починає за того м'яча і лейтенанта Шутикова — прочув же десь,— а то думаєш, як сам гора, то й...

Фомін обняв мене за плечі, як це він часом робив, аж тісно і незручно ставало біля його живота-барила, он же й хлопці дивляться, і так гарно пахла шкіряна портупея на ньому, і я чув його низенький басок:

— Я тебе люблю, комісаре,— так він називає мене,— і якби міг, нікуди не відпустив би.

Як уві сні мені чутно: Забожко з Фоміним човгикають по коридору, бах — двері в канцелярію. Що воно там за вікном*, дощ чи яка мана!

— Шаріфов, ходи сюди,— кличу не оглядаючись,— поглянь, яке небо.

— Чай зараз пити, товаришу сержант, добрий зелений чай, який буває тільки у нас.

— Де ж того чаю взяти? — перепитую, а сам дивуюся: чий це голос! Сам себе не впізнаю.— У Магомедова тільки грузинський, чорний.

— Є таке місце, товаришу сержант, я боявся вам говорити, я був там один раз, як у звільнення ходив.

— Якщо там хороші люди, ходімо й тепер, не біда.

Отепер і осінь уже не така, як учора. Ця мовби скупана, освіжіла, тільки тополі й клени за мурами батальйону і офіцерського містечка примерхли, сьогодні в них трохи інше свято, сумніше.

Біля високого ґанку, під виноградними лозами, сиділа на ослінчику жінка: не оглянулася, чи мо' не почула, як одчинялася хвіртка, як ми шаруділи підошвами.

Шаріфов, не нагинаючись, поцілував її у біле, вкрите легкою вологою чоло.

— А це ти вже прийшов, синку? — геть сиве волосся,

зіbrane вузлом, спадало старій на шию.— А що ж там твої пишуть, га?

Шаріфов звідкись видобув розхитаного на трухлявих ніжках стільчика — для мене, ще кудись побіг, щось там робив (ти бач, як вдома) і звідтам гукнув:

— А це мій командир, бабуню.

Малий уже мудрує на ґанку, заварюючи чай, а я дивлюся на жінку: якимось так знайомо тримає вона руки на трішки розведених колінах, гладячи вибілений від прання і сонця ситцевий фартушок.

— Він до мене заходив якимось, і я його чаєм напоїла, шкода мені таких маленьких, та ще солдатиків, не питайте. Ви ж його там хоч не зобижайте, як він такий.

— Я бачу, ви самі тут живете? — кортить мені більше взнати про неї.

— Сама ще й одна, а так більш нікого. Було, їздила з чоловіком,— а я така, що від нього ні на крок,— і він мене за це дуже любив, сам такий здоровий був, білий, гарний, і я, кажу, все за ним та за ним.

— Це й моя мама так любила з батьком, що куди він, то й вона з ним.

— Атож, і їздилося нам, чуєте, і любилося, а вже як він одійшов з цього світу, то я тут саменька й лишилася, куди ж було їхати?

— А ви чи й не з України? — поцікавився я.

— Ти бач, і розгледів,— усміхається, і потім ще рясніше обсипає їй велике чоло.— Тут мені добре, і нікуди я вже не хочу, а то й дочки приїжджають одна й друга, кличуть, але

куди ж його їхати.

— А мені вже скоро додому,— оглядаюся на садок, для якого мовби і не було дощу, земля суха, хоч би що.

— До мами поїдеш, еге ж? А куди ж іще їхати, та й то правда.

— Та ні, спершу пошу туди, де моя робота, а вже тоді.

— А ви й живете не разом, от біда,— хитнула головою і поворухнулась.— То їхав би перш до мами, бо як же ж так.

— Товариш сержант хороший командир, хороша людина,— нарешті, одірвавшись од чашечки, проголосив Шаріфов. Мене трохи сковує ця передвечірня прохолода, і чай не допомагає, а він, як то кажуть, розговівся саме побалакати.

— А ти хоч самий прихось, як не вдвох, відпрошуйся, коли там.

Жінка дістала пальцями Сацбекового ліктя, трунула злегенька: — Хіба його не любитимеш, такого малого та голомозого?

— Товариш сержант поїде, і мені буде важче,— наливаючи собі вже вдруге чи втретє, правив своєї Шаріфов.— А то куди він, туди й я, і вдвох добре.

— Та й твоя правда, сину, живуть отако люди, а час підходе розлучатися, і хоч плач.

Рушаючи з двору, я поцілував жінку в руку, а біля воріт оглянувся: на цей раз вона підвелась і стояла, важко зіпершись на хиткий столик.

— Ти ж маму там поцілуй від мене.

Коли ж це він устиг так навчитись ходити, малий таджик, що як я не пилюжу,— а це в мене найшвидше виходить — руки за спину, очі додолу,— і він поряд, не одступає, тільки носом голосніше видихує?

— Восени перекопуватимуть городи, Шаріфов, то не забудь допомогти. А я скажу Фоміну, щоб тебе відпускав частіше.

— Єсть, товаришу сержант.

— А коли що й не так, то втечи, а прийди сюди.

А несміливий вітрець уже пробує свої перші сили. Зупинився— і він перестає, наслухоючи, рушиш — здійметься вихорцем од чобіт аж до вершечків золотоносних тополь і кленів.

Вітряна ніч буде, видно з усього. У двері гукнуло ТИХО:

— Сержанта Миколайчука.

Я зняв телефонну трубку і звично втомлено, як це й личить на останніх місяцях служби, вимовив:

— Сержант Миколайчук слухає!

— Я не розбудила вас о такій порі, сержанте?

— Азербайджанські ночі впливають на мене: мало сплю.— Це навіть здається неправдою, коли промовляєш уголос, та ще для когось.

Чи сміх по той бік муру, чи перемовляння — хіба мало є подруг, яким теж не спиться? — однак голосок уже спокійно нагадує про цілком реальні обставини:

— Ви погано знаєте статут, сержанте,— це якби його хто знав достеменно, як сумно жилося б йому! — Солдат ніколи не спить, а відпочиває.

— Мабуть, я занадто багато думаю про зміну пір року. А чом би й ні! Кому ж, як не солдатіві, знати, чого оце зараз листя жовте, а через тижнів шість його й зовсім не стане?

— Ви не ображаєтеся на мене за недавнє?

— З вас може бути толк, і найбільше мені сподобалися останні акорди, як я вже зіходив у двір.

— А мене ніколи не вабила музика. Мені завжди хотілося простору, щоб ніде нікого, а тільки я одна, і щоб зі мною щось діялося, кудись щоб летіла, відчувала біль, радість.

— Кажуть, усе це можна відчуту у музиці.

— Мої батьки мене сьогодні покинули.

Як би це Пивкін з цієї нагоди, тривожачи руденькими бровенятами зморшкувате чоло, потирав руками і підгецував на стільці: "Давай, чого ти, дурний..." Спить, натовлений, не відаючи, що десь чи не завтра йому увільнення.

— Капітан Лакатиш повернувся?

— Із вашого далекого загадкового полігону.

— Завтра ми йдемо пристрілювати автомати.

— І мене візьмете з собою? — сміючись.— Але які з вас лицарі: сама поїду на батьковому мотоциклі.

— Коли ви дивитесь у своє вікно, ви бачите дощ?

— Ви жартуєте, сержанте, який іще дощ? У кімнаті нема чим дихати.

— Скільки ж це батькові вашому?

— Тридцять п'ять, він у мене такий маленький і добрий.

А й справді, такий він і є. Тільки ж як це так, що балакаємо, стрічаємося вряди-годи, а знати його не знаю. Наче й не люди, казала моя бабуса.

— Тривога! — гукнуло, як ляснуло, по всій казармі і повторилося гомоном у коридорі: мене й досі це слово лякає, як і перші дні в армії. Потім уже не так,— як той холодок, пронизавши тіло, дійде до п'ят і тоді зникає, хоч розірвися там кричи, не страшно.

Де не взявся Пивкін, одіспаний, усміхнений, з перев'язаним вище од ліктя

рушничком: хоч би як там поспішали, штовхалися довкруг, він біг умиватися. Ну тобі кіт, хоч два рази, а лапою облизнеться.

Ще й тягне ковдру вікно запинати по тривозі, не забуває. Нам удвох виносити документацію роти. У металеві ящики все поховано, бери на плечі і вйо...

На першій тривозі так само, хіба дужче метушилися, перли до машини, а хлопці обережно приймали на кузов, ставили собі на коліна документи, і як виїхали за селище й позасідали в ріденькій посадці з карликових деревцят, схожих на ялинки, виявилось, що моя скринька ні до чого не придатна. Бо ключа я забувся. А Забожкові, як на гріх, кортіло саме в мене довідатися, чи є те й те, які газети взято і як я буду це все застосовувати... З тим же виглядом, що завжди,— ну, ну, а що там у тебе? — Забожко, ставши на колесо й перехнябив-ши плечі через борт, веселенько дивився на мою скриньку і хитав головою: ех, комісар, комісар...

Потому я робив політінформацію з газет, які хтозна-звідки взяли, чи не Фомін підсунув, бо є в нього така звичка — носити їх у кишені, складені вчетверо, а Забожко знов гукнув з-поміж машин, що треба сидячи, сидячи, це ж маневри! Ну я й присів навколішки, хоч так і незручно. А хлопцям, бачу, цікаве це все, аж декотрі підреготують тихцем. То вже й не дуже переживав, не війна ж, справді...

Тривога не тривога, спали не спали, заплановані ще з учора стрільбища ніхто відкласти не міг. З батальйону виїхали опівдні, якраз проти сонечка та легенького вітерцю.

Забожкові (Фомін знову одчалив на Севан) кортіло чогось умотитися межи нас, а не в кабіні. Тому й розмова дорогою велась абияк. Ні тобі анекдотів, ні жартів.

Чи є що у світі так схоже, як оці дороги до полігонів передосінньої пори? Все таке близьке й оддалене — острішку-ваті посадки, вряди-годи житло далеко від шляху, може, Пастухова хижка, але здається, що там людського духу не чують, відколи й світу. І вітер то студений, що пахне дощем, то сухий, задушливий. Хоч скільки доводилось виїжджати, усе стояли дощі. Сидиш, закоцюблй, укритий плащ-палаткою, і боїшся ворухнутися: дощ поллється за шию, сипоне в халяви.

Але краєм ока угледиш і деревця рядочком упереміш з кущами дикої смородини, і забуті людьми будівлі, що колись, певне, правили за літні ферми для овець чи корів...

Уже на під'їзді до полігону помітили за курявою мотоцикліста, що вперто переслідував нас.

— Цс за нами,— вгадував хтось біля заднього борту.

— За ким, за ким? — поцікавився Забожко, усім видом показуючи, що він буцім дещо знає, та не скаже.— Ану, ну, за ким?

— А це ж нашого редактора доця,— упізнали в мотоциклістові Оксану ті ж самі біля заднього борту.

Машини, що досі підстрибували бортами то одним боком, то іншим на кам'янистій дорозі з вибоїнами, нарешті вирвалися на рівне. Якраз у цьому місці мотоциклістка пішла наперегін.

— Нічогенько, дебела дівчина,— обережно хтось проказав, Онипків голос: при

Забожкові на більше не стало духу.

— О, комусь махає,— вже гукали хлопці, підводячись на лавах.

— Чув, комісарє, лишайся в армії,— нашіптував Забожко схвильованим голосом, шукаючи мою руку, щоб устроїти сигарету,— а ми тебе й оженимо скоро: он, диви.

— Якщо ви про цю чарівну дівчину, товаришу капітан, то я вже старий для неї.

Бл й так, спину все дужче ломить і оддає в ноги легеньким болем, немов щось свербить там — дається взнаки травма за служби в сержантській школі. А ще? Гм, у бровах знайшов дві сиві волосинки. Вони, кажуть, вночі ростуть. Такі біленькі, одна біля другої, сиротиночки.

— Нічого, комісарє, служба тебе омолодить.— Таке, наче він щиро вірить у це, молодець!

— Я люблю армію, товаришу капітан,— здається, я так

і думаю. Або ще оце: — Ніколи я не почував себе таким бадьорим і хоробрим.

— Особливо ж після цієї ночі,— спробував мене посоромити,— як сказав би твій Фомін.

Передні машини вже розверталися, і ми бачили, як хлопці вистрибували на хрумку поживклу траву, стукаючи прикладами автоматів об пряжки і наповнені баклаги. Та чийсь хрипкуватий голос — чи не того низького, карячкуватого капітана із штабних офіцерів з жовтими пучками від куріння — змусив усіх повилазити на машини. А будеш! Волю почули. Команди ж не було, мовляв той, вивантажуватися. Сидіть сиднем.

Мене зрушував сміх. Не знати чого, але мені хотілося реготати. І так щоразу, хай скільки пролунає команда "Отставить!". Воно й не важко стриматися, що я й робив одвіку,— скажімо, ловиш язиком непомітну нитку на шві, щоб відкусити, і сміх перебирається із грудей у язик, а вже як стиснеш зубами рятівну знахідку, він зовсім кудись дівається. Через оту ниточку височується в рукав.

Вже й Оксана, вихопившись з котрогось кінця полігону, летіла до нас, а команди вистрибувати не було. Мабуть, той капітан добре розсердився. Але Забожкове слово вирішило все: він з хитруватою посмішечкою стрибнув на землю і поволеньки, оглядаючись на кожну машину, подибав туди, де ніяк не могли розібратися,— і ми почули хрипкий голос

карячкуватого капітана: "Шикуйся!"

Виставляти бали, сидячи поряд з оператором, який піднімав автоматичні мішені і керував отими фанерними чоловічками, що з'являлися в ущелині біля підніжжя пласкуватих гір (поки він чимчикує, треба в нього поцілити),— діло нехитре. Посиджу, а там, як хлопці поодстрілюються, і собі спробую: комісарові треба показати клас.

Але, знать, не судилося. Чую:

— Комісарє, давай-но я повправляюсь, а ти біжи подивись, що там з тим мотоциклом.

Та що там може бути, бадилина попала в колесо. Якби ж я в тих мотоциклах розбирався.

Ступивши на безтраву сушу — скільки людей перейде, перебіжить, хіба ж тут що

ростиме,— я подивився через усе поле й завмер. У цій тиші я навіть не почув, як бахнули.

зачиняючись, кріплені на пружині двері; короткі черги нагадували стрільбу з дитячих пластмасових автоматів.

Безвітрий простер, у який так необачно потрапив я (міг же сидіти в будиночку і вбивати поглядом кожен мішень, поглядом це найлегше вдається), мовчав, бо що ті постріли для нього, і я подумав, що так десь і мають народжуватися пісні, які хвилюють серця довгі століття. Тут ніхто не заважатиме, стій і придумуй.

— Допоможіть підштовхнути,— чую, мов з висоти, і простір потроху став звужуватися.

Це я чи не в дитинстві міг бачити свої ноги, як тепер: біжиш, допомагаючи комусь вибратися під гору на веломашині або самокаті, а з-під підштовхувача стріляють сухі грудки, бадилля.

— Сідайте! — ще одна команда, яку хоч-не-хоч, а треба виконувати.

Зупинилися далеко від табору, не злізаємо, втримуючи рівновагу ногами. Звідси не видно укритих брезентом машин, і постріли — все одно що старий горох у глечичку торохтить.

— Тут усе пахне, ви чуєте, сержанте?

Я чув ще раніше там, ззаду, звідки постріли. Тільки до запаху трав і сухих дощаних стін будиночка домішувався пороховий дух.

— І вас не лякає ця тиша, оцей сухостій? — Щось вона таке говорила давно про волю, простір, що хоче бути одна, але ні, не згадаю.

— Облиште, сержанте, помовчіть.— Я знаю, що вона боїться.

— Вам не здається, що нас переслідують? — Постріли, чути, дужчали, і я вже уявив, як це могло бути: кулі рвуть тканину на спині і вище, біля погонів, здіймаючи легеньку пилочку. 1

— Поцілуйте мене, сержанте.

Вже ціла черга прошивала мою спину, і з горла хапався крик, але я тільки застогнав, зціпивши зуби.

— О,— вона щось хотіла сказати, і я побачив кров на її маленьких устах.— Де ви були раніше, що я вас не знала?

— Там,— спробуй вгадати, де, як такий світ...

— Я знаю, вам подобається моя мати,— це вже схоже на шепіт, і він доречний цілком, бо зробилося тихо, страшно тихо.

— Ви помиляєтеся, ніщо мені так не мило, як цей вечір, і ця трава, і ті великі чубаті птахи, що геть пообсідали обрій,— де вони там, і з яких країв ці гості?

— Що з вами, сержанте?

— Просто я хочу побажати вам більшого щастя, ніж можливо в людському житті.

— Неправда, ви приїхали погратися у війну і думаєте, що це все — тільки це, а більш нічого.

Якщо це правда, дівчино, то хай воно так і буде. Я ж безсилий тут будь-що

пояснити.

— Ідіть тепер так— Вона шукала пучками ранку на маленькій припухлій губі і, здається, плакала.— Я не хочу, щоб нас бачили вдвох.

Убгавши під руку панаму, йду.

Приємно відчувати, що твій підводний човен зринає вгору, все ближче до поверхні, світла більшає. Ти повернувся з далекого плавання: ти майже вдома. Але ще треба перейти оце поле, двір, чи що воно. Таке якесь тверде й сіре, і ноги липнуть. Стежка, дорога... Бач, приходить пора, коли треба ходити просто заасфальтованою землею. Ні стежечки, ані дороги. Час пік.. А назустріч люди. Чоловіки, жінки, та ще діти. Немов у кіно, йдуть і одне з одним не балакають.

А ж це чийсь голос:

◆А, комісаре, ти де це ходив, що я тебе з обіду шукаю?"

"У редакцію їздив, до капітана Лакатиша",— пальці намагаються у кишені гладенький цупкий папір — рекомендацію-характеристику за те, що так справно й багато писав для армійської газети.

◆То ти так і не надумався?" — той же голос

"Про що ви вже домовлялись?" — інший, жіночий, аж заколисує, голос.

◆Хочу, щоб він залишався на офіцера, але щось нічого, відмовчується",— не те щоб конкретна, але й доволі вичерпна відповідь.

◆Нехай ще подумає",—категоричність, вагання, навіть спроба щось передбачити, і довго всі після цього мовчать — може, слова якогось прагнуть.

◆А я думаю, Анатолію Васильовичу, з нього не буде офіцера",— увірвався ще не чутий, схожий на дитячий, голос — спершу дитячий, а потім повнішає, сріблом обростає.

◆Він вам справді пропонував залишитись у армії?"

Поряд ще тільки ці два голоси, третій далеко, не видно, не чуто.

◆А може, мамо, товариш сержант надумається і ошчасливить армію довічним перебуванням у ній?"

— "Ваша журналістська місія вже закінчилась?" — знову до мене, хоч перше бажання було заперечити дочці...

І те, що дощ, і нема коли, й настрою катма — усе до купи. Було, вже виглянув з дверей вокзалу — площа в сутінках дощових, по обидва боки обставлена будинками, що й крізь водяну завію червоніють то стінами, то підмурівками — такий камінь, мабуть,— люди, котрі сміливіші, снують вряди-годи,— і знов одступився, де не так тісно.

Хоч я й люблю під дощем побути, а це як відрізало: не кортить. Притулився до стіни і слухаю людські голоси.

Та ще цей сержант. Мені додому, а він з відпустки. І нам, вважай, по дорозі. Притерся ближче, тарабанить:

— Чого ти бігаєш, у мене все є. З дому везу торбу. Давай постоїмо, побалакаємо.

Ці такі поїзди, я їх знаю. Довго, з частими зупинками ідуть, вагони майже порожні. Потім буде так: він, вирвавшись із якоїсь ущелини, мовби зітхнувши, набиратиме швидкості, і вже ніщо його не зупинить. Можна подумати, що це йому, а не мені, додому. Настирний такий.

Ссржант-прикордонник розклав на газету (у сутінках важко розібрати назву: обласна, либонь) свій домашній харч. Мовчить і дивиться у вікно: увірветься трохи світла в купе, і я бачу його бліді горбкуваті вилиці з високо підбритими бачками та зчіплені між колінними худі пальці.

Устиг десь ковтнути. Хіба в сусідньому купе, звідки чутно гарячі голоси "ара, ара, е, слухай..."

Тим весело — зігрілись. А цьому сумно: є про що думати. Забув бідолаха, що обіцявся мене нагодувати. Кгм.

Т]зохи мулько в спину, та голові найважче — метляється з боку в бік по твердому. Пробували в провідника роздобути матраца, але він теж у тому, сусідньому, купе. Шукав у кишенях ключі, мовляв, самі йдіть беріть, але ключі зронились під ноги, і провідник махнув неслухняною рукою: ет, видумують.

Та й усі кинулися його стримувати. Які ключі, які матраци! Ти ж додому їдеш. Сідай з нами. Пили сухе вино з високих товстостінних пляшок. Воно нагадувало домашнє виноградне.

Єфрейтор, азербайджанець, теж з їхньої компанії, важко обпершись на мене плечем, трохи зречено (як це буває тільки з демобілізованими) сповідався чи так собі — розказував і все питав: — Ти з України, друг? Не зі Львова? Ні...

За вікнами зовсім споночіло, мабуть, у гори в'їхали.

А за дві доби все більше чутимеш російську, українську...

III

Ті баби ще не повиходили, а цим, що пізніше, було й так де стояти: у подвір'ї трохи, а кого — то Ярина бачила у веранді.

Вона боялася навіть Жені признатися, що їй чогось перед цими бабами незручно. Женька аж стала з мисками повними — диви, сказала, то що, їм не те саме поставлять, думаєш... От згоді вона вже ходила як-то веселіша й на цих бабів не так перелякано подивлялася; а не було хіба, що аж засміятися хтілося, коли їй син те саме сказав, чи це ці баби так і будуть стояти, поки ті не понаїдаються (Ярина не забула радіти за сина, як він оно гарно їм помагає носити страву зі старої хати); то вона йому Женьчиними словами стала розказувати, які це порядки: що як на обід, то мусять усіх посадити, а це так, в одній хаті поставили, нічого, не посваряться.

Її це так приємно вразило, що вона з сином однаково подумала.

Але раділа вона недовго цій своїй несподіваній думці.

"Оце то так,— думала Ярина — не поїдь у село з рік, то вже не так і про людей думаєш".

Котрі жінки Яриігу самі впізнавали, аж їй млосно робилося,— ну про що ти будеш балакати, як вона з цього села ще дівчиною поїхала; вона наче соромилася, що декотрі

були за неї молодші, а показували на старіших, баби бабами, а до неї чогось чіплялися: Ярино, які ви молоді. Бо де ж це вона молода!

А от до Лагутихи Лени вона чогось боялась обзиватися. Вже ж тако не повітаєшся знанова: хто новий приходить, то й самі обізвуться на добридень. Якись дві баби виходили з хати, й вона не могла пройти з веранди у сінці, та й могла б цього разу обізватися до колишньої своєї подружки; вже й руки з мисками холодцю перенесла через поріг у сінці, а очі як-то посварані поробилися: одно дивиться, як би це з цими бабами тут розминутися, а інше бачить Лагутиху у куточку на лаві.

Чого це вона так вподобала того куточка — Ярині у голову не вкладалося. Одна лава, поздовжня, заставлена більшими мисками, а коротша — впоперек, то на ній зо дві миски стояло, бо далі ж стіл затуляв; то Лагутиха всілася з другого боку лави, об столик трохи рукою обіперлася — та й добре їй.

Ярина вже й визначила, які сиві коси у Ленки, та як вона їх дбайливо позатуляла тоншою спідньою хусточкою (верхню, грубшу, вона трохи попустила назад), що тільки смужку біленьку на лобі та ще трохи волосся біля корінчиків видно,— так не розбереш, що то білі коси, подумаєш, що то все лоб.

Але цих зо троє бабів, нащжених уже, застібаючись на ходу, та дякуючи господарям, і згадуючи покійницю ("хай земля буде пухом"), усе ж таки поступилися, щоб Ярина пройшла з холодцем, бо вони знали, скільки людей іще жде, й це треба дати людині дорогу,— їй аж легше зробилося, коли вона й спиною уступила в сінці, бо наче Лагутисі щось надумалося подивитися трохи вище й вона була б якраз роздивилася її в очі. Й було б що — впізнала б її перша, й погано подумала б за неї, що не хоче признаватися до людей.

Ярина надумалася вже за цим разом признатися до Лагутихи. Десь на подвір'ї, перед цими новими дверима у стару хату, де все дитинство її пройшло й трохи дівочтва, вона аж трохи стала з порожніми мисками, так їй чогось хотілося оглянутися на нову хату, де у веранді в куточку притулилася Ленка. Наче вона за нею дивилася в спину, вже давно упізнавши,— ну то Ярину й побачила б, що це за страх такий, що хтось за тобою пильнує, а не скаже. Та аби ще того страху тільки — їй більше щось увижалося, аж вона боялася собі признаватися: немов якийсь страх аж із давнини йшов.

А то їм треба було не в своє діло лізти. Спитай-но їх. Але хіба вона знала, як вони були ще малі й дурні. Проте чого це вона буде комусь своє дарувати, от ти бач. Що той Лагута ходив у ту хату — то це їм було відомо, а Галька ж уже дівочилася, ну то й у Яринки випросила спідничку, в неї гарна така була,— дай поносити та й дай. Ну то на. Вони її таку знали, що вона нікому нічого не шкодувала, що просять. Коли це чутка: Лагуту Василя судитимуть за крадіжку. А вона вже все добре знала, тільки от матері боялася казати. Але де ж дінешся. Збираються вони з сусідкою Ганею аж у район — викликають. А мати ж не дурна, бачить, що вона щось задумала й не признається. Каже матері, мам, мені треба щось вдягнути, бо я в Андрушівку їду. А цс ж чого тебе туди понесе. А ми з Ганею їдемо. А якої це там халери вам треба. Ну та й випалила: на Лагуту Василя свідчити. Було б їй, але що ця бідна мати могла знати,— полаяла,

поплакала та й мусить пускати. Викликають же. Показують їй на суді цю спідничку — чи впізнаєте? Чому це вона не впізнає, як вона геть усі візеруночки на ній знала, бо сама вишивала.

Цс вони вже потім узнали, що Лагута втік з-під охорони й хотів їх догнати, але не знав, що вони пішли не до станції, а полем — так ближче було. Ото якби догнав, була б їм спідничка...

У цій кухоньці, де колись була одна хата з піччю, тільки вікно доходило далі, аж до грушок-дичок, чогось до неї допитувалася баба Перепечиха: "Дивіться цюди, Яринко, тра казати Женьці, та хай хтось уже часник товче". — Але вона не тямала, що од неї хочуть, не думає вона тут командувати, вона зробиць, що їй скажуть — однести осьо ще мисок з кілька та й десь би сіла, нікому на очі не показувалася.

Ярина вже до східців бралася й добре тепер знала, що забалакає до Лагутихи Ленки. Тїюхи стаючи вбік, щоб черевики Андрейові — щось Женька дала на ноги, — обшкребти, й тепер навіть добре бачила бабусь оцих, трохи нижчих од себе, які доводилися їй тітками, й що вона подумала, ще трохи, набираючи собі часу перед розмовою з Ленкою: це якби вони знали, про що вона згадує, то їй-бо, як на злодія подивилися б. Але їй такі довгі дні ще ніколи не були, як це тепер у матиному селі. Наче ж і бігати треба, а їй усе, як у сні: ніг однаково вже не чує, носить нею, як сновидою.

Вона й за цей куліш у руках подумала; то виходила із старої хати — ще пара вставала, а це вже у руки не так пече. Ото будуть холодний куліш сьорбати!

Лагутиха й справді так ізненацька до неї підвела голівку свою красиву, розкутану трохи, каже-. "Якби це ви не вбізвали-ся, Іра, я й-бо вас не взнала б". Але Ярині була інша втіха — їй треба ще осьо на столи нести. Вона потім побалакає. Бач, справді не впізнала, вже ж легше. Ярина верталася знов на кухню по страву, то тепер сміливіше озиралася на веранді, ну то й Лагутиха не минала її очей, аж просилася усим тілом: я вас знаю, Яринко.

Дивувало Ярину ще щось таке нове: й боятися то вона вже нічого тако не боялася, але ж тобі хіба не страшніше робилося, що десь мають посідати балакати — й про що вони почнуть говорити? Не думала про те вона, що це така може бути радість — минати цих-о людей й уже нічого тако не боятися. Але це їй так стало якось немов легше, а що Ленка так думає, то вона знати не могла. Хіба візьмуть почнуть балакати: "А знаєте, як це колись я ходила з Гаиею в Андрушівку свідчити на вашого Василя?" — то що ж, вона тобі стане кивати, що знає, та й це така тобі буде мова, — або та візьме питається: "Як це подумаю, як мій Василь доганяв вас із Ганею й хотів віддячити?", — й цього не буде, не думай, а тільки ж де ти подінешся з цими думками, одна така буде мова — вклякнеш та балакай, до чого де доведеться; то скільки не думай, тобі ой не мине цієї зрадливої втіхи: що треба ж такими чужими на цьому світі бути, скажи ти. їй ще аби не забутися за цього сина, де він там дівся; бо йому це якесь, а свято, що він ще за дня ухопився носити Біженчисі гарбузи, — ну й, проте, заробив торбинку якусь горіхів; вона думала сердитися на нього трохи й не знала, як о, заробив у цієї п'яниці, г-ой, тобі треба?...—

але далі їй одлягло, хоч вона синові не забула сказати, як у війну, коли німці бомбили, вона прибігала до них і випрошувала матір іти до неї ночувати, а мати брала і йшла, думаєш що, а вона сама з Ганею й Женею оставалася — думала, лопне. Його так цікавило все сільське — десь тобі, як приїдуть коли у село, забреде, вже з кимсь познайомиться й радий такий,— як у Кодні оно позавчора вона його хіба не вилаяла: серед ночі приперся,— ще десь наб'ють, то будуть тобі походеньки. Якесь горе для неї: що йому закортіло, пописував тих людей, а вона тепер боїться й з'явитися в рідне село, вона синові каже: пиши осьо за Яроповичі, а тих не чіпай, бо дадуть.

"Сама б тобі щось розказувала, але ж як тебе цікавить таке щось, нікому воно не потрібне,— люди вже позабувалися все давно..."

Через те вона думала вже за сина більше, щоб десь його наптити, хай би був коло неї. Й трохи зраділа, що він тут крутиться,— вона їх обох із Андреем побачила з чарочками в руках.

— Чуйте-но цюди,— Андрей їй не давав увійти до старої хати з маленьких сінців, аж вона по-дівочому якось попробувала укрунутися ("А, йдіть, Андрей"),— я осьо Славці кажу, слухайте й ви, що це воно буде, як ми перестанемо їздити їдне до одного?

У сина трохи виливалося з чарочки, як він лапав другою рукою ці обтесані сокирою й пофарбовані одвірки.

— Ми будемо приїжджати — може, осьо роботу поміняю.— Щось дуже в Андрея допитується за це дерево, як він робив: "Не питай",— чула вона Андрейові слова; а потім уже, як з чужини якоїсь, Андрей обзивався: "Що ти знаєш?*

"Нащо ти його чіпаєш, п'яного",— хотіла Ярина братися за синову руку, але вона побоялася б на Андрея таке вголос казати; хоч стоять туго, та й хай би стояли, аби вони туди до бабів не повилазили, такі веселенькі.

— То пий уже, чи чого ти її тримаєш? — не так уже сердито обзивалася до синуня: не має десь лазити з хлопцями по селі, то тут побуде. Її душа трохи оддобріла, бо син біля неї. Вона знала, що б це їй син сказав,—тільки бликнув би, як батько, але ж при Андрейові не попробує сказати; й вона дала собі трошки волю.

Ну добре, постоїть тут біля них, як цей Андрей не пускає,— хіба не добро тобі, що тако родичі позбираються й стануть балакати; мусиш уже й це терпіти — що на п'яну голову; не так було ще за її дитинства, коли вони збиралися до дідуся в гості: їх шестеро, без матері, тіток у неї було, й один дядько Кость, що колись їй був чоботи пошив на одну колодку, і в кожного дітей по багато, це тільки вона одна, "їдиниця", була у матері, й це як посідають їхати кіньми на санях, то вже всі бачать, яка дружна родина.

Вона й головою пробувала цього одвірка, що син його типіро рукою лапав, і не могла розібрати, що це таке з нею, ще їй такого ніколи не було, щоб дерево каменем якимсь ставало; хотіла вона розпитати в Андрея, коли це він стару хату встиг перекидати, але хіба він тобі що скаже; ну та од тверезого й зовсім слова не почуєш. Женька осьо біжить, аж стала навпроти, так їй дивно зробилося бачити їх навстоячки вкупі,— й дивилася Яринка на неї аж весело; до Женьки нічого якось зразу й не

доходило, дивилася — й мови не треба іншої, та горошинка на оці, ще з давнього часу, казала: диви-но на них. Аж гарно Женьці, як так з горошинкою, наче молодша. Вона у цих валянках шитих, у Андрейовій тілогрійці з блискучими, аж твердими петельками така робилася Ярині товста, та ще на ці пальці порепані й наче обварені гляне — аж хоче сказати: "На що ти перевелася, сестричко".

Але Андрейові, вже щось не той — бу-бу, й Женька далі побігла, не знати на кого сердячись, аж до неї як-то чужа обізвалася, що там треба ще щось бабам уносити, бо так вони з цими обідами і до вечора не впораються. Вона з хати старої вибігла без нічого — чи щось там не доказала, Ярина вже не могла вгадати, але Женька з себе вже на ходу смикає тілогрійку ("Чуй-но, Іра,— з такою виною у голосі — я ж забула Гальку Милошичиху покликати; я переказувала,— й мені геть з голови, що вона так не прийде; дивися-но, що тут, сама, а мені тра збігати"); такі ці всі тілогрійки схожі — що її, що Андрейова, позасмальцьовувані на грудях і попроривані де-не-де, аж їй самій охота була подумати, що їй син наговорював звечора, що то з того кожуха, якого колись, як батько помер, віддала вона дідові Максимові, але й дід помер, і вже вона справді того кожуха ніколи не бачила — думала, десь тако валявся, як це їй син каже, наче якась тілогрійка, обшита матерією, може, з того кожуха, але він сам точно не скаже, налапав таке як з кожуха обрізки,— то й, може, правда; але що вже за того кожуха думати, вона б це тепер не дала, а тоді хіба знала, яка їм ціна буде, цим кожухам.

"Женю, йди в хату, простудишся",— сварилася вона на сестру у цьому платті й кофтині — хіба не з її рук шите це плаття, знала вона, що їй буде роботи після цих поминок, хоч раз на стільки там років приїде, обшиє сестру; і їй ще жалкіше ставало за Женьку, така вона роздязнена стоїть перед ними, й щось таке Ярині сказало подивитися на Андрея: диви, це така сама тілогрійка, коли це він її встиг натягнути, та де — цю, Женьчину, вдів на свою, й це стоїть тепер у двох тілогрійках, аж лице червоніше й грубше зробилося.

Коли це син її обізався чогось: "Давайте, я вдіну",— бере цю тілогрійку з тину, натягує, питається, чи ніхто з учора вила не забирав з городу, Женья до нього аж проситься, що хай би відпочивав, взавтра Вовка приїде й розкидають бігом цю гичку; Андрей проте за вила знов: "Десь там стуять"; бачить вона далі, що син переходить з подвір'я в садочок, тако під верандою йде до малини й виходить у хвірточку на городі; бере вона йде тією дорогою за сином подивитися, що цс він там буде робити, але з цього молодого садочка у город не наважувалася вступити — такий страх її брав за сина, що й не одходила б, але ж там робота її потребує, треба вертатися.

"Але чого це я його мучу, як він сам мучиться.— Ярина налапала ці слизькі холодні штахети, пооббирала де-не-де сухеньке й тонке, аж тріскуче гудиння — такого із гарбуза не буде, цс якась квіточка бідна виплелася аж досюди, що й назви їй тепер ніхто не згадає.— Що це з ними таке, що він мені сам признався за цей гріх, він ніколи такого нічого не скаже, потайний такий, а це признався у цьому поїзді: я жінку вдарив, мамо".

Вона ще з раз стала проти стіни, подлубала потріскану фарбу на рамі, і так їй

звідси було добре видно сина, який він. Хіба не важко їй уявити, як це він цю руку підняв. Що вона йому тепер скаже. Якби це тоді, то кинулася б, спинила, крикнула, що ти робиш, а зараз дивися на нього згорбленого, у цій Андрейовій тілогрійці й що хоч думай. "Це ж мій син",— аж заворушилися самі губи, так вона собі пробувала помагати словами, як думок ніяких не складалося.

Але страх брав, що її син міг таке вчинити. Грицько оно який бував, ну волю рукам не давав; а щоб це він її коли вдарив, то вона б з блеску забігла б. "От цс тобі така хатка, добра б же їй не було,— подумала Ярина за їхню квартиру, наче вину якусь хотіла найти у цих стінах та й не могла. Коли ж це він так зробив, що вона не встерегла; але хіба місця мало: вона десь з дитинкою, а ті встигли — Та й це вір їм, як вони такі".

Грицько раз якось не втримався,— але ж він тоді вже не володів собою, вона його зачепила, бо де ти тої сили набереш терпіти,— зіскочив зі свого "ложа" й до неї смикнувся; але це як-то вечір був, а ні, ранок, ще й чи субота, чи неділя, бо й син довго не вставав, й вона не зогледілася, як Грицько її зачепив ногою чи чим під коліно, і довго їй те коліно нагадувало, але вона бачить, що син уже батька притиснув до поренча й не дає ворухнутися,— це ж він у школу ходив, і яка та сила; але ж і сила, як висаджував батька на ліжечко — хіба мало ним кидало об землю через ту гарячку; що ж це йому син був сказав, вона добре не розібрала, але добре почула Грицькову мову, аж трусило ним усим, й наче він перед сином так винувався: "А чого ж вона..."

Тоді вона вже не раз, було, подумає, що є в неї захисток; але од кого ж ти будеш оборонятися — це від цього немічного Грицька? Вій сікнувся до неї, а в неї і сили якоїсь не було одштовхнути чи крикнути, стояла, як ватна, і болю того не почула зразу, ну шкрябнуло щось. Перед нею наче щось схоже на всеньке їхнє життя з Грицьком майнуло — й не стало; хіба таке може бути, думала вона потім, щоб це життя встало тобі в очі чимсь одним, зараз,— це ж диво якесь чи мана, але що вона потім подумала, то було за це страшно згадать й перед самою собою, не те, щоб комусь там казати Вона сама добре знала, що в неї гарна пам'ять, вона деякі імена, прізвища з самого дитинства могла позгадувати, що всіх у диво велике кидало од її такої пам'яті; але ще вона не знала цього, про свою пам'ять, що сталося з нею того разу з Грицьком п'яним. Найде ж на тебе такс, ти диви, і трохи більше про себе узнаєш. Але це ж хіба треба було, щоб Грицько її вдарив — та й це вона могла так тільки взнати? А не сталося б тоді цього, то й не знала б нічого? Ой, це щось з її пам'яттю таке вже вчинилося, чому й назви якоїсь там не складеш,— вона тоді точно знала, що можна за раз подумати про все. І спитай її, що ж ти тамечки такого подумала, ну й побачила, то вона, їй-бо, не одкаже; от знає, що сталося щось, та й годі, якої це ще мови в хвороби треба Й виходить, буцім одна якась думка багатшою може бути за все, що ти якось навмисне ота ко почнеш згадувати — вголос чи так.

Відтоді вона й почала трохи лякатися якихось своїх думок — ще не вистачало, щоб з цею дурною головою щось таке зробилося, та й буде тобі другий Грицько. Ото було б, щоб це вони вдвох такі причинуваті поробилися! Але одсах-нутися од якоїсь думки, то

це що... Боїшся так за себе чи, може, зовсім не так, а по-другому, це ти той страх переборюєш, кажеш йому: ану-но, одступися. Та де там вона буде боятися, як уже не таке у цьому житті пережила, її думок було більше за дітей, їх тоді у неї ще двоє залишалося, що за ними треба глядіти, і цей страх за дітей перемагав усі інші страхи. Вона бралася якось спокійно за розум і думала, що з Грицька їй толку нема чого ждати, що це тільки своїми руками й доб'єшся чогось путнього. Та добре ж їй якось зробилося, що побачила вона Ганю у воротах — якось так знайомо вона увіходила на подвір'я, наче не Женька, а Гаія ця бігала кликати когось там і це вернулася.

— Ганю,— перша обізвалася, як хазяйка, кого тут усі вже давно упізнали й балакають як з рідною,— ти так зайшла, ніби нікуди й не дівалася. Це ти типіро з автобуса.

— Осьо йду тобі сказати, що Порохнюк там допитується за тебе, коли ти приїдеш,— засміялася Ганя, й не втомлено якось, а так, що Ярина впізнала свою рідну сестру, як вона часом її саму зустрічає у Кодні.

— То, може, там ще й Порохнюк за тобою йде? — так само на сміх узяла Ярина.

— Ай-бо хтів їхати, Іра.

— То хай би їхав.— їй то байдуже було до цього Порохню-ка, чогось вона їх усіх спротивила.

— Йди зі своїм Порохнюком...— Ярина дивилася, як Ганя спиняється біля ганочка, цю свою сумочку маленьку ставить на лавку. Обдерла з того пакуночка трохи паперу показуючи сестрі: "Диви-и, що Жені купила. Геть мені тако раніше не попадалося. Я люблю, щоб з такими квітками. Ай-бо". Ярина й сама побачила тепер у продерте розцяцькований бік— Чуй, Іра, Андрея нема?

Ганя замошувала продерте, щоб Женя потім нічого не думала,— Ярина бачила такі самі сестрині руки, як і в Жені, тільки менше потріскані. Які вони гладкі поробилися, її сестри.

— Десь був. Я тільки що бачила. А що, Гань?

Сестра так сьорбнула злегенька цим носиком, розчервоні-лим на холоді, ще й пучками потім торкнулася, де ніздрі, мовби збираючи якесь вологе тепло. їй-бо, її Ганя ніколи не поспішить, це не Женька — не всидить тобі.

— Коли б не було.— Ганя надовго десь заховала донизу очі, там не розбереш: чи це вона так гостинця того роздивляється.

— То йдім у хату. В тебе пальто нове якесь.

— Де воно нове. Мовчи-но. Я їхала, Порохнюк мені каже: ти так гарно вбралася, Ганю.

— Ти мені щось написала — геть нічого не розібрала. Що там з тим Порохнюком?

— А, мовчи за нього. Таке вредие зробилося.

Це ж треба було якось цю Ганю провести через веранду. Вона не знала, чи признаватися їм з Ганею разом до Лагutihи.

— Приїдь-но коли на день,— якось немов зумисне уголос казала Ганя.— Обдерлася — нема ради. Диви, в чому я ходжу.

— Йди роздягнешся в хаті,— пропихала вона сестру в ті маленькі сінці, а там у хаті якось їй самій спокійніше зробилося: баби розбалакалися вголос.

Тепер уже друга зміна зайшла, то ці не дуже спішили. "Це треба-но було б вернутися й сказати Лагутисі, чого вона не заходить, вже ж сісти є де".

"А, там хтось скаже,— виправдовувала свій новий страх Ярина.— Осьо Женька буде бігти, то не пропустить".

Ганя й не думала так бігом роздягатися, ще в цьому роз-щібнутому пальті, такому гарному Ярині, стояла, одну руку заклала на припічок; їй так цікаво було заглянути в піч, що це в печі палиться.

— Диви, так би й стояла біля теплого. Чогось не холодно, але як-то вся дерев'яна.

Ярина аж трохи ступнула була до Гані й собі зіперлася одною рукою на припічок,— ото стоять дві сестрички, рука до руки,— й так гаряче зашепотіла зболеним голосом, але щоб і цим бабам не було чути, що їм так дуже стало треба до цих баняків,— але ж треба, бо там не вспівають міняти на столах, ще й, може, на неї так дивляться, що чого це вона розбалакалася, не помагає:

— Ганю, що то там?

Посердилися, та й тобі що. Вона сама вступила в ту меншу кімнатку й спинилася коло крайнього ліжка, не даючи й Ярині так зразу ввійти.

— Я дивлюся, що це там мати лежала.

До вікна було ще одне ліжко, більше за це, перше, а навпроти того ліжка, на якому лежала мати рік тому, стояло більше ще, його то й рідко коли розстеляли. А так, під вікном, на тумбочці,— радіо, та й тобі така спаленька.

Що це цей Андрей попридумував — проводи якісь попід стелею на кухню виходять. Але Ярина вже знала від Жені й могла щось розказати — це в них така антена непутня, то

Андрей додумався...

Ярина бачила, що Гані треба дати ще якийсь час і не чіпати її, поки не стане легше. А то що ж вона мусіла робити; мати помирала, а їй треба було сина в армію віддавати. Вона там жінкам на тій вечоринці виплакувала: "Мати помирає, а в дочки музика грає". То що ж робити — шукали і їй виправдання ті, кому вона признавалася, й сина тако не залишиш. Але диви — вона б це осьо й не заплакала, якби й хтіла, чогось уже поперегорало у душі, й тільки страшно стає: що матері вже нема. Це аж страшно признаватися, скажи комусь: як воно од старості помирає, то вже й не так шкода тобі.

— Тецер уже мені легше.— Порозчісувала трохи ці кісники, що, відколи підрізана, толку ніякого не дасть, й хустку хоч на шії, а держить, щоб не так видко було.— Це Женя скаже, не мали б щось робити, то вони посідали й балакають.

— Хай оно баби,— кривилася Іра у бік кухоньки,— а то й так не дуже попереробляються.

Вона й собі пошукала теплішого місця на грубці, задки вигреблася до стіни. Така мала проти Івні. Уже вона щось хотіла почати — ну та що... але аж смикнулася на матір подивитися, з таким запізнілим каяттям,— це я, мамо, буду за щось друге думати. Й не

то якийсь сміх чи схлипування взялося з неї, так вона перелякалася цій своїй зраді.

— Чуй, а Андрей знає?

Чому не знає. Женя каже, обсипаю картоплю, коли це Андрей іде з автобуса. Стає коло мене й помагає, чого з ним раніше не бувало. Сопе щось, обгортає. Коли потім: "...з твоєю Ганею". А що таке, Андрей. Йому вже батьки розказали — приїхав сердитий. Сестра його менша вернулася, де вона їздила, спитай її. Ну все, буде робити в емтеесі, вже з батьками поселилася. Коли це вона чує, що балакають за подвір'я. А хто вам не давав зразу,— вони тепер хату переставили, та й уже їм тісно. Давай тин переставимо до Гані далі. Там така смужечка, Іра ж добре знає, між їхньою старою хатою і Явдошиним тином. Ну то коли вони ще жили у старій хаті, мови не було, а це помирає мати Петрова, й вони з Петром зовсім перебираються у нову хату. А цю стару перекрили шифером, хай стоїть, ще комусь тра буде. Та й ця Явдошина командує: відгорюдіться по стіну. А вони чо' будуть відгороджуватися — вони кому що винні? їй тра буде помастити з того боку хату, та й що — вже не стань? Але якби Андрейового батька не зачепила, а то й він виповз. А ви чого, так і так_ Що потім самій стидно було — він хіба винуватий, що цими, ногами у валянках ледве переступає. Петро казав, нащо ти таке казала на Дем'яна. Ну та вона тепер буде думати — хай би не чіпали. Вона весь вік у колгоспі проробила, а та десь по світі тинялася, приїхала та й буде командувати тут. Еге!

Що ж, давай на сільраду. Приходить ця нова голова, Валя, подивилася. А там берізка (Ярина добре ж її пам'ятає) якраз на вуглі хати — то що, рубати? Валя берізку тако гладить, каже-, хату якось треба ж мастити, а берізку рубати не треба, хай росте. Петро що вже мовчав — їй-бо, тільки сердиться, як я що скажу, а це й він не витримав. Просяться трактором до себе на город заїхати їхнім берегом. То ти ж там по м'якому таких канавів наробиш — ми не соглашаємося. Коли це мені каже хтось: заїхали. Дивлюся, перед обідом почали город орати. Коли й Петька визнає. Такий сердитий зробився. Туди заїхали, ну назад не виїдуть. Це хай як знають. Еге, так і каже.

— Чуй, це Андрей зайде, побачиш, що буде.

— Ото мені клопіт.

— Женя йому наказала. Щоб — не дай Бог. Ганю мені не чіпай. Каже, Андрей, не думай щось ляпнути.

Коли це й Женька де не взялася — стала на дверях, розхристана до плаття.

— Це ти вже так скоро вправилася, Женю? — аж винувато якось, що це вони тут обидві сидять, питалася в неї Ярина.

— Таке тобі скоро.— Женя смішна така перед ними стояла, як розчепірена.— Хух. Мені кажуть, що наче сестра твоя йшла з автобуса, хтось бачив. Я ще не дуже спішу. Ви ж думали з Петром на молоковозі приїхати. Але питаю, в чому вдіта. Кажуть: у зеленому пальті. То це, думаю, Ганя. Я бі-ігом.

Так не хотілося Ярині одриватися од цього легенького тепла, що вже перейшло і їй у спину, але прийшла Женя, то треба знов було крутитися. Вона трохи втішила свою сестричку:

— Женю, тамо такого вже нічого не треба. Ці баби останні. Сестра то вже спарювалася знов кудись бігти, але й не

могла так покинути їх удвох. Бо це не знаєш знову, за що хапатися: тим бабам попадися на очі.

— Зараз будуть шукати, Іра.— Женя побачила цього пакуночка сестриноного, пробувала сама визнавати: що це таке. Іра вже мовчки ждала, поки Ганя знов порозказує, що вона купила сестрі. Та й уже не так вона стала спішити в ту кухню; трохи ж раділа маленькому подаруночкові. Вона й сестер як-то пробувала трохи тішити: — Ось-то порозходяться трохи, та й самі свої посідаємо. Якраз будемо обідати.

— А мені мати ніяк не приходить,— забалакала Ганя за щось головніше.— Тако часом аж хочу згадати й не можу.

— Ек, вже й самим скільки тут осталося.

— Диви-но, ця Іра як скаже. Заєдно...

Ярину якесь аж диво взяло, що ця Женька так далі вступила до них у кімнату — аж наче двома ногами зразу проїхала. Чогось їй душу так зворушило од того, що Женя не забулася зняти у веранді калоші й це стоїть перед ними у шитих валянках, як у двох хатках тепленьких. Але слухала

Женю: — А мені сни-и-ться.

Женя аж два сни розказала за матір.

— Як ти з нею усе життя прожила, то тобі сниться.

— Женю.— Ярині так не хотілося, щоб на неї дивилася як на зовсім стару.— А мати просила ще?

— А шо-ож Ради не могла дати. Влий мені, Женько, хоч трошки — мусіла давати. Це їм так хотілося.

— Ой-бо,— паче здалеку дуже обізвалася й Ганя: що вона за матір такого не знала. Сестри то їй вірили, що вона тоді не могла бути біля матері. Але тепер уже — таке...

— Вони за цього летніка не забували до останнього. Понамощую подушок А де мій летнік, Женько. Кладу їм летніка під голови — щоб вони могли налапати.— Женя й собі біля Ярини присіла скраєчку, щоб сестрам тихіше розказувати — Це ти вже, Іра, поїхала. А що вони мені виробляли! Стели на землі, та й годі. Раз Коля кричить, мамо, йдіть— баба сидить. Заглядаю, а вони сидять осьо, де Іра, кажуть, там мокро. То не могли покликати, кажу я б прибрала. Та й це таке.— Женя кудись дивилася десь уверх вікна, щоб сльози з очей не так були видні

Ярині чогось так захотілося втішити обох сестер. Аж голівку тако поставила, запишалася так, що знає щось друге.

— Стій, Женя, це ти забулася.

— Здра-а-а-стуйте-е,— аж нахилилася Женя до неї: це її за дурну таку вважають.

— Ну-ну,— знайшла коли вставити слово Ганя.— Це ви-но мовчіть. Що мені з мею свекрухою було. Як не застелю — стану збоку, наче мене нема, а вони злазять і перестеляють. Підходжу, питаю, що це ви хтіли робити. А вони сядуть — вже й сили нема. "Це хтіла перестелити, та й чогось..."

— А як ми їх розділи, чуй.— Це до Гані вже.— Що ви зо мною робите... Лапає себе за боки. Стійте, кажемо, зараз поміняємо вам сорочку.

— Женько, ходім щось будемо робити.

— Дивіться-но, тільки що ввійшла з вулиці,— аж немов з переляку протарабаніла Женя.

Диви, розбалакалися, й не туди, що Перепечиха, може стоїть слухає їх.

— Жень, то й нам іти? — з цього свого затишку просилася до сестри Ярина.

— Еге, посидьте, то я вас сьогодні нагодую.— Женя моторні ше закрутилася, обтрушуючи з себе пальто.— Ви чо сюди поприїжджали — сидіти?

— Ай-бо,— й собі спам'яталася Ганя.

— Давайте, давайте, сестрички,— сміялася Перепечиха вже як до знайомих давно людей.— Бо жінки потомилися. Тра й мені збігать до хати попорати. Бо дід самий й з'їсти собі не зробить.

Вони обидві трохи переждали, коли втихне на цій половині хати.

— Як це я поїду, собі думаю,— Ганя балакала аж зі сміхом наче й рота не переставала затуляти,— як у мене спереду зубів немає.— Вона сповзла з цього ліжка, стаючи зразу однією ногою.— Тра-но роздягнутися, чого це я сиджу впутана.— Ганя повернулася до матиногого ліжка й помаленьку знімала це нове гарне пальто.— Де це Славка, що його ніде немає?

— Ти не бачила? — Ярина заворушилася, знов підкладаючи долоні під себе — так же тепліше.— Оно Жені всю гичку розкидав на городі.

— Ой-бо. Це йому нема роботи.

— Я б тобі сказала.— Ярина бачила, що треба спішити, бо знов прибіжить.

— Стій-но, роздягну це пальто,— було знов смішно Гані,— бо не хоче зніматися.

Ганя обгладила себе трохи з боків і на животі, роздивляючись, як воно вийшло: так не любила цих складок. Мало того жиру й так Взяла переклала свого подарунка зі стільчика на велике ліжко в ногах, там ще чиясь сумочка до стіни зіперта була. Позатикала клаптики, щоб із дірки не виглядало, що там. їй чогось аж шкода робилося, що так мало балакала за подарунок Чи це так не понаравили. Але як цій Женці сісти нема коли.

— Ганю, Славка Валю вдарив.

— Та йди-и. Що це ти балакаєш? — Ганя сідати передумала.— А ти йому що казала? Але ні. Не думай щось казати, бо ще будеш винна.

— Ой, я й так винувата. Бо це мій син.

— Все іднaк. Слухай, що я тобі скажу.

— Це побачу, як він до тебе поздоровкається.— Ярина не побоялася гарячого й закладеними за спину руками аж лягла до стіни.— Йди ти з ним побалакаєш. Я вже боюся.

— То не плач-но. Що тобі ці сльози допоможуть.

— Щоб я вже була тої ночі й не вставала. Але хіба в тій квартирі сон буде. Там одна мука ночувати. Чось ніяк не звикну. Високо так.— Ярина швидко висмикнула одну

руку з-за спини й утерла ці набряклі повіки без вій.— Чую, що вони щось довго не лягають. Товчуться на кухні. Я так і простояла на дверях. Десь вона на тих зборах буває. Але як їй треба. Й вона ж старається так все гарно робити, бачила б ти. Що, може, та робота вже в печінках, то вона сама не знає, що з нею коїться. Холера їх розбере. Якесь там начальство було. Пальта пороздягали, а її пальто знизу висіло. Ну то й що. Але так сміється: це ж треба, мовляв, а може, начальству не до вподоби. Ще з цими пальтами плутатися. Це вона так переживає, чи я тобі знаю. А що його за ту руку смикнуло, спитайся. Якись дурнуваті поробилися.— Ярина вже буцім і за сестру забуватися стала, як-то до себе сама балакала.— Нам як тяжко було — війни, голодовки, а ми, проте, якісь не такі були. А це — що їм треба. Все є. А жити їм чогось важче.— Ярина оглянулася по кімнатці, думала, що Ганя на матиному ліжку прилягла трохи,— Де це ти, Ганю?

— Я чую, чую,— з кухоньки від печі обзивалася Ганя. Але щоб сестра щось таке не подумала, стала ближче до дверей.— Йдім-но щось робити, та й там розкажеш.

— Він мене за тебе розпитував. Каже, чого це ти не пам'ятаєш, як хрещена до нас прийшла. Її дядько Петро вдарив, а вона, геть тако закутана, прийшла в хату до нас. Ти шила на машинці, а я вроки робив. А хрещена схилилася на стіл біля мене й дивилася, як я вроки роблю. А ти з якоюсь жінкою балакала, що до примірки прийшла.

— Коли це таке було, що я не знаю?

— Він каже, що було. Йому тебе так жалко зробилося, аж хотів плакати. Каже, як подумаю, яка вона бідна й нещасна прийшла. Що це ти така вдарена була.

— А-а. Як на нього тоді щось найшло. Але мені на Петра так шкода не було, як це на свекруху. Хоч би з печі виглянула.— Гані самій цікаво стало.— Але що це я приходила — ай-бо, я не знаю.

Їм це хоч не збирайся гуртом — знов хтось чалапає через кухню. Ярина то вже тільки очима показувала до Гані: вийди, вийди, може, ти як побалакаєш з Славкою. Ну то й що.— Ганя вже знала й так, що кінець цьому сидінню, де це тільки що вдягнути, дивилася вона по хатині.

— Це ви тут, І-іра,— з таким довгим усміхом ухилилася через поріжок Ленка Лагутиха. І чогось не сховав цей сміх з Ленчиного молодого, коли коси прикриті, лиця... Трохи звелася над цим ліжечком і на Ганю довго роздивлялася з тим самим усміхом.— А це Ганя, чи не-є?.. Мені Іру легше було визнавати.— Ленка якось безвільно хитнула головою до Ярини,

чи правду вона каже, що знала Ганю.— Спасибі за обід, дівчата, це я вже думаю йти. Хотіла вас побачити, Іра.

Ярині як хоч викручуйся між цими двома жінками; вона аж підсунулася з якоїсь великої радості до того поренча, на яке спиралася одним ліктем Лагутиха. Де й у неї узявся цей сміх, такий схожий на Ленчин.

— Ви щось хотіли сказати?

— Яринко, я вам щось хтіла сказати,— мовби й справді не чула вона її голосу; так само питає. Ярина й шию витягнула, готова злетіти з цього ліжечка, аби тільки зручно

було Лагу-тисі виказати своє питання. Їй вона добре почула кожне слово, вимовлене сухенькими губами; їй не бачила Ленчиного лиця, але знала, яке воно, бо вже якийсь немічний страх одійшов через ноги і ця лагідна Ленчина мова находила відгук у всьому її тілі. Та й Лагутиха поволі розгиналася у спині, але не відривала, наче пришитого, ліктя од поренча.— Коли ви їдете, Іра? Щоб я знала. Я вам гостинця занесу.

— Щось буду шукати,— роздумувала трохи над Лагутиши-ним шепотінням Ярина.

— Ви йдете, дівчата, на вулицю? — геть тобі інша Лагутиха.— Бо я йду. То проведете мене до воріт.

Ганя, хитріша, вже вбрана у якусь свитку, виносила перед ними порожнього банячка з-під вареників — от сестричка, найшла собі хоч таку роботу. А Ярині клопіт був знов, як це з Ленкою розминутися у цих багатьох дверях.

Якесь спасіння господне ця Ленка була для неї у цю пору.* що вона не злякається, то та все допоможе. Чи це така хитра, чи розумніша за неї, що бачить її переляк Але хіба не диво: поїздиш по цьому світу, їй де ті страхи самі беруться. От ще за цих людей їй цікаво було,— аж стала в порозі Ярина, так знов їй ця голова щось підсовує для роздуму,— то довго тут думати не доводилося. Вони собі тут живуть од народження аж до смерті, не дуже куди роз'їжджають, і не такі страхопуди, як це вона. А мати її, крім Ходоркова чи Андрушівки, де була? Чує вона Лагутишин голос:

— Але цього Колю ще треба пождати.

Їй не хотіла вона тут спинятися, якраз на дорозі, що всім тут треба пробігти, через цю верандочку Знов Женья що скаже.

Лагутиха так поступилася перед якимись жінками в куточок, що їй не хотіла, а мусіла притулитися у тому куточку, де перед цим сиділа.

Та їй стій перед нею — куди ти подінешся.

— Станьте-ио сюди, бабам не даєте пройти,— з якоюсь од міною в голосі нарікала ця жінка.

От не хотіла йти щось помагати, то будуть тобою командувати. Добре, станс.

— Буду боятися йти додому,— чула Ярина ще цей уже не такий чужий голос; і в тих сутінках за шибками їй аж наче що вдавалося: йде син її з городу, тримаючи вила гострим уперед, так наче йому легше.

Вона б його вийшла зустріти, але нехай, може, там Ганя де буде зі старої хати виходити, їй це вони там побачаться. А то ще переб'є розмову.

— А хіба ви Колю кудись посилали?

— Коля мені кота має принести од Насті.

Ще люди по двоє, по троє виходили з хати й у цій веранді спинялися — щоб Ярині подякувати за обід й пам'яті небіжчиці уклонитися. Але там одна, наче вона якусь іще вину

мала перед цією хатою, що мало подякувала, думала їй собі щось до їхньої розмови додати.

— Думали, Іван ворота зачинить. А вже до Насті кличуть на обід. Це взавтра треба йти.

Жінки, зажурені цим новим клопотом, до якого додавали й свого суму Ярина з Лагутихою, поволі відходили до дверей. І це Ярина якось вразило,— вона думала, постають і ці баби, та й кінця не буде розмові.

— Ви Настю, еге, не знаєте? — Лагутиха знов одтулила свого білястого лоба й трохи волосся,— така втіха їй була посидіти після обіду— Я вам скажу, то ви згадаєте.

Ну, то Ярина, звісно, матір її знала. Але що така її дочка занапашена, вона не чула. Й Женька хоч би слово тобі

— Вона вже не могла, як їй не даси. Ще з тими хлопцями, що брикет привозили, сіла за стіл, а це діти гукають батька, йдять, мама лежить на гичці. Вона там ще й прохолола, я вам скажу. Так то люди казали, що Петро часом доривався з кулаками. Але що воно їй допоможе. Як уже така хвороба. Гріх тільки, що ці троє дітей сироти.— Лагутиха, вже мовби зайвого наказавши, запинала по-новому собі голову: через це й у Ярину вступала якась тривога — перед цим вечором, чи чого.— їх то порозбирали. Чоловік десь до матері пішов. А це Коля мені обіцяв кота зловити. Він там у порожній хаті вдичіє. А мені тра. О, ось Коля йде.

— Де це ти був, Коля? — з якогось розпачу аж гукнула Ярина впоперед Ленки. їй це — наче син увійшов.

— Шо.— До всіх разом казав хлопець, не забуваючи обдивитися по кутках, чи все так стоїть і лежить, як він зранку розставляв, допомагаючи бабам.— Кота насилу зловив.

І така лагідність обійняла Ленку, що й Ярина звела всі свої почуття до цього, що їх єднало осьо — живого створіння, врятованого з порожньої хати. Але ж цей кіт був — попелястий, і десь тако смужка чи чорна, чи біла по ньому.

— Бож', як це я його донесу, що він так сердито дивиться.

— Ховайте беріть у пазуху,— вчив її Микола,

— Візьму тако під куфайку, застібну, щоб голова виглядала.— Ленка приймала од хлопця немов якусь аж до людини подібну істоту. Мовляв, і життя без цього кота їй не буде. Як вона його не забере зараз. Вона й за Яринку не забувалася на ту хвилину своєї великої радості.— Зара свекрусі покажу,— що вона скаже. О-ой. Ви знаєте, Ярино, я на неї ніколи зла не мала. Вона до мене погана не була. Та й уже що ти будеш робити. Ми позивали обидві.

— Диви-но, бо вискочить,— подалася Ярина з того боку стола. Вже й хапала б, якби цей котяра зумів вишкребтися.

Лагутисі сміх не давав сказати:

— Ой бо, як він лоскоче! Цить-но мені, бо дам.— Вона наче замахнулася котові по голові, а той уже й сам потроху розумів, що кращого десь йому шукати нема чого. Такої теплої хатинки ніде не знайдеш.

їм унизу перед східцями не давала пройти Ганя з якимсь меншим, ніж той, що несла порожнього з хати, банячком.

— То що це ви йдете-е... Пождіть, та й посідаємо. Чи це такий обід, чи вечеря буде.

Й Лагутиха у тій хвірточці, кудю в садок добре виходити, спом'янула небіжчицю,

Ганіну й Яринчину матір; але вже була у думці далеко звідси: — Дякую, мені вже нічого не треба.— Лагутисі чи то так страшно справді робилося, коли

Яринип хлопець тихенько обходив її ззаду, одхиляючи вбік свої вила: — Так-так, сину, гляди, бо вкоlesh.

— Та й це вам городом буде бликше? — допитувалася Ярина в цієї жінки, що знов робилася для неї чужа. Їй хоч щось кортіло не так спитати, як почути свою мову, бо й її радості, як це допіру у Ленки, не було впину: що це й сестра біля неї, і син з цього городу вернувся й вони зараз усею сім'єю посідають за стіл. А там, може, й Петро над'їде молоковозом, як відпроситься.

Та й утрюх вони стали дивитися, як ця Лагутиха спочатку не могла найти собі стежки між купами гички, що син Яринин порозкидав у рівні рядочки, щоб сохла; а далі, немов п'яна, шукала городом дороги до тої вишеньки на межі — ще за Яринчиної пам'яті та вишенька там стояла.

А від вишні до своєї хати було їй пройти ще стільки.

IV

...ну добре, нехай він ще цього разу вчинить зло. Юрове плече шарнуло стіну, і він почув, як гуде всередині вокзал. Залізна стіна, хіба ж не так. Та ні, яка вона залізна. Оброблена способом наляпування, або, як кажуть, "під шубу". Чи — надзьо-бом. Хіба кажуть — надзьобом? А по-французьки це буде ала надзьоб? Гм, завжди кортить висловитись по-іноземно-му, знаючи кілька слів. Все можна звести до жарту, особливо ж те, з чого найлегше покепкувати. А чого ж. Пам'ятаємо дещо зі школи, плюс творчий підхід, і завжди можна створити відповідний настрій. Або он той чоловік, з балабуватим носом. Як ми про нього скажемо, гм? Ніс а 1а... А ля, ба ля! Чому ці дурненькі смішки випирають з мозку, коли зовсім не до сміху. Ї тишиш себе тим, що ніколи ніхто не визнає, яка чортівня вертілася мовчки у твоїй голові; міг би ще й не таке (а сам би дивився буденним поглядом, і всі казали б: який симпатичний замріяний юнак). Той чоловік з дивовижним носом щез поміж такими ж дивовижними носами, вухами, лобами сотень людей ген на передвокзальній площі. Це так просто сказати, але не видно там ніяких лобів, очей, вух. Зблиски на трамвайних дротах, освітлені зсередини таксі, що під'їжджають до ворухкого і мовчазного юрмища. І таксі, і трамваї, й тролейбуси здійснюють тут ввічливе на півколо — виходьте пасажери, а ось цих ми зараз заберемо, не штовхайтесь...

Варі здавалася ця мовчанка задовгою, навіть їй, Варі. Ні, вона не те що всі жінки з їхнім видумуванням трагедій з приводу і без. Але вона відчула, що зараз, тепер, і ніколи більше, ні за яких обставин, тільки цієї хвилини мусила стати просто людиною, жінкою, як усі, без усього цього, що жило в ній. Добре, вона піде, хоч могла б ще повторити своє питання — "То ти так і мовчатимеш?" — і він би ще щось сказав, і, може, не тільки це — "А то ж що?" — а щось інше, і розмова ожила б, і це привело б до якоїсь дії, і сталося б те, що називається і далі жити (нехай це навіть суто жіночий погляд). А так застій, скупчення енергії у двох мозках, сповільнення рухів, прагнення говорити очима до стін, чужих постатей. Хтось перший проколює в собі цю пухлину. Той, хто

нетерпиміший чи — стійкіший? А, все одно...

Тепер він міг розслабити погляд, біль ущухав. Напружений погляд, сфокусований на близькі предмети, завдає болю очам. Щось там із тими кришталіками чи ще глибше. Отже, зло сталося. Зло те, що він і досі не зрушив, не оглянувся, не сказав? Так і ні. Ні, так Або зло, що вона пішла? Справді так, далебі. Як усе просто. Стіна залишилась стіною, таксі — таксі, чадний дим з вагонних кочегарок, де готується чай, так само смердить. Який сенс у всіх цих змінах і незмінностях, вічності руху і нерухомості, зміні світла і темряви? Або так — який толк у тому, що сталося зло? Ха, ха, ха...

Ось він, вокзал, з його таємничим буттям, усе те, що так відштовхує і притягує. Гуркітливе, змінне, незатишне таке... але як добре, що є такі тривожні вокзали, де завжди відчуваєш себе пасажиром на іншій планеті. Спочатку світло, потім ледь погамований шум, як під водою, коли занурюєшся, щоб оглянути дно, водорості; і раптом сплеск неймовірної сили, шум стадіону, роздвоєні погляди, неспішна метушня, і хочеться обняти цих людей — селян, іноземців, міліціонерів, залізничників, циганів, і знаєш, що саме тепер усі почуття зійшлися до купи і кожному треба висловитися. Куплена увечері газета має особливе значення, це не те, що вранці, коли пітніють пучки, почувши дотик монети, яка заплуталася в зібганій носовій хустинці, неприємний поштовх збоку — хтось пробує стрибнути у розчинені двері тролейбуса, який рушив, газета холодна, якась несправжня; увечері, пробиваючи втому від робочого дня, пробує висловити себе звичайна спокійна мудрість, ніщо вже нездатне здивувати душу, усе, навіть найди-вовижніші витвори богів чи геніїв, сприймається як продукт твоєї діяльності, ти це зробив, воно вже тобі не належить,

воно володіє тобою, впливає на тебе, але ти знаєш, що це омана, нічого такого і іємає, ти зробив, створив, видумав, і тепер ти і воно живете кожен сам по собі. Здається, так воно і є, якби знов не цей ранковий обманливий настрій, коли все у сонячному світлі і ти відчуваєш єдність своєї душі з усім, що завмерло, рухається, коливається, вовтузиться навколо. Увечері куплена газета має інший вигляд, м'якший і затишні-

ший, такий гарний запах, і навіть читати не обов'язково...

Знову ці чавунні, розчинені навстіж ворота, і знову чомусь один напроти цілого натовпу, знову плече торкається колючої стіни, і знову шум ізсередини. Потік ущухає скоріше, ніж думалося, і так воно й мало статися, бо частина людей пішла іншим чином, через колії. Чи не з цієї електрички (ні, не може бути) взяли ці новобранці? Юр не знав, котру сигарету викурює, третю чи сьому, але пачка геть порожня. Там он стояла вона, Варя, звідти вона рушила. А ось тут він стояв і прийшов на це ж місце. Те, що сталося недавно, жило тепер у мозку, в голові, з того боку, де вітер обтріпував волосся... Тільки одне враження, тільки деталь. Велосипед переїхав комаху — і все, війна, трагедія, катаклізм. Мене не цікавить, що велосипедист не побачив комаху, що пекло сонце і комаху сиділа під стебельцем трави. Це сталося, і більше нічого не треба, все було і всього не стало. Ї нехай для когось ніщо безслідно не зникає, перетворюється

у щось, і нехай це буде правдою в межах всесвіту, для мене — це брехня; зникають живі істоти, речі, поняття, слова, і нема сили, яка б їх вернула. Дивно, вся ця мішанина думок, почуттів, вражень, яким ніколи не буде кінця, як і не було початку. І ця будова вокзалу, химера людської думки, тільки вона — щось постійне, відчутне, може, вічне в цій мішанині. Люди, серед яких щойно вирізнялися окремі постаті, обличчя, характери, які щось означали, до чогось зобов'язували, оді йшли, зробились скупченням чи натовпом, який тільки доповнював ансамбль споруди-химери. Але що в цьому особливого? Те, що з граніту? Що стільки доль і постатей майне на мить під високими люстрами? З пагорба можна бачити дах, зелена бляха, хто це сказав — невикінченість, дисгармонія. Архітектор скінчив життя самогубством, створив пародію на вивершеність, ідеальність. Обрубав, стесав, згорбив, але щось мало бути, жив задум, не спалося. Ні, тут щось інше. Ось ти стоїш, сидиш, лежиш, перед очима ешелони, пасажир, який кунятиме па першій платформі під великим циферблатом і запитуватиме в когось, хто холодною тінню з-під доигу пливтиме в зали для чекання, котра година. Важливо не те, що ця споруда вже стоїть і довго ще стоятиме, що тепер вона може затьмарити будь-що — події, випадки, трагедії, долі, думки, які можуть одного разу видатися тим, у кого вони виникали, чимсь вічним, єдиним, важливо інше. Початок усього, дотик думки до ще нічого, незвіданість, морок і разом з тим чіткість, уявлення, оживання, предметність і — нерозуміння, неусвідомлення кінця, закінчення, кінченості...

Ще на сьогодні ось це, те, що випадає десь двічі чи тричі на тиждень, але на такий день, як сьогодні, обов'язково. За пакгаузом, де розкрита дорога і оголено старі труби, а нові лежать поряд, уздовж канави, в якомусь місці, отак праворуч, де сторчаки бур'янів, живе куточок нечіпаної зими. Сніг, ніякого сліду ніде, до паркана ближче бур'яни вступають у темінь, яку самі ж створюють своїм бадилинням, і там уже — таємниця, але то для когось, хай навіть для загадкових пташок, що падають прямо з-перед очей у ту темінь і довго не можуть виплутатися. У цьому місці вони зустрічаються. Та раси ку, не спіткнись, візьми маму за руку. І мама, і Тарасик, як слухняні школярики, роблять, як скаже та жінка. Юрові треба одступитися, поки Тарасик перебіжить вузьку стежечку, з якої можна й слизнути у канаву, і він бачить, як Тарасик, розставивши руки, сміливо перебігає небезпечне місце, а мама проходить верхом, де ще одна стежка, небезпечніша. І мама встигає дивитися на Тарасика і оглядатись на жінку, біля ніг якої покірний пес. Було дуже добре, похапцем вимовляє мама, пробуючи зловити Тарасика. Жінка стримує собаку, який нараз оживає побачивши, що Тарасик зникає, жінка піднімає руку в чорній рукавичці і помахує самими пальцями. Тарасику, слухайся маму. Це останні слова, які, може, вже не чує Тарасик, але Юр ті слова аж бачить. Зараз буде різкий порух тілом, собака готовий до цього, швидкий біг і кількаразове оглядання. Це прогулянка, корисна прогулянка для неї і для собаки. Собака, як вівця, покірний і великий, його голова торкається жіночих ніг, плутається в колінах. Потім знову біг, оглядання, Юр знає, що і його тіло, не зрозуміло чого, поривається до швидкої ходи, і те, що біжать ті двоє, жінка й собака,

зовсім не причина цього, він думає про хлопців, про те, що вони роблять. Жінці звертати далі, за сусіднім будинком, там десь її вікна, недосяжні Юровим очам; справді, вона може жити найвище, чомусь саме-так, щонайвищий поверх. Далебі, це звичка — бачити їх увечері, все однакових, без відхилень у висловах, в одяганні. Це більше, як звичка. Це вже закон цього шматочка землі.

Закон, бо все таке звичне, життєве, просте, і стільки таємничого, що завжди хвилює, мучить. Така собі жінка у короткій шубці і спортивних рейтузах з білими нашивками, такий собі пес. Колись побачити її обличчя, порівнятися з ними. На відстані таке щось нечітке, маленькі очі, гострий ніс, губи тонкі. Але все як під вуаллю. Тільки погляд, він промовляє, навіть не погляд, поворот голови, увага, насторога, що обпікає легко, раз, раз, і все, знову біг, поспішання. Юр ще думає про все це, але жінка, порівнявшись із отим он стовбуром високого, немолодого каштана, стає ще однією самотньою жінкою, як і всі ті, кого він знав, хіба що ця мала собаку, і їй була втіха стрічати й проводити дочку, чи хто там уже не є, з сином. Але ніщо, ні бачене, ні вигадане, не спростує таємниці, яка десь у чомусь живе, чимсь, кимсь керує, чогось вимагає. Юрове тіло входило в те знайоме, затишне, безмежне і тепле, повне шуму і запахів; там на одному з поверхів хлопці, Поет, Сергій, і немає його, і незабаром та порожнеча заповниться, і все зупиниться, і перестане хитатися...

Може, це те, перше, вже давно відкинуте. Брати, й повторювати щось завжди, скрізь однаково, і думати, що виправдовуєш себе перед собою ж. Тепер це справді виправдовування і не сором, але зашаріння. Тоді був стан сум'яття почуттів, думання, слова "побути б на його місці", а тепер зійшло на жарт. Якийсь там архітектор, якийсь вокзал. Ну, добре, хай не зараз, потім, дощ якийсь, трагізм у вічному і комедійність у частковому, як поїздка з їхньої роботи. Це була правда більшості, хіба ж не зрозуміло. Він не втрапив, і вона мовчала. Було ще гірше думати, що хтось тут не зуміє поєднати непо-єднане. Могла б вона. Але все через той клятий дощ. До чого ж, справді, будівництво, у дощ, у невлаштованість. Симпатії якісь, він її друг, колега, ще хтось, і всім це зрозуміло, ніхто не скаже "що ж ти про роботу, вона ж у всіх, хоч ми й не будівельники". Але хтось засміявся, було пожвавлення, таке могли дуже інтелігентні, як казав Сергій, і всім стало зрозуміло, що він, Юр, започаткував цей день і всі інші дні. Хай там як не по-їхньому (і не по його), хай не втрапив, але все уже мало свій початок. Треба було щось казати, хоча б тоді, як вони сиділи увечері, вже обсохлі і гарні, в куртках наопашки, бо під каштанами ще снувався холод, і слухали угорську пісню — й вони розпитували одне в одного, про що там співається у тій пісні. Ну про що можна співати у наш час — про що завгодно: про війну, про людей хороших. Він не знав, що буде така ніч, стукотнява гілок об здоровенні шибки, таке пробудження. Зіткнення, як з холодним дощем, з холодною красою. Це та, про яку він знав з картин і скульптур ще з тієї епохи. Хто там, важко згадати. Міксланджело, ще хтось. Всі ті, чиє життя важило для нього більше, аніж те, що вони залишили для всіх і для нього. Вони будували, і це було просто, для нього просто, щось не дійшло важливіше. Те, чого всі не розуміють, і він, як усі. У цьому все полягає, до цього все йде, і далі зась, болить голова. Хай це буде

таю її тіло на фоні скла і стіни, все величне, і нічого зайвого. Перша думка, перший порух, якість натхнення, щось мало бути інше, м'якше, маліше, непомітніше, але так проступить затемнений простір за склом, краплі, листки лише зараз, ніколи, холодність, мармуровість посилюється, тримає в напруженні. Та ще це, слова чи так, думки, впереміш з дощем...

Я люблю розмовляти, для мене це все, скільки ще часу залишиться, скільки можна розмови; навіть більше, ніж усе інше, що може бути потім...

...і справа не в тому, що мало щось відновитися, повторитись, воно могло, але це не мало ніякого значення, бо все розчинялося в іншому світі, хай навіть у тому, за вікном. Це, може, те, чого він не розумів. Колись хтось будував за всіх і для нього. Приходить ця холодність, мармуровість, жорстокість, і треба це чимось означити, якимось назвати. Треба сказати, що народжується мистецтво. Хтось якимось назве, він був спокійний. Таким було все і вранці, листки, краплі, запахи, коли він стояв біля дверей готелю на маленькій площі. Голуби перелітали десь з-за голови і опускались на карнизи філармонії. Відчувалась вода, може, велика вода, і це була правда. Тут вона протікала, звалась рікою, в горах ішли теж дощі, вода йшла каламутна, глиниста, тримала в собі гілляччя обсмоктане, палиці, дощечки. Це вже не в горах бралось, десь недалеко, змивало з берега, будівництво десь абоощо. Тіло звикало до нового, а там, за спиною, ще всі спали. Були тільки цигани, двоє, чоловік і жінка, двірники, перемітували листя в калюжі, а потім з водою гнали далі двома деркачами. Листя втрачало свій колір, вигляд, молодий циган більше стояв і балакав, ніж замітав, жінка мовчала і піала листя з водою. Обоє були в синіх болоньєвих куртках. Ще вчора говорилися ці слова, це той професор чи хто...

Ти робітник, я розумію, тобі ще пройти, і ти пройдеш через стадію інтелігентності і знову відчуєш себе мужи-ком, тільки не спіши, це прийде само, я вас таких багатьох знаю, від вас багато залежить...

...от тобі й ранок, якого чекав, несподівані голуби, спробуй отак пройти, мужиком. Так як було колись з іншими, що

він знав, бачив. Кортювий костюм, чоботи, велосипед у руках. Так хіба чи без велосипеда. Можна й без. Треба думати, що це щось випадкове, не було ніяких розмов, тільки йому, для нього тільки, ніхто нічого не говорив. Отже, й вчора не було, і вони не приїжджали сюди, не вийшджали звідти, звичайний перебіг думок, перенесення себе в інший світ, вигаданий. Але все ж це було правдивіше, щиріше, простіше, ще якимось, краще, близькіше, про мужиків. Не таке, як те, нічне...

Такий ти колючий, і в очах наче зло живе, але ніжний, мені з тобою бувало найкраще, мабуть, пі один чоловік не вміє робити того, що ти. А потім знову холод, і я тебе боюся"

...це звідти, з нічних розмов, з незрозумілого. Нічого, минеться, потім стане легше. Мужик. Але легше не стало. Хіба легшенько, як бабуса казала. Він нікого не знав і не хотів узнавати, якісь художники, двоє з бородами, один так просто, жінка, удвоє старша від кожного з них. Ніхто нічого не малював, не балакав про це, приїхали пити, їсти, і

все інше. Ви чому не роздягаєтесь, таке сонце, а ваша шкіра створена, щоб вбирати засмагу. Але так було краще, в грубуватих штанах, босому, без майки, якесь дивне прилучення до цього рельєфу з горами, покошеною травою, вербами по два боки струмка. Жінка-, вона запитувала ввечері в готелі біля високого фікуса, дивилась на нього, попіл падав на килим, і розмовляли...

У цьому є свій смак, і в таму, що ви мовчите, і що не хочете засмагати, як всі. Може, стиль, виклик, сором. Я думала, такий образ — в горах людина, чорні засмаглі плечі і зовсім білі }юги. Пальці, змучені в чоботах, шкіра поморщена, як після прання. Справді, вам нічого боятись цієї погоди, ви створені для країни дощу, я бачила, як ви ловили губами дощ, безпосередність і щирість — такі ваші межі в безмежному*,

...але той, бородатий, товстіший, сподобався. Теж мовчав, але коли підійшов той дядько і двоє інших почали огризатися, що не обсмикували вони сіна з копичок, не вони, хтось, а потім — добре, нехай, ну то й що, згребемо знову, попідтикаємо, все, добре, годі. Щось промовив убік, сказав, тихо так, сховавши очі, і всі вмовкли, слухали, що каже дядько. Перший, на кого хотілося д и витися і слухати, скільки треба хай би отак говорив, примовляв, підтикаючи паличкою вистріпані віхті сіна Не бачили вони, не знають, не смикали, аякже, а це що, а цс, а ось це, я його смикав чи яка хвороба. Потім бігли до містка, затуленого вербами, бо пішов дощ, там десь тулилася будка, до якої всі попримикали, під козирок даху, навіть вологий одяг пахнув, так тісно було, і так всі понагрівались. Так смішно бігла та жінка, старша. Вій її побачив, ніхто ж не задумувався, як бігти, бігли, та й годі. Тепер біля фікуса щось інше, так, як і завжди. Немає розгубленості, немає пігментних плям на стегнах, які розгойдувались від бігу, самі в себе занурювались. Хотілось побачити знову, як це було тоді, ну хоч би й дивлячись у вікно, за яким вечір, але не виходило. В цих коридорах, у цілому місті жило просте, людське, беззахисне, але впевнене; тиша, якась змова проти того, що було за містом, у горах. Цс було добре. Не треба мучити себе, якийсь ще час живе уява, продовження, потім одвічне це, розмови, може, терпке на дотик листя фікуса. Дядько забувся за своє сіно, сміявся, розставляв руки, показував на жінку, питався, хто це така чорна, велика, з яких країв. Курили з дядьком під козирком. Ота менша іще нічого, а ця не знаю, таке щось. Розказував, щоб тільки Юр чув, ніхто. Вона тоді теж мовчала, ні, було, розмови пошепки з тою жінкою, старшою, щось таке помічав, старша багато розказувала їй, водила долонею по її шиї, масаж Тепер у готелі він побачив старшу, а тієї ще не було, питати ніяк, ніяково. Дядько дістав цигарки, питався про сірники, тягнувся сигаретою до вогника.

А, це в тебе ці, закордонні, і в мене позаторік були, дочка привозила. Такі, тріскаються, сірка розлітається, плаща собі попалив отуто, на грудях. А оця-го, менша, це твоя, хіба ні, дебела дівчинка, нічого, але гляди, бо та, здорова, з'їсть Ті, бач, як тулиться та прибалакує. Хай держиться молодших, це не діло. Моя жінка отака розумна була, все до старших. А ті й навчають, але й переучають...

...вона вже йшла коридором, дивилися па неї, Юр хотів дивитися на жінку і на неї. Така домашня, тепліша, ніж учора, короткий пухнастий халатик, червоні плями поверх

колінних чашечок (сидіти з перехрещеними ногами шкідливо, кров застоюється, розповідала жінка), так можна йти після сну, після чогось втомливого, але приємного, і знову ці рухи, які Юр називав таємницею. Порухи пальцями в її бік, вітання, я тут, я жива, нічого не трапилось, а як ви без мене, були розмови, я перешкодила, але сприйміть усе так, як є; сонна жінка, яка всім потрібна, яка знаходить сили для всіх і для всього, і кожен з вас, хто стоїть отут зараз, знаєте про це. І її мовчання було більш таємничим, багатозначним, не таке, як його, Юрове, бо його вже хтось намагався пояснити, збагнути, і комусь це могло вдатися, грубо, відверто, не так. Те ж саме і трохи згодом, за вечерею, хоч трохи більше холодності, якою, хочеш чи ні, теж поймаєшся, думаєш, що створюєш разом з ними ось таку таємницю, і більше навіть таємницю для когось, хто дивиться, спостерігає. Нехай це буде всього лиш відповідний настрій, маленький офіціоз, у житті доводиться пережити один, два, три (і годі) таких вечорів, чи ранків, чи полуднів.

Юр знав, що десь колись зупиниться, подумає, і почне жити по-іншому, і не буде всього цього. А з нею було солод-кіше, просто і складно. Вона відправляла на вихідний до батьків "доньку, і вони залишалися вдвох. Щось на зразок того, про що люблять писати письменники у романах, спогадах. Вечір, кава, розмови, сигарети. Попереду ніч, все звичне, знайоме, нічого нового, але ж знову хвилююче. Та про ніч не думалося. Бо хто ж думає про те, що їсти, пити — це необхідність, просто це виходить само. Тоді ще все було якесь не таке. Тепліше, ніжніше, не було й натяку на мармуровість, що потім взялась. Однак від неї не все залежало, більше від тих художників. Юрові більше підходила така думка, бо сама вона б не змогла, він знав. Але спершу було, як обвал, кожне слово, відповідно рухи, погляди. Вірити в тебе, сказати, що знаєш тебе, це ще нічого не сказати, я допоможу, я сама все зроблю, я знаю, як це робиться. Укладався якийсь розпорядок, вечірні прогулянки, вона бачила весь світ, розказувала, що бачила, а він погоджувався, так, але все було не його, таке якесь. Поглянь, як світло грає кожним листочком, вибарвлює їх, і скільки кольорів, кожну жилочку видно, тобі треба це помічати, запам'ятовувати. Для нього було просто листя, просто світло від ліхтарів, ще тепло, але знати зиму. І навіть могло все бути таке, як вона каже, але іншого разу, якось не так, і якби один, сам...

Ще можна було пробачити Миколі Андрійовичу, він щось знав, може, й мав підстави казати, але собі ні, не можна, зрада...

Я знав таких жінок, і Ті я знаю, я працював у газеті тоді, у відділі листів, треба розуміти таких жінок, щось їм пробачати, вони живуть ось так, біля когось, біля чогось, самі не можуть і зроблять усе, щоб допомогти будь-якою ціною, і таким не щастить, десь вони в чешусь оступаються, роблять майже безглузді помилки, наївно, знову ж заради чогось, чи когось, і думають, що це добре, а це часом погано; може, біда не в ній і не в таких, як вона, а в тому, що ви, чоловіки, не витримуєте, не вмієте витримати, нетерплячі; чоловіки не розуміють жіночих самопожертв, вони думають, що це дурість, і відступають, втікають"

...його згодом ці слова взяли за живе, таке маленьке відкриття у власному житті, з

власного життя, звикаєш чути, бачити, читати про інших, у них, у цих інших, життя йде, а то якось раз, і вони щось не так роблять, і до них приходить розуміння зробленого, потім каяття, розчарування, ще щось. А це вийшло, що ти жив так, як вважав за потрібне, що не принесеш болю іншим, можеш вчинити зло, але болю — ні, і хтось тобі каже, що могло бути все й не так, що ти міг віддати більше, мав бути сильніший, багатший. Не побачив себе, та й годі. Якись ігрища напівдитячі впереміш з дорослим егоїзмом. Так виходить. Якщо дивитися з відстані, на якій знаходишся до багатьох людей. Це в армії йому раз здалося, що він одійшов сам до себе, вийшов із себе, такий, як він, став трохи оддалік і дивився за собою, за тим, хто сидів над тарілкою солдатського рідкого борщу, і, може б, ще щось із цього вийшло, щось би задумалось, виявилось, зробилось, та чиясь команда (не чиясь, правда) закликала виходити на вулицю і шикуватись, і все розпливалось, мов і не було нічого, залишився один, як і був. Тільки якийсь міцніший. Хіба що зі скалочкою в очі. Наче б то очі відходили і дивилися на нього, його очі, і потім очі зникли, повернулися, зблискували, і той зблиск стримів довго, заважав дивитися. І віддайте мені мене. Хто це сказав? Та ніхто не казав, це він сам усе повидумував ще тоді, як багато махав лопатою і більше думав, отаке-го, більше думаєш, і не те щоб усе це він, його, де ж таке. Так собі, з якогось дива почув "і", потім прийшло "віддайте", "мені" й "мене", могли бути хитрим плетивом на циганській розмовній основі чи щось із індійських пісень, чути "мені" — і палець указує хоч би й на тебе, "мене" — долоні розкриваються до двох протилежних боків світу: Ні, не в лопаті діло, траплялися ночі, такі, аж німі, хоч чутно було, як за вікном дерева дихають, і дерева тут ні до чого, кімната зливалася з вічним світом, переливалася в чорне небо, але гляділа добре свої чіткі обриси там, де стіни збігаються в одну риску; все це після якогось примирення, змирення, зречення чи й зізнання, знеможення, сон відвертається, хтось поряд спить, вдячно тулячи руку до тебе, але ти не вдовоївся сну, вступай у змову із ніччю, такі ви схожі. З чого це все починається, думав, ця таємниця, у всіх, ніким не встановлено, з чого, просто, вона розказує, що вже було, інакше що ж, не може бути інакше, вона мусить. Ти мусиш слухати. Чуже, не можна займати, де твоє право, але ж ми знаходимо ту беззахисну мить, коли зрада чомусь не називається зрадою, а так собі, благання милості в когось, передчуття можливої помсти і всевладдя, владарювання, торжество своєї віддзеркаленої суті. Добре, була там якась поїздка за межі чи ще кудись, не знайомі одне одному люди, і був один, спокійний, уважний, чуйний, все бачив, усе знав, усі гуртувались, шукали спільні уподобання, а він жив осібно, хоч ніколи нічим не вирізнявся, був серед усіх, мовчав, але ніхто не казав, що це мовчазна людина. І ось та розмова в готелі. Нічого справді не було. Але він знав, що вона десь була, поза програмою, а не слід було б ходити, викликати подив і непотрібні запитання. Він зробить так, щоб про це не казали там, удома, але хай вона розуміє, що це, є речі, які треба завжди враховувати, це як закон, і геть наївність, хоч вона й жіноча. І так чи не ціла ніч минула, за склянкою з холодним сухим вином, з холодом в очах, у кінчиках пальців. Але нічого бути не могло. І по приїзді все рідне, знайоме трошки відсторонилось, різало очі холодним затишком, і

це так, звикай, спокутуй щось перед чимось, а ще був той, і він теж приїхав, жив поряд, відчутний і назавжди зниклий. Вже не людина (і не треба боятись), так, символ чогось, нагадування, що життя не просте, в цьому загадка його існування, присутності скрізь. Все починалося з якогось там місяця вагітності, вона пам'ятала день, місяць, але не в цьому справа. Чи це було згодом, дитина у матері, вони з чоловіком вільні хоч трохи. Юр думав, що це могло бути будь-коли, навіть учора...

Він ніколи не цілував її так, як Юр. Але ніякого почуття гордості не виникало, це мовби не він, не з ним таке, якийсь холод на скронях, тверезість. Він трохи егоїст, не цікавився, що з нею, як, їй хотілося уваги, більшої ласки. Міг задля якогось примирення запропонувати їй, байдужій до всього, щось таке просте, буденне, що раніше було радістю, тепер звичкою, і тепер, за такого страху, у такий спосіб, їй це здавалося навіть не звичкою, а жорстокістю. Але це можна було б простити, вона міцна жінка, їй не так боліло, як іншим, якимось у всьому обходилась сама, без нього, але це таке, коли чоловік діє навпаки, аж дуже уважний, запобігає, жінка може теж не зрозуміти, не повірити. Жінку найбільше вбиває чоловічий егоїзм, жінка може терпіти усе життя, може, вона сама хоче бути егоїсткою, щоб їй щось пробачили, терпіли її вередування, але коли перемагає чоловічий егоїзм, жінка заховується в собі, і потім вона вже не пояснить, чому вчинила так.

але не інакше. Але що ж сталося тоді, якоїсь ночі, коли він почув з її сонних вуст ім'я того, непомітного, всюдисущого, який був тоді з нею, який створив той холод серед ночі в готелі, іронічний погляд, бажання чогось більшого, ніж розмова, прихована насолода, підсилена дотиком пучок до холодної склянки. Вона це бачила, відчувала, але нічого не могло бути, не мало бути, і цей сон, і враження, що щось сталося, всі речі пом'якшали, наблизились, і вона потопає в чомусь солодкому і, мабуть, зойкнула, злякалась того, що могло бути, що вже майже сталося, і їй залишилось промовити лише ім'я, як пересторогу, нагадування, офіційно, строго. І так все просто, чоловік не спав довгі ночі, у нього щось своє, не пов'язане з нею, якісь товариші, зборища, які вона довго терпіла, цікавилась, і коли вже переходило на останній місяць вагітності, вона хотіла, щоб настав кінець, хотіла тиші, а він усе глибше поринав у цю стихію, викликав на одверті розмови, все загострював, ускладнював. І, мабуть, було досить того імені, вимовленого серед ночі, щоб переповнити міру прихованого ворогування. Ні, ще щось жило, тривало, ще він міг пишатися нею вголос, коли приходили друзі, за столом, він просив зодягнути вишиванку. Таке вже несправжнє, вже не хвилює, атрибут колишньої атмосфери, захопленя, тепер як маскарад, порив до чогось зниклого, і тому жалюгідне. Юр не пам'ятав, що треба було колись жаліти себе отак, просто, затушкувавшись, по-чоловічому, щоб ніхто не бачив, а це надійшов розпач, білий холод, прозорий біль, немов щось чути крізь вату, видно крізь лід. Під вечір, коли ще сидів біля низенького столика, спітнілими холодними пальцями обіймав себе за лікті, добре побачив на жовтих і червоних листочках у вазі павучка. Він по-хазяйськи переповзав з листка на листок, з гілочки на гілочку і вірив, що не буде цим листкам кінця, як на дереві, на безлічі дерев, де він жив. Такий собі павучок, візьми знайди його в темряві,

спить або причаївся і жде ранку...

Зрозуміло, нерви не витримували, що ж іще (в такі роки — дивно, сказав би Микола Андрійович), і цей стан, коли тебе мучить, розриває, вже подобався, підходив, чомусь відповідав, був потрібний, і тільки находило, зразу ж народжувалося гудіння, шуми, це був вокзал, ще глибше — аеродроми, непо-бачені, тільки ідея, що десь щось — вокзал, аеродром; звідси й та думка, яка вже тепер не його таємниця (знає вона), від якої зробилося холодніше, незатишніше, аніж було тієї ночі на якомусь приміському вокзальчику...

Я думаю, що все моє життя пройде на вокзалах, в постійних перельотах, переїздах, самотні ночі в готелях, думати, думати...

...так, вона попросила, щоб він перестав, замовк, не збільшував болю, і так болить. Але він і сам злякався. Такий собі страх. Не його. І його. Гвалт. Ніколи не передбачиш кінця, так само й початку. Щоправда, він пробував, це часом ставало звичкою, брати і думати, що буде погано, думати тільки так, не пощастить, спіткнешся — і все виходило на краще; навпаки, передчуття на радість, удачу зраджувало, гіркішим робився кінець. Найважче вдавалося нічого не передбачати, не думати, просто чекати, така людська натура, що важче просто ждати. І ще страх. Щоб це гадання не стало звичкою, хворобою. Як після армії, коли йдеш і рахуєш кроки, або скільки сходинок до свого поверху, і рахуєш щоразу, як ідеш з роботи, і, може, ця звичка живе в кожному, бо й у дитинстві пробував, ідеш, чи йдеш, чи біжиш і хочеш перелічити всі дерева, а це так важко, неможливо, чим швидший рух, тим важче лічити. Але дитинство тут ні до чого. Один, два, три, чотири, п'ять, шість, болить голова, добираєш які завгодно групи цифр від одного до десяти, аби не траплялось раз-два-три, і так було довго, після армії, як докір, докір-спогад, раз-два-три. Шість сходинок, і виходить два рази раз-два-три, сім сходинок — два рази і одна зайва, або не вистачає двох, подив, розчарування, де ще дві або навіть одна без пари. Пара не обов'язково два, пара й три, навіть зручніше, гармонійніша пара, ніж два. Жарти, жартування, пересміх, звички. Але виникла протидія. Його винахід. Юрів. Прийшло поняття "висота", відірватися від землі, висота перекреслювала арифметику предметів, тут виникали поняття, вони навіть жили, готові, тільки сприймай їх, невловні, а якщо їх не було, то просто була безмежність, просто небо, близьке, рідне. Як він тоді пробував пояснити дітям у школі в селі, де його вже й не ждали, але пам'ятали, що вибирати професію — це не значить роботу, вибираєш простір, середовище, звужене, вузьке, широке, безмежне, і ще щось, не простір і не середовище, дехто це розуміє як творчість, заглиблюється туди, але й це не те, не задовольняє, тільки мучить. І що поверхом вище, тим краще себе відчуваєш, і тільки легке розчарування, що це вже не твоє, коли лягає остання плита перекриття. Ще будуть якісь труби, антени, бар'єрчики, ще залити смолою, білити, фарбувати, але вже знаєш, що це кінець, треба спускатися вниз, будинок стоїть, живе, ідеш чи йдеш якось неподалік, дивишся, думаєш, що зробив, народив, і сахаєшся думки: тягне порахувати поверхи, вікна, балкони. Треба знову вгору, відмовляєшся від чогось, щось відкидаєш, лютуєш, ненавидиш, кажуть, тобі треба тут сидіти, думати, вирішувати, хай

будують інші, чи придумуй для інших, бери в руки важелі, керуй, розпоряджайся, вказуй, накреслюй, ламай перепони. А вони є, перепони. Сергій щось розказував, наставляв, доводив, передбачав, і це чи не його вигадка, що не можеш в будь-якому колективі без конфліктів, і в них так — чи взяти управління, чи маленькі осередки, вагончики, тимчасові і завжди ті ж самі, скільки він працює на будівництві, в яких щодня щось пишуть, щось роблять, курять, обідають, сваряться. Навіть Микола Андрійович щось тут важить, говорив Сергій. Ні, без нього не можна, іноді без нього аж ніяк, він — усе і все вирішує по-своєму, може, й краще, ніж його начальник, а як не краще, то простіше, пряміше, як в армії, хтось говорив, і тому до Миколи Андрійовича навіть більше тяглися, не було скутості, як з тим, найголовнішим. І це тішило старого. Він міг пограти на цьому. Не по-старечому, по-людськи, бува, з іронією. Старий умів перейти, зробити перехід від роботи, буденщини до того, що мучило його, як хвороба...

Ти подивись, що робиться, за моєї пам'яті не було такого, та щоб це такс, то вже давно з роботи полетів би; я йому й зробив раз, пішов в управління, пішов туди, сюди, розказав, йому догану вліпили, прогресивку зняли, і як золотенький зробився, усе вже є, машини, матеріал; так свої ж підвели, сказали, що не так уже й той, а, та трохи було, але нічого.

...Юр бачив. Юр зрозумів. Юр знав. Це така собі невигада-ність, справжність, зміна чогось одного на інше чи, може, оце дивне, незрозуміле слово змужніння, таке з тим Сергієм. Уже без жартів, без нічних перемов, куріння біля розчинених вікон у гуртожитку, одна тиша, яка аж лякає, забирає хвилини безтурботності, такі звичні раніше, каже: думай, не спи, дивись

очима в стіну, а спину нехай охоплює чимось холодним, тривожним; він, Сергій, тільки натякнув, що з тим Поетом, але таке щось було, перевертало все, і більше зачепило Сергія, ніж інших, ніж Поета. І найбільш вразливе, що запам'ятовувалося, як чужа біда, пов'язане з днем, не з ніччю, саме день, і немов сніг, і їхній поверх відірваний від інших поверхів, і зверху теж немає тих двох поверхів, що мали бути. Поет лежав так, як це мало бути, очима в стіну, і спина на холоді, проти всього білого, певно ж, снігу; і в цій тиші, у білій безвісті хтось питав: "Чого він лежить? Що з ним?" Але ніхто нічого не знав, так собі, зламався, та й годі; але прибігли дівчата, розказували про Поета і про ту дівчину, він тут, з нами, вона там, в іншому гуртожитку, і вся біда в тому. А потім робота, немов з роботою щось. Юр собі саме так стверджував. Тільки робота. Вона...

Юр сміявся і переплітав пальці то на одному коліні, то на іншому, одриваючи ногу від підлоги. Те, інше, що було, схоже на це, теперішнє, і тоді він переплітав пальці, тулив долоні до столу в ротаторній, пальці пітніли, хто зна, чи не від фарбового духу, і та маленька кімнатка теж одривалася від усього, здається, пливла, і все, що було в ній міцного й надійного, — це ті фати перед склом з сигнальними дротиками; а Марія дивилася на свого живота, і знов ці сльози, переривання, схлипування, приховане зло у словах — не до нього. Гм, Юр майже вірив, так, вона зараз така, плаче, перед ним можна, але не перед чоловіком. Правда ж, тут гарно? Ця найзатишні-ша кімната, її

треба любити, хай пахне фарба, вбиваючи всі інші запахи — слів, людського тіла, Марія знала, що їй робити, вона вже робила, діяла, шукала; Юр лякався цієї впертості, але вже не втечеш, це, вважай, твоє, ти співучасник, саме таке було з Сергієм, його співучасність до Поетового настрою; ця ж прив'язаність; і коли переборюєш себе, віддаєш повністю, гублячи страх, хочеш уже повної, безмежної співучасності, але це дає тільки біль, бо тоді треба бути іншою людиною або тим, хто втягнув тебе в співучасність. І вже діло таке, що для когось минеться, чи біль це, чи сміх, все природне, звичне, як у людей, а ти вбереш у себе більше, ніж хтось віддасть, мука в тобі житиме довше, або, як хтось казав, чужий біль і що це — не маючи того, що хтось, не переживши того, що хтось, усе це бачити, убирати в себе; боятися, що з тобою вже так нічого й не станеться; перебудеш, переходиш?..

Це така твоя думка, що немає страху поза людиною, а тільки в людині він. Той страх, що не можеш залишитися ніким, нічим, і ще той страх, що треба завжди бути кимсь. І той страх, що людина така беззахисна, це тобі як діти, приходять такі дні, десь восени чи й серед літа, ідеш і бачиш це все, і ніхто не здогадується, що ти все бачиш; і страх, що людина така небезпечна на зламі настрою чи цілого життя... Але Сергієві легше. З тим Поетом. Ніж Юрові з Марією? Хай поки що так, поділилися, буде з них обох, але було щось таке, ну як таємниця, в одного від іншого, таке щось, Юр знав те, чого не знав Сергій, і це тільки деталька, дрібничка, а його хвилювало, бо з того могло вийти все. У школі чи де це було.

Хлопці розігрували сцену, ніби художня самодіяльність, але не вона, а самі, біля річки, де висипалось на купу перепалене вугілля, і та купа щодня росла, бо виносили взимку по двоє відер на день з кожного класу, і з води стрибали такі зайчики, справді від сонця, і всім на обличчя, але не різало очі, а гріло, бо це вже до осені йшло; і хтось як почав жартома, що от ніби Поет уже буде старий, і що з нього виросте, то всі й собі підпряглись видумувати, а Поет сміявся, а потім його страх узяв, бо йому не хотілося ходити в якомусь великому місті увечері з дерев'яною ногою і в потрісканій шкіряній шапочці, як у діда Андрея, емтеєсівського сторожа, а куфайка щоб була підперезана дротом і з дірок вилазила сіра вата, і щоб голова в нього була така (показували руками, яка), а борідка гостренька, ніс кривий і тоненький, а над очима отак (одтягували брови з повіками пальцями і до перенісся тиснули); і Поет не витримав, побіг, йому свиснув хтось навздогін, і він побачив директора і закричав, що вб'є дядька Андрея. А там уже й батьки позбігалися десь під вечір, і всі вчителі посходились, і щось там робилось, і все таке інше...

А це, теперішнє, усім відоме, всі знали, балакали, Юр боявся одного. Це був страх перед собою, не перед кимсь. І про це не знав ніхто, це була таємниця, страшна, бо й Поет міг забутися, може, й забувся, і це такий був страх, що всі про це не знали, забулися ті, хто міг знати, пам'ятати (він, Поет), і все воно осіло в тобі, мучило. Ї не можна ні з ким поділитися, бо це стане ще однією причиною чогось, якогось висновку, пов'язаного з Поетом. Про себе не думаєш. От як тільки не стримаєшся, кудись устрянеш, то стріляє у МОЗОК: ага, це воно, те, що ти ховаєш, воно тебе мучить. А

можна ж подумати, що дрібничка, якогось там вечора, коли йшов од вокзалу, зустрічав ту жінку з собакою і ту, іншу, жінку, худеньку, з її сином, які могли бути дочкою і внуком тій жінці з собакою, і вже на своєму поверсі у дверях набігли на нього троє чи четверо, один, правда, незнайомий, ще він не жив у їхній кімнаті, малий, і ті троє щось хотіли від нього, а він забився між двері і сміттепровід, затулився, готовий до всього; і Юр зім'яв тих трьох, попридушував до дверей зі скляним верхом, і в одного з рота потекла слина, зачепилася за Юро-ве плече, така біла, довга слина, і Юр щось сказав жартуючи, бо так хотілося, і вже попустив, і стояв, що казати, на кого дивитися, хіба в це віддзеркалення у дверях, але що там побачиш у художньому склі з візерунками, уламки шиї, вух, щось чорне замість чуба і пів-ока, ледь зворухнився — і все зникає, суцільна тінь. То це їх двоє стояло; той, інший, був Поет, той, кого вони потім взнали, Юр щось казав, і хлопець щез, зрозумівши його, а потім біг назад по східцях, притримуючи розбухлу кишеню, Юр чекав його, не рушаючи й ні на крок, тягла таємниця відбитого у склі тіла, якась думка, уламок думки, як оті он уламки його відображення, відбиття, але вже це шарудіння за спиною, хекання, намагання щось пояснювати зрушило все, і ніяких думок, тільки якась полегкість, біло, чисто; викинь, друже, те, що приніс, це настрої, більш нічого, таке діло, ти не зрозумієш (чути, як щось тверде, дзвінке, ляскаючи по стінах труби, летить униз, так само могло і вгору летіти, даленіло, глухішало своїм шумом, нишло десь на дні, тугеньким тілом з рідиною всередині або ж уламками, гострими, мокрими від тієї ж рідини, червоної, солодкової, липкої). Можна тепер у його, Поетовому, житті щось із чогось виводити, игукати зв'язки, тцось пояснювати, а тоді цього всього не могло бути в нього, Юра, ніяких зв'язків, ніщо ні з чого не випливає, не могло бути причин, була суцільна причина, назви їх хоч і настроєм, її можна було дорівняти хіба що до всього прожитого, скільки прожито, стільки й цього настрою, але це брехня, він це знав, він міг у цьому заплутатися, краще було не чіпати, краще, коли це таємниця, твоє, страх перед собою. І зовсім не несподіванка, кажуть, одкровення, те, Поетове, зізнання глухуватим голосом, аж дивно, бо сам голос тонкий, аж дитячий, що все було б добре, що сила є в нього і ніхто б йому нічого не зробив, і з тим дідом у старій шапці, і з роботою, і з тим директором, з усіма ними — то таке, ніщо. Бо все у ньому, він сам такий, і спробуй тут щось зроби, зачепи, подлубайся, то нічого не вийде; і все в ньому, він сам себе таким зробив. От захотів — і так вийшло. Тобто так хтось щось зробив. Якби він цього не хотів — нічого не було б. Правда. Перш, це ти собі уявляєш, що якби це все могло бути, потім ближче, все ближче до цього, шукаєш предмет — живий, коли так, твої думки переходять у той предмет, і вже щось починається, а ти, зогледі-вшись, сахаєшся, та вже пізно, запал спрацьовує, ти жертва своїх думок, і хтось чинить з тобою те, що ти уявив, якби це воно могло бути. А потім думаєш, як це воно так, одверніть, передумайте, не робіть, але гра починається. І вся справа в тому, що треба було зуміти передбачити і наслідок гри, уявити, який кінець, але на цс не вистачило духу, сили, бажання, це треба вже мати геній, якщо воно так називається. Геній тс воно й є, що спочатку створити гру, небезпеку, увійти в неї, а потім передумови™, витворити кінець,

вихід, перемогти. І це починається з дитинства, мало б починатися, і триває до смерті. Але хтось не витримує. Більшість не витримує. І це особиста справа людини, його, Поєтова. Ніхто в цьому не винен, він просто мав на це право, в ньому жило двоє, він так це розумів, хоч довго не вмів про це сказати, але те, щось друге, виявляло себе приглушено: а, так собі, дурничка, ось захочу — перескочу. Але й цьому можна було вірити

або й ні, це ж таке, глибоке, не побачиш, фантастика, розкажи вголос, спробуй щось довести, когось переконати — і сам не повіриш, розсмієшся, таке, вигадки. Близькіше, зрозуміле було інше, те, що в Марії в той день у ротаторній, коли Юр диктував, а вона плакала і сильно била пучками по пластмасових гудзиках з літерами. Він міг сказати, як правильно буде те чи інше слово, як їх поставити в речення, і він диктував, бо треба було скоро, на завтра, ще тільки це. Кінець метушні, нервуванню, буде спокій, хоч так ненадовго, бо там ще інше, може, важче, пережити, ще недовго чекати, і живіт у неї такий собі, невеличкий, і часом не схоже, щоб там щось було, і так вона йшла, і до всього бралась, яка б не була робота. Але ті сльози в ротаторній, Юр казав, але знав, що нічого не вдієш, взяти й кинути,— чи він би так зробив, не знає, але радив Марії. Навіщо воно тобі потрібне тепер, у такому стані? Вона тільки плакала. Вона щось намислила, знала щось і про це нікому не скаже, і вже їй не лякало, що там з чоловіком, буде він з нею чи ні, хоч майже все вирішено, і його вже немає тут, деś на околиці вештається, пробує заробляти на вагонах, де що розвантажить, нічого нікому не пояснював, просто пішов, покинув саму, роби, що хочеш, по-іншому вже не буде. І це їй все не лякало, вона знала, як воно все буде. Страх тільки раз найшов, як побачила на старій вулиці, де жили її батьки, майже його спину. Майже. Але й могла бути його. Обтягнута шкіряним пальтом, і не скажеш, що це пальто,— так собі, шматок чорної шкіри: спершу вона бачила всю постать, сприймала тіло, форму, потім той блиск, він сліпив очі, наче пояснював, як це все було: напружується тіло, якийсь порух — і м'язи здригаються, розслаблюються, опадають, вирівнюються, слабнуть і вже в іншому місці вибухають блис-ком-клубком. Вона цс все уявляла, бачила, і та чорна шкіра-тканина не заважала, а тільки посилювала уявлене, бачене. Тому вже не певна форма, тіло, а щось неосяжне тими блискучими клубками заповнювало світ перед нею і навколо, охоплювало всю її, обпиало блискучим і рипучим, доходило до її чогось беззахисного, оголеного, чому й назви не даси, може, просто до суті. Але та беззахисність виповнювалась тим тремким, солодким, чого вона завжди боялася і чекала, і це їй вразило, бо чому тут, на вулиці, може, вона хотіла цього так, як траплялося їй наодинці з собою, коли дуже цього хочеться. І тоді вона подумала, що нічого не сталося, просто треба повернути у той он двір, там є такий закуток під вербичкою, і зробити те, що роблять мільйони жінок у таких випадках-, там, на лавці, де їй ніхто не міг бачити цього ранку, бо туман і сонце ще деś унизу, за будинками, вона сиділа, а там, усередині, в ній, щось ніжно постукувало, мовби сварилося ніжкою, і вона зайнялася соромом, бо так соромно, гріх, що ж іще. І раптом страх, що вона сама тут, і ніхто не побачить, коли станеться найголовніше, чого вона боялася дужче, ніж того, що найшло допіру на

вулиці, не стане голосу, не крикнеш, не допоможуть, і тоді тут, під листям, на вогкій лаві... Треба було йти, ні, бігти, там світло, менше туману, люди, і вже робилося легше, і чи не тому, що це ранок, ніч минула, буде день, може, важкий, але це, що зараз, ця пора перед осінню, це таке, як вічність, воно триває довго, тільки треба постояти, ще, ну ще, і вже воно буде завжди з тобою, твоє, ти володар, це залежить тільки від тебе, так, як і тс, що в тобі, що проситься на світ, постукує, соромить, вимагає, бо все чує, все бачить, все розуміє. Та ще Юр думав на жарти усе звести, бо от яка осінь мила, як той казав, і люба, тепленько, і навіщо їй увесь той клопіт з поступанням, бо, справді, тепер чи не такий це в неї стан, що вона сама не знає, що робить; у жінок буває, думав Юр, і може не бути там помсти, комусь на зло, щось цим сказати, втерти носа, теж комусь, а інше, справжня необхідність, потреба, вона готувалась до цього, хотіла цього, думала...

Були ж йому листи з лікарні, йому одному, чоловік поза... там ніяких просьб, усе в них є, усе добре, навіть жартувала на криво списаних неоднаковим чорнилом записочках, які викидали з вікна її подруги, здоровіші. Про якусь жінку, що вже вдруге чи втретє надумалась народжувати, через день підвелась, ходила, з усіма балакала, і що не проти, якби зараз поряд опинився чоловік, її, той, що, як і всі, стовбичить довгі години, під вікнами, не знати чого не йде на роботу, пише якісь дурненькі листи, яких раніше ніколи не писав. Марія не знала, чи сміятися з тих бажань, чи заздрити, чи хай собі, в кожного своє, їй не боліло, а тут не можна було повернутися, шви десь нерівно зашиті, так сказали жінки у палаті, але перешивати вже ні, не треба й нагадувати, ще гірше буде, хай уже так. І вона слухалась. Цих жінок, що всі тут, котрим легко, а котрим, як і їй, треба слухатись, тут був досвід, співчуття. Краще до цього м'ясника більше не потрапляти. Хай йому. Юр бачив його, вже пізніше, як все минулося; той курив, рукава халата загорнуті, животик, справді, враження. Той щось кинув, аби сказати, і Юр напружився, перепитав, незрозуміло. Вакуумна дитина; лікар аж тепер подивився на Юра, що як це не знати такого, живуть же люди, востаннє видихнув дим, кинув недопалок; Юр подумав про всіх цих людей у дверях, за дверима, що йдуть, ловлять за рукав лікаря, заглядають в очі, питають, ждуть, що, як, невже, а... Якась розгубленість, люди забувають, хто вони, прибігають за-сапані, непричесані, тільки той, на дверях, дідунчик, все бачив, усе знав, міг і сам відповісти, побігти, передати, все зробити, аби тільки відчув у руці папірця, байдуже, чи новенького, лисучого, чи пом'якшкороного, саме такого, що часто випадає з кишені, коли витягують хустинку. Незрозуміло, як це так, що його зараховують до цього гурту збуджених, вимогливих, готових на все, аби взнати, як там дитина, хто — хлопчик чи дівчинка?..

Нікого не цікавило, що він міг бути просто знайомий, товариш, друг, брат, хто завгодно, але ж не винуватець, як усі Ці навколо, молоденькі, літні, підстаркуваті, з однаковим виразом і виглядом, що вони щось таке знають, чого іншим не дано, перекиваються одне з одним, просять сигарети, просто мовчать, ждуть. І Юр подумав, що хай так, біс із ним, він теж, нехай думають, що й він, так навіть легше, не треба нічого пояснювати, так навіть цікаво. І він. Таке незнайоме, якби воно могло бути і колись, може, буде, чому ні,— стояти, ждати, почути відповідь, навіть ночувати під

вікнами. Але тільки уявляв. А тут інше. Ще один, два листи, і він побачив, як все було, тільки ці листи. Тільки вони. Найшло зразу, охопило, гукало йому, що це ти, твоє, і ти не втікай, уже все, пізно. Води відійшли ще там, у гуртожитку, серед ночі і трохи там, у лікарні. Давали уколи, стимул, щось таке, один, другий. Всі руки поколоті, всі, скільки їх було, п'ятеро на нічному чергуванні, хто вмів тримати голку, шукали вени...

Тільки тобі і більш нікому пишу про всі деталі. Те, що сталося,— щастя через трагедію. Води відійшли вдома, ще трохи тут. Почали зразу давати уколи стимулювання, один, два. Всі руки поколоті, бо п'ятеро чоловік, всі, хто, мабуть, умів на чергуванні давати їх, пробували шукати вени. О десятій ранку лікар дужче захвилювався, поставили крапельницю (шукали вени двоє чоловіків: акушер і анестезіолог, викликані як бригада). Поводилися лагідно, за їх словами, я "розумниця і дуже терпляча" (досі не можу повірити в ці свої якості, які підтвердились і в родзалі). Вони мені й губи зволожували, і піт з чола витирали... Як тільки поставили крапельницю почалися одразу болі, я покрикувала, але на потуги не було схоже. А боліло безперервно. Я осмілила й сказала, щоб робили все можливе й що від них залежить. Акушерка враз зрізала крапельницю, повела в родзал, помацала і відчула, як і я, щось негаразд з серцебиттям "дівчинки", тоді ще плоду. Через секунду був уже лікар і ті двоє, про яких я згадувала. Сил у мене не виявилось для родів природних зовсім, потуг, наскільки я розумію, й зовсім не було. Хоча вони мене впрошували четверо разом з акушерам постаратися. Потім почали прямо ви чавлювати з мене плід. Цього теж виявилось не досить, застосували витягування вакуумом — ті ж чоловіки, а лікар вакуумом займався. Тільки-по акушерка вловила плід, сказала "дівчинка", всі четверо кинулися з дитиною вбік, кисень, ще щось там, і вона почала дуже добре плакати. Лікар сказав: ох ти, дуже виявилася гарненька, тільки уразлива. І ми в пологовому залі лежали з нею (вона, щоправда, на відстані) десь хвилин тридцять, сорок. Потім прийшла дитячий лікар, і ось я розплакалася. Вона сказала, що в мене роди патологічні, зрозуміло, вони не можуть не відбитися на дівчинці. Вона втомлена, ще синенька, дуже була обкручена пуповиною, їй потрібен гарний відпочинок. Я, звичайно, у сльози, а дитячий лікар повернулася й пішла. Тут ніколи церемонитись. Таму я тебе прошу все взнати у лікаря про дівчинку, бо я лежу, не підводжуся...

А то якоїсь осені поїхали картоплю копати до цвинтаря. Там нашій сім'ї ще соток п'ять вділили. Мати то вже зробилася така поважна, у всьому широкому. Це їй у лікарню скоро треба. Ну то вона там їсти зготує, постелить рядно під сливками й махає мені, щоб ішла. А тоді вже скаже, щоб я гукала копальників. Бо їй кричати не можна.

Ну й коні собі обідають. Такі гарні, вгодовані — шкільні вони. Це дядька Візнюка впросили, щоб поміг картоплю одвезти. Та й знов копаємо. Я гарненько картоплю визбирую з-під лопати, аж коліньми рачкую. І все чогось на матір оглядаюся. Чи це так хотілося бачити, яка вона гарна, чи страх у мене такий був за неї — сама ж вона тамечки.

Але й справді бачу, матері погано. Набик перехнябилась, сидячи, однією рукою попід живіт узялася. Я в крик і бігом до неї.

Коли й жінки, покидавши лопати, за мною, випереджають мене, і вже матір на воза садовлять, щось Візнюку набалакують.

От тобі й на. Це і в мене сестричка чи братик буде, од вітчима. Стою, всіма очима на матір дивлюся, хай би вже хутчіше везли, щоб їй менше мучитися.

Вона, правда, ще при добрій пам'яті, мене отак підкликає і в долоньку щось тулить й пальці мені згинає. Гроші ж, бачу.

— Однеси Марусі, сусідці,— і пальці в неї такі вогкі зробилися враз, холодні.

— Добре— кажу.

— Бо ним не хочу передавати,— це про вітчима.

— Добре, мамо,— ще раз кажу.

— Здається, нікому ж так нічого не винна,— вже сама до себе,— тільки Марусі."

Їй одкинулася головою на подушку таку, з сіна вимощену.

А ми з вітчима пооставалися,— жінок десь двоє з матір'ю поїхали,— картоплю на купки зносили та картоплинням вкривали: дощем уже запахло"

Там було ще трошки написано, дрібніше, але вже боявся визнавати, що буде далі. Бо це таке, наче неправда. Коли людини вже нема, яка це писала. Або ще правдивіше за правду. Їй уступивши в якесь аж золоте, бо тирса була під ногами, мабуть, вітром порозмітувана, ще й з ветхими будиночками подвір'ячко, вирішив дізнатися про тих людей.

тої осені якесь все таке було. Підвода, везучи матір, перекинулася — коні злякалися трактора й виперлись дишлем на тин.

То матері наче й нічого. А їздовому кепсько: на очі почав слабувати. Я його часто бачила, як він сидить під хатою. Їй геть, як дідусь, зробився, вітається з усіма...

v

Чого було їй зриватися — спитай-но йди. Бо ще по хаті тими ногами володала — то що, мало? А так щоб на буряки чи там на танці який раз піти з дівчатами, про це мови не було. Аж зло брало: уткне свої ступи в тісненькі чобітки з халявами-панчолами, тільки коліна видко, і то вже тобі добре, хоч і пече,— та вона ще рукою за одне стегно вхопиться зо зла і здушує, наче кров не пускає в литку, а затим нагнеться, скільки шиї стачить, і роздивляється — тіло ж молоде, хоч обкутуй. Ці вечори їй добре в'їлися — життя записуй. Але ж як ці ноги такі, то куди з ними — вже й по роботі, вже й по танцях. Ні, раз була вийшла в поле, а назад то везли — не вени, а кендюхи поробились; взяла б отако й поодрубувала Як воно вже надоїло — не кажи. Тільки бабу Богиньку й слухалася: не давай різати ноги, бо вмреш; їй чогось і самій охота була так думати, що це дай волю, то покалічать. І буде тоді. А так хоч якась надія була — може, само мине.

Вона сміялася, чого це їй перестало пекти десь на другий день,— цс що бородатий приходив, того, може. Якись у нього там свої клопоти — і це що через дорогу живе, то прибіг, чи якої хвороби,— просився і в матінку, і в голубочку, про все ж так розказував та в очі дивився, а їй аж страшно робилося — в селі котре балакає й в очі дивиться, то й не дивина,— чуже ж воно, хоч і люблять там його за ці фокуси, що він з жінкою на сцені виробляє, та ще й дітей понаучував зі школи. А їм то що — дітки, такі довірливі, й

ночували б у тому клубі: взяти оно Ярининого хлопця і вчительки з Закусилівки, що Кашук прізвище,— чого вони тільки на сцені не витанцьовують, а Ірин ще й персня мідяного на руці держить — блищить у зал, очам ради нема. Правда, вони всього два танці й уміли — скільки вони там могли навчити.

Марія все пробувала розгледіти ту його жіночку — на сцені то годі й думати,— а так десь, на вулиці чи біля клубу, але ж як воно нікуди не висовується, в тій хатині все, та в хатині. Не знати, як їх Терещучка й повміщала на своїй половині — ну це їм така квартира, бо другої не було. Щось колгосп думав там давати, але як така сварка сталась і всі посердилися, а вчителям то вже давно не до душі ці вистави були,— от тобі й життя вийшло. Сікорська то їх і жаліла обох, та ту жіночку найбільше, хоч до ладу й не розгледіла — дівкам то не дуже й вірити хтілося, що вона набагато старша од бородатого, і це він її так возить, без розпису. Але який кому клопіт — як вони скільки сіл поміняли, містечок; є, що людям і так жить треба.

За це Сікорська нічого не могла думати — хай сміються, як хтять; мало самі так живуть, що й батьки не знають, розписані чи ні.

Що там у клубі вийшло старому, й чого сварка була — діти знають. Ще в новий Будинок культури не переходили.

а всім же цікаво, як це воно все буде, й не знали, чи виписувати художника з Житомира, щоб оформляв, чи хай Т^езінський робить, він хіба не художник,— але як нове все, то й мова така, що нового директора ставити. А бородань як тримався — йому ж не в першому селі приставати, було б біля чого, то й їхати нікуди не треба. Ще як про той будинок ніхто не балакав, не знали, коли його там кінчати будуть, то всім було добре. Т^езінський як грав на баяні, так і грав, Валентин Григорович — про смерть ще ж не думав — на скрипочці витинав, а той керував.

Проте якась дата находила, велика й кругла, і враз — давай кінчати; і де воно все взялося — цегла і що тільки не хоч. Т^езінський з Валентином Григоровичем ні два, ані три, грають, і їм добре, а людям що: на свято є концерт. Та ще й з цирком, голубами, стрічки з барабана без одного дна витягує, оно скільки, а як гукне: "Дорогие женщины, с праздником вас!* — та приримує, що в хатах уже й холодильники й газ,— йде гулянка.

І це так виходило, що й Т^езінський мовчить, не скаже, що я звідси нікуди не піду, і бородатому чого лізти, жде, що воно далі буде. А там уже й учні побачили, що чого це вони гризуться — то за музику, то не ту пісню вибрали. А там декорації не такі — от тобі й причина. Т^езінський: не так, що ти розбираєшся, ти приїжджай, а бородатий не змовчав; Валентин Григорович і собі — куди твоє діло, та за сокиру хапається. Еге, як до того діло, що й дітей не соромляться, то що вже казати.

У бородатого то й була якась підтримка, він трохи хитріший за цих сільських; Т^езінський — як: малював собі стенди й картини, а коли треба, грає,— а цей і в газету когось попросив написати, що в селі не якась там самодіяльність, а такий от ансамбль і так ось називається, щоб усі знали. А для села то ще й слава. Вже й на другі села поїхали, якісь гроші трохи були — дітям байдуже, знають, що на костюми треба, та все.

Така йому і відповідь була, бородатому,— як він хоче знати, що вона думає, то їй самій думок не приходило, вона й раніш так на це дивилася: хай собі буде, як людям до смаку, краще ж, як то буває, що сидиш, аж голова тверда, й піти нікуди. Хоч по правді, то вона сумувала за тим, як за її пам'яті було. Нехай собі тепер так, і молоді оно цікавіше, але Марія думала, що так, як у них було, вже чи й буде і тільки й добра, Що ці молоді не знали тодішнього, та й журитися не буде за чим,— ось вона, може, пожуриться, покрутиться з цими ногами, а там — скільки тої старості ждати, та й по всьому, кому яке діло до її тодішнього. Вона боялася тільки одного, аби потім не заслабнути, як є старі баби, що сидять та тільки й мови їм, що про колишнє та як вони дівували. Як про дівування, то Марія вголос і не сказала б, але їй з цими молодими то й цікавіше, хоч нікого вона й не підпускала до себе — були там такі охочі; але тягнуло її до них, і забувалася вона, що настільки вже старша. Вони з дівчатами самі собі й нікого там не питалися — хто хтів, той з ними біг,— повдягаються й на вулиці своїй таке виробляють. У декого з дівчат бабські позалежувалися кожухи та сорочки вишивані, й так усякого одягу — то не соромно їм було ходити по дворах. Навіть з начальства декотрі охочі були, щоб їм поколядували,— ну да, це ж якби не Марія, то що з того колядування за толк був би.

Їй і самій знаття б, чого це воно так з моди почало виходити — чи їм, старшим, не така охота вже була ходити, чи молодші забувалися,— таке й виходило, що дівчата, а посідають у буфеті, вина наберуть, а потім у клуб, за старшими; одне слово, де й подівалися ті вечори з морозами та зорями, зі скрипом по снігові чистому од двору до двору. Чогось люди забувають стали. Але й так, що Марія трохи щось чула, нізвідки ж воно не бралось: то буцім щось вчителі дітям казали, то когось упіймали ввечері та батьків потім випитували в школу: "Чого це ваші діти ходять",— і воно так якось виходило, що не було за роботою як і подумати, а це вже як скрутило її, то вона починала коли й міркувати. Ну да, переболить тобі раз, не все ж болітиме, а часом і легше стане, а то й зовсім одпустить. А тих думок — Господи, скільки їх там прибуде? Якби ж це ще десь за тих років, а то й охоти зараз нема. Й думав би, чув. Може б, якась охота більша й була б — там посперечатися з ким чи самим узяти й робити по своєму, але чогось на душі от найде, й що хоч роби, як виметено: хай би тамо, думала, що хоч робилося, а ти й пальцем не поворухнув би, стояв би й тіла не чув,— колись їй баба Богинька таке щось розказувала за війну — візьме тебе й не одпускає; щось же таке передається в тілі, хоч вона тоді ще дівчинкою була й не дуже пам'ятала: повиходять та постають і хоч би слово котра,— що там робиться, світу не видно,— робив би щось, біг би кудись, а тобі й язик не ворухнеться,— хіба з тим базаром не так було. Не дуже то їх багацько там і стояло — як день, то хто ж там удома сидітиме, але й так у селі знатимуть, хай хоч одно побачить; вона зразу незлюбила отого горбоногого, що в нього штани на мотузочках трималися, а ще як він бігав з топірцем та одривав лати і стовпчики підрубав або вихилитував — то й зовсім у неї серця не було до цих людей; з мотузочками — то цей житомирський, там і вгадувати не тра, а ще було зо три дядьки, і чогось вона й цих не знала, думала, може ж, вони не коденські — ці тільки

робили, що їм казав з мотузочками. Аж тяжко на них дивитися, вони люди сільські. Там тої роботи на раз вкусити, рядів три таких лавок довгеньких і до них прилавків таких самих довгих, тільки вищих і ширших, та й по базару. А з мотузочками ще й сердився — щось йому там було невгодно.

Вони якраз біля Січкаревої криниці стояли, а за Січкарем вуличка звертала до річки, проте Марія ще не думала йти далі; вона зіперлась на стовпчик, який не давав підводам заїжджати на тирло, чи як би це місце назвати, а так — то пройти можна. Звідси тільки стежечка до хати Бойчуків, хоч до них то заходити од хлібного, але це така стежечка, хто знає, дівтора бігає, а іншого разу не дуже й пройдеш — бо як базар, то дядькам далеко ж не набігаєшся, а це — близенько.

Це їй тепер смішно стає, що баба Богинька їздить по сіянку в Житомир, мало їй так усього. Але ж їздить, — чи щоб показати, яке це життя трудне без базару настало. Там і їздити то й не дуже важко, вже автобуси такі ходять — не питай; бо як і були охочі ще за свого базару на Житомир возити, то пхалися в "буду" — там зо п'ять лавок настановляли, і шофер потім ставав на борт, щоб усіх же бачити, та обілечував, — або почалися автобуси, такі з носиками, то менш у них влазило, як у "буду". І це було велике свято для неї — базар! Хоч би й нічого не купував, а так стоїш, насіння лузаєш, і зими такі наставали, що куди твоїй мамі, — деś люди із сусідніх сіл наїжджали машинами, саньми чи й пішки приходили — з Солотвина та й з Вертикийівки охочі були ходити; і чого тільки не продавалося. Ну базар то й базар. Добре вона пам'ятає, що дід Прокопчук з кошелями виходив. Коні ставили за Січкарем — трохи в нього городу відрізали для базару, якраз над ярком, кудюю до мосту виходити, а там же й Закусилівка буде через річку, — в дужі морози їх укривали чимсь — то куфайками, брезентом, у кого що було, і Марії все кортіло рукою торкнутися за живе — хоч як там холодно, а в тих конячок шкіра тепла, чогось вона їх шкодувала, бо коней вона найдужче любила, такі вони їй розумні були; а втоптаний сніг під ногами був як у квітках — аж червоніло.

І вона більше тих людей поважала, ідо не їздили торгувати в Житомир, а своїм продавали; село ж таке велике — та двоє сіл через річку, і це воно колись не інак було, як містечко, а то й місто, то це така звичка всталася — базарувати, а покупців було.

Там, де тирло, торгували поросятами, птицею, зерно в мішках на підводах лежало, але вона туди не ходила, там більше дядьків було, а жінка котра — то це хто з хазяїном.

Одна така неділя їй чогось найдужче запам'яталася — немов і не день один; якийсь вихідний, а як цілий рік свята. Робили вони тоді концерт у клубі, ще не було цієї самодіяльності, ансамблів, — а так хор виступав з учнів, один Валентин Григорович керував хором, а Трезінський грав, а потім учителі п'єсу ставили, і таке було місце в п'єсі, що хтось мав сідати на дивані, і посідало їх двоє чи троє разом, така комедія виходила, а той диван як увернеться, і всі полетіли додолу, то сміху було; люди довго згадували ті спектаклі — це ж якось виходило, що вчителів найбільше в селі поважали, а це довелося сміятися з них. Ну тоді було чогось радісно у всіх на душі і в роботі — як вона знає по собі, і до клубу того бігли, бо було що подивитися.

Не всяке ж знало за того дивана; а Марія що не подивиться п'єсу,— де б що не було,— то й згадає, і сміх її душить. Це ще як Григорій з Яриною приїхали в Кодню та стали на квартиру — він завідувати молокопунісгом пішов, а вона шила,— то Ярина біжком у Житомир купити якесь ліжко, бо тоді не дуже то й було де взяти. Привозить цього дивана, сама ж хоче попробувати полежати — зраділа ж; нічого в хаті не було,— а воно як запече! Тут і думати не було чого, що це там завелось. От вона вирішила таке Грицькові вчворити — щоб знав, бо хоч лиха не мала на нього, але зла була за тих дівок, що за ним бігали. Застелила біленьким, він прийшов з роботи, каже: я на дивані буду спати. А Ярина й собі: а я постелюся на землі. Погасили світло; коли крик, гвалт — Грицько полетів з того ліжка, чухається, каже, хай воно скажиться. Але він хоч і не гнівається дуже, проте не хотів того дивана щоб і в хаті був, викинь його, каже, в садок, бо порубаю. Проте сам його Трезінському підсунув — уже тих блощиць і не чуть було, Ярина гасом потруїла.

Вони тоді з Яриною в одному ряді сиділи, але ще якось ну не було такого, щоб там стати побалакати, хоч здоровкатися — то це таке, сваритися їм не було чого,— дивилася Марія за нею і самій ставало смішно за себе — й не те, щоб дуже з тої п'єси сміялася; думала, як це Ярині дивитися на цей диван — стояв же, в хаті, добро ж якесь, а потім на тобі — як непотріб. Хіба б вона взяла своє ліжко тако, якби це в ньому щось завелось, й оддала на сцену — де там; це наче з хати дух якийсь винести. Але ж як воно у них привезене, хтозна й куплене в кого, в тому Житомирі що хоч продавали — таких лавок, що їх тепер порозвалювали, купами стояло, і віконечка лядами зачинялися, як ось і в цій хаті, що типіро Грицько з Яриною поселились; і з кожного віконечка виглядає тобі і зазиває,— але якої біди там цим-о хазяям,— Марія декого впізнавала й потім — як поставили на базарі ці будки скляні, кіоски, то їм і там, робота знайшлася; така вже охота їм торгувати була — не питай.

Вона серця на них не мала, бо їй тепер і так добре, та й коли це воно все було. Там не так за ту хату стало шкода, як щось таке робилося в світі — чогось начальство мінялося, одних заберуть, іншого знов пришлють; а це вже не так буде називатися, а отак, міняй вивіску. Але якби голова більша, то розібрався б, що воно й до чого. А так.

Знала вона добре, що тоді якраз Омельчука послали вчитися на голову колгоспу, і прийшов головою сільради Баранівський. Омельчук їй уже був пообіцяв, що оце твоя половина, займай — там навпроти емтеесу, через шосе, хата стара, довга, двері на два боки; і вона собі одну хатину вимастила, думала — вже. Коли це Баранівський: давай не так. Не зогледілася вона, як Грицька з Яриною впхнули, сказав заплатити в сільраду. А в другій половині хати, ветеринар жив, і це їм якраз дали нову хату біля пошти, а ветеринарша ще бігала заглядала у вікна: о, як їм — то дали заплатити, а ми жили як у казенній. Грицько з Яриною ще й не заплатили, а Баранівський сказав, і вони бігом переїжджати вдень чи коли,— хіба там побачиш, як на буряках до ночі. Сікорська од Ярини потім узнала,— вони посварені не були, ще й навіть якось дружили,— як вони крутилися. Грицько їй каже: їдь в Яроповичі до батьків, хай дають гроші, там їхні були — це такі їхні, батьки продали корову й держали для них — переживали так, де вони

будуть жити,— Ярина поїхала, а вітчим якраз із двору, зібрався в ліс за матеріал домовлятися їм на хату,— вони ще й не знали, куди пристати, він після війни ще трохи за кордоном послужив, а потім на Україну приїхали. Ой, тату, давайте гроші, це якраз три тисячі на старі. Нате.

В сільраду вони сплатили; а Баранівському клопіт — що робити; їм же й невдобно трохи, бо це наче людину з хати вигнали; але Баранівський їй каже: "Дава'-но так. Хай люди живуть, а тобі й колгосп дасть". Як так — то й так, скільки їй там одній тра. Вони їй сплатили частку, що вимастила хатину й позатиньковувала діри,— роботи то там ще було: оно де дошка вгинається у кутку, раму на одне вікно вставила — хлопці на емтеесі зробили, вони її пам'ятали,— скільки вона там стружок залізних повиносила— прибере, попідмітає, гарно так в неї виходило. А вже щось трохи й начальство почало з'їжджатися, хто куди їздив,— не дуже люди то й придивлялися, як усі по роботах, так часом почуєш, що, о, й Омельчук вернувся, але чогось у нього не вийшло на голову, чи сказали подождати, а тамечки, може, в другий колгосп, ну — не знали нічого. За Омельчука багато говорили всякого, що той Омельчук такий скаженота був. Марії який клопіт; вона його трохи вважала за характер, не так, як другі жінки, що всяку вигоду хтіли од нього мати. Він десь із Закусилівки щодня на Містечко велосипедом ригував,— не всяке тоді ще й велосипеда в селі могло купити, але як голова сільради, то й мав,— через місток переїде, ще трохи повижимає під гору, а потім злазить якраз навпроти її вікон і далі вже в руках веде,— це тепер дітвора змагається, хто виїде, і декому, гляди, й вдається. Подобалося Марії навіть, як він прищепкою холошу защіплював, щоб у цеп не влізла — не дуже високо, але й низько не брав, отак якраз, щоб тіло не дуже виглядало. А як мінялася мода на транспорт у селі,— і у світі ж, мабуть, всьому,— то це було видко по Омельчуко-ві. За велосипедом якийсь диркунець у нього появився,— такс, як і велосипед, але з моторчиком, а тоді вже й мотоцикл — хіба як грязько, то він буксував під гору, і тоді якимось ногою візьме й обіпреться на грязне, й не гляне, що вивазявся. Марії аж смішно робилося: якби з прищепкою, то не так би. За цим разом, як він повернувся в село, Сікорській за ту хату одляг-ло, вже й мови про неї ніякої, вона собі в своїй хатині, що їй там треба, якби тільки ноги ще не боліли,— і десь його там була побачила — раз пішки йшов вуличкою, а то ще на Містечку стояли купою дядьки біля сільради — чийсь трактор посеред Містечка перевернений лежав,— і його було видко, вдягнутий, аж високий такий, по-давньому підстрижений; а він чи помітив її, чи перепитував у кого за неї, вона не чула, знала тільки, що вони вдвох з Баранівським головують, ніяк не поділяться, хоч сварки й не було, і цс Омельчук щось по-новому хоче робити, як його там учили, а Баранівський не те, щоб і проти, але не дуже й сперечався, вже ж знав, що його головувати ставлять: два колгоспи в один зводили, їхній і закусилівський.

Щоб там нові якісь порядки, то Марія не дуже й чула; ніяких, може, порядків і не було, її тільки вразило до великого болю в душі, що вони там хотіли робити з святками новими, Ярина в майстерні робила, плаття людям шила, вони там займали половину, а в другій половині сільрада, і це раз Марія зайшла до них додому — чи плаття носила

шити, хоч і не дозволяли вдома шити, але як Яринин Грицько збурився кудись на вербовку й нічого їй не сказав, хоча вона й догадувалася, то їй тра було крутитися, бо ж дітей троє, чи так собі зайшла побалакати, і що почула від Ярини. Вони там з сільрадою по сусідству, то їм усе чутно. З цього нового року будуть колядувати чи щедрувати не так, як у ті роки. І воно ж цікаво,

що вони там попридумували, але Марії така легенька тривога ввижалася, немов це не холод якийсь, чи як боїшся, що буряки до першого снігу достоять — отаке-го щось.

Вже й приходили до неї: все більше з доярок дівчата — Баранівський за них чогось більше думав,— просили до них пристати, а вона себе наче бабою почувала — і як сидить, і як слухає, що там просять — і нічого, байдуже якимось, баба то й баба. Мало тих бабів, кажіть. Вона й похвалила дівчат і подумала гарно за Омельчука: бач, як старається, але щоб самій таке, то вона не хтіла, нехай. Колядуєте, й на здоров'я вам. Вибрали там найкращих доярок, кожухи дали їм з клубу,— форма ж була від самодіяльності, колгосп ще давно закупив, як учителі виступали.

А як ця зима така, що все тою зимою живе, геть і люди ще чогось ждали, ну немов зміни якоїсь, але Марії то вже чекання одпало, їй хтілося десь заховатися й не показуватися,— то тільки й думала, що теперечки все це надовго, і втіхи їй буде хіба в тому, що бігти їй собі за всіма, привикнути якимось, просять же. Її голосу треба було всім, вона й тепер ще як заспіває, то куди тим дівкам, що з ланки співають; тільки в цих веселіше та кіньми їздять, і дають уже їм не що-небудь там, а добре дають. Але що там давати, як подумати, наче вже й негарно; це все одно, що самодіяльність, і співають там по дворах, посипають чи колядують, то все в них наперед заучено, хтось і слова поскладав такі, як частушки, і вставляють прізвища, в кого бувають. Людям же цікаво, що їх так вшановують, робиш же — хочеться чогось веселого, якоїсь втіхи.

І вона раз подумала, що якби це їздила саньми з дівчатами і їм якимось помагала, то що б там такого страшного вийшло, ніхто б їй і слова не сказав, раділи б, тіки й всього. Десь тако днів скільки жила вона цим, ждала, що знов забіжать, попросять,— вона й маленькою була, то любила, щоб ще просили,— бувало, стане на порозі, а старші, хто в гості прийде, кличуть: "Маню, та йди ж, чом не йдеш?" — І вже вона ось-ось до столу хилилася йти, і думала, ну нехай ще цей раз і підійду, а чогось не кликали, і їй зовсім одрізало, так і стояла,— але це так, не дуже щоб і мучилась, бо було своєї роботи, то так — за день як згадає, то й закортить, щоб зайшли та нагадали,— й вона здивувалася, коли її Омельчук закликав чогось з вулиці, бо ніколи ще такого не було, навіть з тою хатиною що виходило, й то вона собі так — передадуть чи так де кого зустріне з сільрадівських, а сама не заходила щось узнати,— й це перейшла шосе навпроти розібраного базару, щоб до сільради вийти. Та й як ти тут вкру-неш,— баба Богинька он як найнялась — там якийсь стовпчик один залишився з базару, може, цементом заллятий, і ніхто не хтів довбатися,— розгорне в хустинці яечок з десяток купкою і стоїть продає; а в неї брали, там усе немиті були — вже за цим дивилася,— і то вона добре бачила за Марією, куди це вона зірвалася,— і від цього Сікорській аж ніяк робилося, хай би вже воно якимось без розмов було, чи як. Але нехай думають, що я в

швейну навідалась, ніхто ж не бачив, як Омельчук махав до неї; Марія навіть у двері заглянула до дівчат,— "заходьте, Марія",— хтось навіть покликав, Ярина, мабуть,— щоб у самої страх минув, але де там довго будеш крутитися, в Омельчука двері на дві половинки порозчинювані — хоч би й хотів назад утекти, то побачить, заверне.

Хіба ж їй не цікаво — цікаво, як це він її буде вговорювати на ті співи — іншого вона в думці й не мала,— коли він ні разу її не те щоб на вулиці зачепив,— було в нього своїх дівок,— а й так десь, по ділу, не обізвався; і посадовить то посадовив, їй цього теж хотілося, хоч скільки тої розмови, думала вона, можна було й у дверях постояти; але це було їй вперше — того й хотілося. Ну й сяду. Ноги болять,— аж засміятися хотіла з себе, що це таке згадала. Але ж диви, таки правда: на людях то й забуваєш, що там де болить чи так боїшся, щоб хто не пожалів, чи само перестає.

Що він їй розкаже, цей Омельчук, як вона все знає; за хату питає — то їй і в цій добре, тут вона хоч сама, а там сусіди — яке цс життя. Він проте й забалакав, і таке, наче йому й неохота розказувати, і все надоїло, стільки мучиться, а за Баранівського й зовсім щось погане почав розказувати, що чого він з цими Падунцями зв'язався; той хату затіяв на городі робити, бо з старими посварилися, Жорка з тестем б'ється, тесть кричить, де ти його видерла, хай ще в свою Азію; а плану їм на хату не дали, бо там не можна будуватися,— на Степок не хочуть іти, бо йому далеко в емтеес їздити на роботу; і як ти з ними будеш балакати. Ні, це якби йому до війни чи після,— Марія аж нахилилася, щоб побачити більше Омельчука,— то він би найшов, як побалакати, розказав би йому, а тепер зв'яжися, клопоту буде, та й діла йому до цього — він же не голова. Хай розбирається той. Щось же пообіцяв Падунцьові, як той уже й фундамент зводить; люди пишуть: як це так, злодій цей, бандюга, то йому можна, а іншим — ні. Так та заява й лежить непідписана. Омельчук поставив знак питання червоним олівцем, а Баранівський розсердився, кудись у шухляду сховав, не твоє діло, та, те. Глафіра навіть у колгосп трохи ходила на буряки, щоб показати, які вони, а це знов на Місті вимітає з магазинів,— побачила, що ніхто нічого, дурна вона бігти в ланку. А податок все одно платять за нову хату, якось там Баранівський вписав — куди, що, хай він сказиться, щоб з ним сваритися, начальник такий. Падунцьова Глафіра таке затіяла з тою хатою, і це аби в центрі, на Містечку, а на Степку оно вже є хати, що й ніхто там не живе; якась баба просила, щоб хоч за хатою хто наглядав, зимою в печі випалив, щоб стіни не мокріли, ну там собачку нагодували, а так їй і квартирантів напитували, там учительки були молоді,— чи буде там хто жити, чи ні; вона ще не знала, яке їй щастя з дочкою в Житомирі буде, хитріші й підказували, щоб хати не продавала, буде бачити як там.

Тепер би й бородатому було де жити, бач, ціла хата, але й там щось таке — чи виїжджати думають, або там їх знаєш; бачив його Омельчук у Коростишеві — чого б його там носило, коли б не за роботу визнавав. Але хай собі їде, як воно не вміє з учителями миритися, де тільки повернеться, до сварки стає,— Сікорську диво брало, що це воно все так виходило: їм же бородатий допомагав нові свята розучувати, і сам, не бійсь, їздив,— він як одягнеться та з дівчатами гайне по хатах, то веселішого собі й

не придумаєш — він би й помирав, то сміявся б, наче йому вирізало посмішку на худих прив'ялених щоках. А це, сидючи в сільраді, вона вгадувала, хто це тоді на Містечку гуртом стояв, що вона й глянути боялася, і одного тільки Омельчука впізнала; з кимось вона з жінок балакала, і на те їй казали, що то Валентин Григорович чогось добивався з Баранівського; але вона тільки злякалася, що лихе на людину подумала, буцім він там на бородатого щось набалакував,— щось же друге, як у них такий клопіт, що й хор малішає, старі вчителі трохи на пенсію порозходились, а нові, що приїжджають, то ці тільки на квартирах живуть, їм не такий інтерес,— свої діти якось не вертаються вчителювати, то й так. Думала Марія, що цьому вже й кінця не буде; завели нові порядки, а для нових порядків і людей нових тра, бо так же легше, й чогось вона думала, що встанеться бородатий на завклуба, і переселяться вони з жінкою десь туди ближче, не будуть же зимувати в цій хатині в кухоньці,— а так виходило, що заходилися все по-новому, а далі як вирізало.

Вона ще дівкою боялась, як на неї находила жалість — парубки ж такі, бачать, що діла нема, то починають душу виливати, а котрий то ще й на плече сльозу зронить — жалій, що ти будеш робити. Як тоді вже матір'ю ставала для них, то тепер що думати, дядьків тра жаліти, хто ж їх пожаліє. Добре, добре, вона хіба не знає, що її вчити,— буде осьо й за цей день, бо бачили ж її, то не простять і спитаються, чого це ти. Маню, до Омельчука заходила, ми ж бачили, і що він тобі казав; але вона вже забувалася, хто там що скаже, було б тільки й того думок, шкода чогось робилося не себе й своїх років, а чужого — а що того Омельчука жаліти, він то пожив і другим давав жити, і це, що він плаче, то йому вір, це такий, що іншого доведе до плачу великого. Не обминув би він і Марії, вона сама це знала, але щось же його вдержувало, і це її тішило і разом з тим завдавало якогось жалю,— вміла вона прогледіти,— коли в неї росло це жіноче, що вона дозволяла думати про себе; хоч вона й не була такою і вміла себе побороти, але за що вона собі боялася признаватися, то це те, що їй приходило в найближчий рік, як уже почула, що потроху вмирає. Він її боявся. Ї хай хтось тобі скаже, що воно не так, який там страх, йому ще не такого бувало, тепер вона вже не повірить, хоч сказися. Бо вже вона чула право таке за собою так думати, що він боїться. Десь вона була збоку од усього на світі,— так їй кортіло теперечки думать,— але ж ні, диви: де що не робиться, то й вона прикладе рук і тепер би ланки не покинула, якби не впала на ноги. Їй часом аж присниться щось таке, буцімто вона думає не за себе одну, а за багато таких, як вона, і їй од цього важче у всьому — жити важко, але могла б вона тільки за себе й думати, і був би їй час на щось друге, і не мучилася б вона, й було б у неї, як у других жінок, що й по другому, і по третьому десь чоловікові повидирають, і нічого — живуть собі; але втіха була замість цього всього одна — що можеш думати, і не так, як інші, до прикладу чи як хвилина вільна, але й всією душею думати — і ніхто ж тобі не заборонить, але й не питає. Та все одно вона сторонилася всякої іншої роботи, де що не до душі було, хоч і то робота, бачила вона, і там треба рук докласти,— а яка ж та робота, яка... що Омельчук скаже, ми тебе, Маріє, в президію оберемо, а що ж я там буду робити, як на мене ж усі люди зглядатися будуть, дамо тобі протокола вести, й не

треба на людей дивитися, ой, не хочу, вибирайте собі, кого вам треба, бо я й не обізвуся і втечу з клубу; чи чого він припрошував секретарем у сільраду йти — вона грамоти знала, а далі щоб і вчилася заочно — вона й того не схотіла; але заздрила вона тим дівчатам, що вчиться їхали, і самій кортіло, проте виду не подавала; та скільки там чого не було, а вона або відмовиться, або змовчить, щоб не чіпали її, і так воно й перебувало. Й того жалю потроху не ставало, як вона думала, що це він хотів її ближче до себе мати, а там уже як не є — свої люди, і що в президії сидітиме, і що вчиться; вона б тоді дурняла себе, що од дівчат пішла б, і хто ж би за неї робив, — бо сиділа б оно в сільраді чи де, то хіба б пішла з дівчатами виспівувати, — коли б ні. Але що їй тепер втрачати, — що її, то вона того не збавить за віком, так воно й буде, — хіба пожартувати злегенька, де її влада, бо далі вже страшно, не пускаєш саму себе. А який жарт, коли вона раз подумала за Омельчука, який же це він насправді, що так видає зо всі боки, — попустила вона трохи жіночого, та й годі, буде.

То як це ти пожартуєш, сидячи отак через стіл, — а ще ж вона побачила, що дівчата кидають роботу — додому йдуть, і трохи посунулася стільцем до дверей, щоб бачили її, як вона сидить, щоб же і цим не було роботи балакати; хіба зачепиш яким словом, чого він прищепок уже не чіпляє, як став їздити на мотоциклі, або іншого якого чорта — скажи-но слово, та й буде тобі те, що й ти не мовчиш, жалко тобі його; але ж якби знав, чи вийде воно на жарт, чи візьме сказиться — якби ж вона його знала, що казати, а так то й мову їй потягло, тільки й всього, що дивилася та за губи себе чіпала пучками, так лякалася, що вже дівчата повиходили і це вони вдвох, а так більш нікого. Омельчук, проте й уставав, і за спину їй заходив, але б вона нізащо не оглянулася, щоб не показати, як їй страшно. Бо було вже хіба не одній таке-го — і Ярини аж тіпало колись, як вона в емтеесі робила, і хтось казав, що застали її з кимсь там у майстерні, а вона його й близько не бачила, тільки жінку його добре знала, бо вона в шкільному буфеті торгувала; але що більше Омельчуком водило з кутка в куток та більше балакав, то Сікорській одля-гало на душі, й де той страх дівався. А як спирався на вікно і плечима якось так двигав, аж лстнік ворухився на ньому, як живий, — скільки вона себе знає, то він у цьому летніку — ще в тридцятих роках до клубу бігав, і любив розказувати, як вони тоді жили, не плакали, як оці тепер, а буряка якогось звариш, бігом наївся, і вїо, і ще й веселитися уміли, — то вже Марії й думати десь виходити не хотілося, сиділа б три дні отако. І це тобі не так, що хтось там сказав, а вже й до такого гріха доходило, що діти балакали — то цс горе було. Нінин хлопець, чи й у школу аби ходив, — такий, як вчепиться: "Цьоцю, пустіть Славку погуляти*", — вони ж сусіди, і в того мати швачка, а Ярині жаль як не хотілось одпускати, і бачила вона, що й синові охоти великої не було, — чогось за ту Ніну стільки вона переживала, бо та не раз їй підішле когось — бачте, бачте, це вона шиє вдома, а не я, — то й не хотіла, щоб і діти гралися, хоч що вони там винні. Але Нінине таке вредне — як не по йому, то він ще й так. я-но зі іаю, чого це ваш Славка в шароварах ходить — бо в нього ноги криві; а потім не вдержалася і нагримала на Ніниного, ну то й він сказав. Не забуде до віку. "А вас бачили з дядьком у майстерні, бачили".

Нехай він собі мучиться, як йому так вгодно, ніхто ж його не силував до цієї роботи; як оно Візнюк поробив трохи бригадиром та ще й на пенсію не вийшов, а вже сказав, що краще молоко по людях збирати підводою, тільки не командувати; а інші дядьки в таких самих летніках, що котрому жінка погладить, то ще й нічого, а в інших— кишені аж не вивернуті, поволі котять велосипедами, нікуди ж їм бігти, й пообідати заїжджають; а цьому дуркові хіба страва в голові. Однак Сікорська з жалем якимсь дивилася на ці летніки, аж білі од прання, і їй, бувало, цілі химери вставали на пам'ять, що от тільки в такій одежі чоловікам і ходити,— ще в когось вони з борошновим духом на плечах, а в кишені зернин з кількох й зимою найдеш, таких, що на зуб не візьмеш, а в кого від гною слід на рукаві — вже й не одпереш; аж затишніше в селі робиться, як чоловіки в цих летніках, такі вони вічні, затишні; хіба в Омельчука він трохи чистіший, конторою чуть од нього, примерхлим таким духом паперів, поскладуваних десь у комірчині, що й сили від них вже ніякої — так, бабі якійсь роки на пенсію пощитати. Диво, ще й велике — чого це їй закортіло порівнювати, що цей лстнік такий, а в тих — інші, і щоб це вона хтіла, щоб у неї був чоловік і який дух був у його летніка — такий чи такий; зі спокоем вона відчувала, які ці руки легкі на її плечах і пальці, що попали не на матерію, а трохи торкалися шиї — вогкуваті, аж крейдою чуть од них; бо й видніше зробилося за вікнами, церковну огорожу побачила і металеві шпичечки на ній, хоч саму церкву не дуже то й видно, але й бачила трохи емтеесу і вищерблену по верху кам'яну стіну, що огороджувала церкву од емтеесу і до якої з вулиці кріпився дерев'яний паркан емтеесівський, і так якось було ніяко. Сікорська знала, що просто так воно не буває, щось має всередині бути, не інакше, і це б прислухатися до себе, й хотіла вона цього, аж не ворушилася,— та тихб було на душі. Тільки всередині, десь із-під рук, трем легенький пройшов, аж плечима вона сіпнула, буває од холоду так Якби десь давніше знаття за таку долю, ще б, може, бідкалася, але на цю пору — сумно зраділа. Цс вже її, отак воно буде, не жди іншого. Друге їй, однак, пекло: що це, може, він такий, і так воно все. І він розумом торкався, бо ще боявся її — аж з-поза спини став; і як тоді в президію намовляв, то балакав кудись убік, але далі її думки не йшли, бо що це виходило — що вони чимсь однакові обоє; та де. Якби вже не цей вечір,— якраз та пора, коли не те щоб сутеніло, а розвидняється на якийсь час, наче бахнуло десь й засвітило весь куток аж до неба,— їй би, певне, ще цей сон не пройшов, а так все більше оживало те, друге, на вулиці,— де там хто стоїть і що кажуть, і чи знають за неї, що вона тут.

Йшла вона з цьої хати, чого ж сидіти, якась там робота є, і це б полежати, бо вже чогось падала на ноги,— і це ще треба бабі Богиньці її перейняти, чогось же хоче — вторгувала вона там що чи ні — в очі так заглядає, а зігнутих пальцем помуляла їй в бік, як все робить — немов лоскотала; чого це, Манько, у тебе плаття розірване, а я зайшла води напиться, вона в сільраді така холодна, ніде на Містечку такої нема, хтось же не лінується з берега принести; а я оно яблучко в артіль несу — юни мені фартушка шиють, а це позачинялись чогось. І я заходила, каже Марія, а вже зачиняно, хтіла, щоб застрочили, з автобуса сходила, і чимсь продерло. Та це й я вже гляжуся, каже баба

Богинька, як де йду, бо нема спасу,—хіба на них напасешся, чув.

Їй хіба не цікаво було, чого це з Солом'яної Ганя носила серце на Прокопчуків, але що Марія могла їй сказати, як вона сама боялася думати: не думала вона туди йти; але Петро її оно підвозив до лікарні — і як ти йому скажеш не хочу, як просить прийдіть-но, Марія, там ми Ігоря в армію оддаємо; але це так зарані чого просять — вона догадувалася, їй таке вже було раз, що треба йти та допомогти,— Марина там буде і Вера — ці вміють, Марина то куховаркою вже давно, її кличуть до всіх, ну й Ганя— сама недавно провела хлопця в солдати; проте в неї чогось не вийшло — хоч там усього було, ніхто не скаже; але дворик маленький, вони взяли повирубували кущі смородини, щоб було де столи поставити — й так не вгодили; вона тоді всім сказала, що взяли повирубували, дурні, смородину, хтіли, щоб добре було, а вони понапивалися, наїлись та ще й обговорюють, що не так Марія на кухні стояла й чула, як Ганя цій Гані вишіптувала, що чого це було аж два кабани різати, й одного стачило б. Що їй було невгодно — ніхто ж не думав; вона тоді давай згадувати, що чого це ви, Гань, до мене на вечоринку не прийшли — хіба я вас погано просила; а Ганя й собі: а я вас хіба погано просила. Ну в тої чоловік — куди з ним підеш, нап'ється, хіба ви не знаєте; а вдома ж сідав за стіл — то чо це, не мона було й сюди прийти, і вже аж сердилася, як з кухні йшла: "Ой, ідіть, і ви мені геть не розказуйте, бо я не люблю..."

Богиньці то є вже хвалитися, знала ж, що тут вже нічого не скажеш, бо що вже їсти було — то гріх щось казати; Прокопчуки люблять і в когось погулять, але щоб і до них прийшли; й цс що треба було до матері в село їхати, у другий район, сестра Іра посиділа трохи біля неї, а потім, каже, треба їхати, бо що я буду тут сидіти — вдома ж не палено, і Грицько слабий — ще вмере, ніхто й знати не буде, самий в хаті лежить,— а Гані страшно було, щоб це материна смерть не перебила.

Марія сама боялася, щоб ніякого горя не сталося, наче це вона свого сина в армію віддає,— Ганя на один день поїхала в Яроповичі, а звідти вже рвалася на Житомир, бо покупці ще не приїжджали, і він там якийсь день ще побуде, але вона не знала коли й що; і матір шкода, і серце до сина рвалося, бо вона б собі не простила, що не попрощається з сином, тако знати, що він десь тут і скоро його заберуть, і — не поїхати.

Марія добре запам'ятала Ганії слова,— і це думала, чи казати Богиньці; якийсь же страх іще жив у тілі після сільради — вона ж, може, догадалася за щось, даром би так не зайшла — Боже, які там фартухи, вона їх зроду у швейну не носила, Іра вдома стулить і грошей не візьме; але хай знає, що там такого: мати вмирає, а в дочки музика грає. Її жінки втішали, що ж ти зробиш, як таке життя, що тут сина треба проводити, й там — горе, це правда, але й тут не покинеш на людей. Бачила Марія, які цим хлопцям весілля роблять — що й дітвори понабігало, старші сердилися, бо цю малечу ніхто й не кликав, за ними й сітра не вхватиш, а горілку п'ють як великі,— вона Ганю в коморі застала, за чимсь вона там ходила: Ганя їй призналася, що це як Оліка провела, й зайде в комору, намне, намне рукава — робоча його там сорочечка висіла — та пла-а-че. Але той такий мамин, і поцілувався, і сказав не журіться, чого ви ревете; а цей уже не так — ждав, ждав Петра, що той побриється, а потім на молоковозі одвезе на дев'ять

годин,— сам ходить з рюкзаком по подвір'ю, каже, вже б їхати скоріше, а то так у ту армію хочеться. І не поцілувався з матір'ю, тільки притулився, а хліб уже не давали, на стовпчику лежав,— Марія на руки взяла, а потім Ганя сказала їй покласти на стовпчик, бачили ж, що з хлібом нічого не вийде. Марія тоді змовчала, вона сама аж плакала — що це час такий, то й весілля тобі, як не знаєш, коли його там виглядати; як того Оліка послали у Казахстан на жнива, а потім пише, що може, заїдуть на Україну, і вони тільки й виглядали, звідки він повідомить,— Петро каже, я сам зразу геть пошу, де він буде.

Це їй така неохота була до баби йти — але терпи; ще й пробувала сміятись, чи це Богинька спрдала все, чи що несе; але баба тільки спинялася та дивилась на неї — смійся, смійся, осьо щне яйце несу для тебе, проти гріха добре діє. "Ой, де ви на мою голову були вже взялися, як мені це сьогодні ще скільки йти в больницк",— сміялася знов Марія, але баба вже й змовчувала, дивилась вперед себе, їй то вже й байдуже, йди собі, як ти така стала розумна, що нікого тобі не треба й слухаться не хочеш людей,— вона в хустинці налапувала одне гусяче яйце. Марію аж холод брав, як вона здумає, що це баба ногам її зробить — покачати то покачає, що вже тим литкам не робили чи на ті гулі не клали; але ж бабі цікаво за бородатого знати, хоч вона там, може, й так усе бачила — що ти їй будеш розказувати,— як він приперся

з жінкою, й ніхто не допитувався, чи сам він собі надумав, чи Ганя з Петром кликали, та й так чогось за них мови ставало менше — їхати думали вже з села. Марія то не знала, але розмови були; Олік же там у самодіяльності щось робив, а за ним Ігор трохи походив, то й їм цікаво прийти подивитися — хай собі люди гуляють,— це вже вона десь на третій день пішла помагати, бо люди хто й заходив по дорозі на роботу; музика побула тільки один вечір, ще й допізна ждали їх, колгоспна; а потім вони свою музику придумали, гармошка, тарілки, ложками — хто вміє; і треба було їй з бородатим піти, жіночка його чогось не танцювала, і Марія вже знала, що це буде після цих танців; і перший раз вона подумала за неї погано, бо, диви, ти ж на гулянці, це тобі не в клубі командувати. Де він тільки понаучувався по-їхньому, по-сільському, чи що вже дуже веселий був, на жінку плюнув, бо й навприсядки пішов, і руки правильно розставляв, як обкручувався на місці,— вона вже думала, хвороба з ними, з тими ногами, хай болять, відгупувала за ним, але не здалася, і потім одбігла до жінок, що була б і впала, та когось намовила через сміх: *Ой, дайте, дівчата, бо я вже, як річка..."

Хоч це за бабиною спиною тепер їй як у запічку — про що вже ти будеш думати, йди собі; вона тобі повикачує гулі, що й сліду не буде; але й диво велике — вона вірила бабі, бо нащо цей гріх їй у цю пору, щоб усі балакали і щоб його жіночка не здоровкалася на Містечку,— як вона собі прожила, нікого не зачіпала, то що це, тра воно їй на старість. І ще ж не знала, чого той од неї хотів; баба Богинька трохи щось чула за його сварку з учителями, то хіба це тобі не правда; того й ходив, думав, щось вигорить і йому — так, може, вірив у її силу, а там за Омельчука щось трохи знав — та й таке тобі,— Марія аж трохи боялася розкутаної баби на лаві біля столу: коли це ти її розкутану де побачиш; ріденькі сиві кіски позачісувані на потилицю, а ті скроні ще біліші від кіс, м'якенька шкіра там така, а Марія аж тепер придивилася, яка бульбашка

в баби на оці виростала, може, вона нездужала на те око й дивитися. Хай каже, яка це Марія розумна, що не хотіла йому допомогти, бо кому він тут треба, його в селі ззіли, хай собі їде, тільки що танцювала — то це погано,— Марії так страшно зробилося у цій хаті, що це вони з бабою обцдві з цими бульбашками ще повмирають отут, то хто їх найде, й кому вони, старі, треба. І перше вона простила бабі за ту бідність, бо як ті житомирські тоді, після базару, роз'їхалися, вони нічого собі не взяли, а в бабиних сінцях бачила Марія дощечки з базару,— хай уже, як їй так треба... Та втікала б вона від баби, й не хтіла б вона ніякого ворожіння,— тільки ж тяжко було й подумати, що цс треба виходити з цього обійстя, біля Ярининої хати в Яринин город звертати; а там як побачить хто, що це за гості такі — з одної такої хати в другу таку, то буде мови не так за ці дві хати, як за неї, що вона одна тут така розумна найшлася, помирити хоче,— хіба ж їй було повилазило чи позакладало коли, чого це Яринка на Богиньку серце має, що скільки вже тут живуть, і щоб не здоровкалися — то ні, але думають за одне. За ті Грицькові гулянки, але б вона, бувши Яриною, їй-бо не пішла б — тра воно було б їй, і хай би собі сам гуляв, як така охота була, що вже з роботи забирав дівчат і ховалися по чужих хатах. Її там дівки знайомі були в молочарні, але й нові якісь понаїжджали — як та Надя лаборантка,— який там їй клопіт, одбила чоловіка й утекла в Казахстан. Марія то вже й не стидалася — вона собі вийде надвечір — якраз поки з клубу не йдуть, щоб не так бачили — на Містечко; пожде біля молочарні, як хто, може, є, чи якраз молоко з колгоспу привезуть з вечірньої дойки і йде прийом, а тоді заходить,— дівчата їй дадуть напиться; вона коли то й сепаратора pomoже крутити; корову вже не держала — 'скільки того молока треба. А там і питатись нащо, піде собі за молочарнею, вигребе в ямі льоду — хоч для чого він, так собі, интересно, щоб у хаті побув трохи; але думає, що до ноги прикладе коли, хоч яка з нього рада, так ще застудити можна, не бійсь. Проте брала потрошку — тирса зверху тепла, за день нагрівається, а пірнеш пальцями в ямку, аж обпече-, лід. Вона думала, що могла коли взяти молока ще давніше, як Гриша Медвідь робив, вони б не відмовили — та ще ж хату зайняла, хтіли чимсь оддячити, трохи їм невдобно було, бачила

вона добре. Але вона тоді тримала корівку, ще як молодшою була. Чогось Грицькові не повезло з молочарнею, він же нікому й не відмовляв, просять — давав, були ж часи трудніші, хіба це тепер часи, а там чутка була, що дівчата багато виносили під полою; Надя лаборантка оно-но поносила, всі ж бачили, а він якось вірив людям — приходили, він і так давав, що було, сметани, сиру. А тоді раз — зачинили, пощитали, ага хіщення; це до такої міри дійшло, якби ж хоч сказали розтрата — в кого їх не буває, а то це. Із своїх же хтось і накликав, комусь не вгодив. Але вона вірила Грицькові, той не міг украсти. Зараз тобі з Житомира наїхали, сиділи там скількись днів, навіть прийомку заборонили, на Житомир возили,— а тоді й Грицько зібрався їхати, думав, щось зміниться; казав Павлові Порохнюку, я поїду до Зуба, скажу, що в мене син народився, син. Нічого йому не допомгло — тільки й всього, що погодились на сплату; вони тоді спродували, що могли, корову (після того Марія не знала, щоб вони знову корову заводили), сіно було якесь на горищі, й те продали; а велосипеда забрав — тоді їх ще

було мало — Добжанський; вже й хлопець Яринин виріс і знав, на чийому то Добжанського хлопці велосипеді катаються. Його тоді й Омельчук хтів, але йому як купувати, бо там же почнуть вибалакувати,— о, скажуть, пожива є.

Вона собі думала, не могла розібрати, що це в Грицька і Ярини таке виходило; і до людей у них було з ладом,— а десь тако вже й з молочарнею діло одійшло, коли ні та й побачить, який чоловік тепер, що ніби ще й вдягнеться,— на свято яке, демонстрація там, чи що, то вона не раз бачила його в гурті начальства; це ж йому не прийшло, думав, що він такий, як тоді, завідуючий; проте йому ніхто нічого не говорив — не було такого, хто це візьме й одвернеться,— і десь на роботу ходив; проте й чула Марія чи не од Гані Прокопчукки, як Павло Порохнюк раз казав,— це він тоді в питлі робив,— "е, як воно таке, то не буде з нього діла",— а що ж ти до нього мав, ти ж із ним пив та дружбу водив, а як чоловікові стало погано, то вже й таке, йди собі, я тебе не знаю.

Чогось же Іра й сердилась на цих жінок — що вона там про них знала; чи так хто розкаже — ну да, сама ж не піде взнати, це тільки раз до Богиньки побігла, так уже зло розібрало,— а то все жінки поприходять шити й розказують, хто що чув. Як вона Грицькові ту вертикиївську не могла забути,— пін ще за той молочар на радгоспі відробляв і завів собі там: у клубі хатинку йому дали, й ця доярочка бігає кожен день, не дивиться, що в нього жінка є, діти вдома. А їй то доносять, кажуть, Іра, прийде ош шити; вона в Грицька спиталася, чи це правда, що твоя жінка гарно шие,— що він їй там казав, невідомо, вирячився на неї — ти що, сказала — але вона не постилалася, приходить в неділю з жінками; ті, правда, хитріші, кажуть, ти йди, а ми ще в магазин сходимо. Вона й здоровкається — так дуже хотіла побачити; Ярина нічого їй та йде у комірчину, бере сокиру, каже, я тебе зараз зарубаю; ех та як круне, що ви, Іра, що ви — це ж неправда, що вам хто розказував; й хоч би жінка там як жінка, а то руденьке, худе, й геть тако це ластовиння пообсідало — носа, щоки. А Грицько іуляє, за дому забувся; раз уночі конем приперся, визвірився до неї — ти що, в тюрму захотіла, мало, що я... Вона й не думала лякатись — Господи, скільки вже терпіти; й рука б не здригнулася, хай би в тюрму посадили — їй однаково; так вона йому й одпалила, хай думає там собі, що хоче — і зарубала б, а ти що думав, я на вас дивитися буду. Він свого коня не міг уночі знайти — така завірюха знялася, а потім узнав, що кінь сам одіпнувся і добіг на радгосп.

Марії аж страшно зробилося, скільки Іра в цій хаті вже натерпілася — подивися на неї, то наче вона хоче сказати, що чого вона була сюди приїжджала, хіба не можна було жити десь на Далекому Сході, і на Кавказі їй подобалося,— ні, приперлися в Кодню, одне таке село на світі; але ж як послали, то що ти будеш робити; Грицько — військовий, допіру зі служби поверталися — їм шукали десь роботу, й де важче, посиляли; що ж ти будеш казати, якраз сорок сьомий, роботи повно. А це б жили вони в одній хаті з половини, і Марії слухай та дивись на чуже горе. Вона сама так раділа з цієї хатиночки, а тепер уже й не знала, чи хотілося б їй цю хату, хоч би одна тут жила,— усе їй таке страшне тут робилося, і город, як ліс, і кущі такі в садку, ще й під вікнами щось таке виростало, бляху діставало — не вирубай, то й хати не видно, і чимось таким

дрібненьким цвіте, білим та пахне, як дуже принохатися; це ще в Богіїьки одна така хата стара на Містечку/ й ця; але найбільш її цей погріб на городі лякав. Таке щось на неї находило, що як іде коли біля їхньої хати, то взяла б тако й заглянула в той льох — шия в ньому така довга,— не раз Марія бачила, як Грицько з сином цеглою стіни домуровували — воно вже таке було, що й валилося,— але внизу, вона знала, ще все було добре, з каменя усередині все; вона раз була б і потрапила туди — каже Іра, помогли б, Марія, вимастити всередині, але вона чогось не пішла, там хлопець і сам зробив до ладу — вона знала, який він у них хазяїн, що й зварити може, й що хоч,— а то вже як викопали картоплю — була Антося сліпенька, Грицькова сестра Параска — Марії наче вже все відомо було за той льох: викурено й побілено, хатка така під землею. Злякалася вона була тоді, як Іра показувала скалічену руку — хотіли вони з сином стару картоплю перебирати, й порізалася на скло,— Грицько й сам тоді вже забувся був, що сховав пляшку; але жінка й того разу змовчала на людях, ніколи вона ніде не виносила, що в них було; проте йому показала й плакала: на, подивись, який ти хазяїн — вона його вже не дуже й чіпала, бо він слабий був, і що не так — то вирячить очі, що він там думав, як на одних нервах уже жив.

Так вона за той льох і думала — що це, наче ніч, і хтось її туди пхає, а вона й крикнути не може; та ще якби не такі бур'яни над льохом, і картоплиння густе — десь би той голос вирвався; а так набереться сміливості і сама пробує злізти вниз — хай уже там що буде, вона ж добре знала за ті ходи в землі, що ще від поляків пооставалися,— зійде вона вниз, а там аби й кінець був цій дорозі; Боже, та й же людей скільки попропадало, що там коли робилося — тепер хіба визнаєш; що Валентин Григорович з учнями трохи залазили в ці ходи, але далеко не йшли, бо дихати не давало,— але йдеш, і тобі як у метро, троє коней вряд стануть. Це раз їй були такі відвідини — думала, подивлюся, якісь же там боги понамальовувані в костьолі, бо так не було часу й зайти; а Грицько вже виходив, ще десь обшарувався в глину,— Ярина то й так знала, чого він ходить по хатах та в кого де на бор бере,— в тому костьолі такі ходи були, без дверей жодних, що де то й нагинатися треба, і це він виліз із якоїсь каплички,— та знала б Марія, що їй робити, вітаться чи задки біжком, а то наче застала його на чомусь, якого він там стида міг наробити, тут і так стид був — обдерте, заляпане. І що її вразило, аж злякало — якраз сонце добре світило у браму — то це який вигляд у нього був, що він і в очі шукав як би не дивитися, і такий наче аж поправляний — але то він так спух,— треба ж було о такій порі та в місці такому побачити: аж не вірила, що це живий чоловік може посеред цеї цегли й голуб'ячого посліду опинитися; вона більше повірила б, що це таке з-під землі, з того склепу,— коли б не від того сонця й від того духу костьольського Сікорській стало враз видно, яка це біда в тій сім'ї, і аж соромно зробилося, що так принохувалася до того духу — немов він у ній колись ще давно жив, і вона його пробувала впізнати,— смолою якоюсь підземельною, пилом цегляним давнім і пір'ям голубів, що їх тут падало мертвих з карнизів і рам без скла,— чого вже тут тільки не було, що й добрива по року держали, й зерно зсипали — того птаства й розвелось повно; а це вже так покинули,— заходьте, хто хоче

Марія вже вдома додумувала ці страхи — так воно її все тоді перевернуло, і ще більше лякалася вона того Ярининого льоху на городі — було б її вуличкою обійти; але що її тягло картоплинням пробиратися, вона й сама до ладу не знала,— хіба як стала біля цих дверей, що на них дірочки позатулювані повстяними смужечками — щоб мороз зимою не вкрадався,— то подумала, що якби цс воі іа тут хазяювала і в цей погріб ходила, бо й не так страшно мишей там чи жаб — хай собі мають якусь поживу, а як вилазити вгору без сірника, хапаючись не так за стіни, як за світло, що з кожною приступкою його більшає,— то вже бере тебе ззаду за спину,— і не страх там якийсь, буцім хтось був сховався, за діжку і цс тепер доганяє,— якісь ті другі страхи, що не знала Марія, які вони з себе й були; попустило тільки трохи, як вона Грицька в костьолі побачила, й це наче страху того перейшло щось на живу людину, вже ніби можеш собі догадуватися, що ніякого того страху не буде, як це людина жива встане, а то думай собі скільки хоч, як тобі страші ю,— ти бач, клопіт великий Ай-бо, вона Ярині візьме й скаже осьо, що їй з Грицьком було — ну не так було, як вона багато понавидумувала, так боялася з першого разу,— не буде ж їй, як цій Гільці з молочарні, що прийшла до примірки, стоїть роздягнута й труситься (Марія вже думала з хати геть, чого ще й вона зо своїми клопатами лізе); правду має Ярина, що виказує, але де в неї те бралось терпіння,— стоїть, бідна, з сантиметром у руці, знімає мірку, і в зошит записує, і не мовчить: а-а, безстидниця ти, подивися-но на себе, ти ж заразна, ще й до нього чіпляєшся, на тобі прищі оно повискакували; якби це ти днем раніше прийшла, я тобі вже сокиру наготувала — їй-бо, без голови ходила б, щоб знала. Що вони цій Ярині вже виробляли — не питай; от і живи з таким заміжжям,— вони будуть там під молочарнею з закутаними головами падати без тям и тужити, бо це ж Грицько знов вернувся на цю роботу, то, мовляв, толку не буде; а він і справді більше вже покладався на дівчат, довіряв їм; як вернувся з Вертикиївки, то менша охота була йому робити — от дівки й казилися. Але вона жодної вини перед Яриною не мала, і ця дорога до її дверей чогось була їй легкою, радісною навіть,— адже той страх од сну недавнього, бач, минув,— їй таки страшно тоді зробилося, буцім це село вимерло, і вона одна у цій хаті над чорною річкою; все наче живе, але мертво, аж чорніше якесь, і вона подумала, що їй треба, щоб ця смерть обійшла всіх і село щоб ожило — аж ляснуло в голові: їй так захотілося болю, щоб її вдарили, покололи, врізали; це вони ще малими такі дурні були — хтось на тебе замахнеться з хлопців, а ти зігнешся й ждеш мовчки, і, може ж, ніхто й не зачепить, так тільки лякають, але думаєш, хай би вже вдарили, легше стане, як так ждати, бо аж в очах ріже від жмуріння. І хай там Богинька що вже не каже,— піде вона, хай ріжуть, як так її всім треба; і вдруге юна бабі пробачила, як та намовляла на суд Омельчука подавати — Боже, що вони там знають, і що вони з її душі хочуть, не буде вона нічого робити,— і це вона скаже Ярині, щоб та їй застрочила на плечі, бо вставала з автобуса й розірвалося — такі плаття якісь; а там же дорога, неміч її знає, яка з цього хатниська...

VI

Вона думає, що це на нього зло хтось має,— там така робота, що всі міські, а цих

хитрих селян хіба де люблять, та й од нього ж спасу не буває, як почне доказувати... Й не те що в очі лізе,— мало вони там тих днів народженців роблять,—а так якусь історію розкаже (було там скількись жіночок, що за сільське трохи пам'ятали, вони йому одні вірили,

"ой, Васіль Дмитрієвич..." — як пін цих сільських бабів жаліє. Стояв десь у черзі за кавою на Русанівці, і та вже гукає, щоб за ним не займали, у неї обід; коли ця бабця; Боже ж мій, я хотіла марципана онуці взяти. Ставайте ось тут, казав їй, поперед мене, і бабця дякувала йому, бажала, щоб доля оберігала його в дорозі і вдома... Сивий бачив, як за вікном над прибитими морозом бур'янами пролітали птахи. Птахи, —ніби це були ластівки, летіли зовсім низенько, аж можна подумати, що це не пізня осінь, а літо перед дощем. Не стало птахів, а Сивий намагався втримати перед зором кілька тіней, котрі ще жили на пухнастеньких китицях полину і дрючкуватої лободи; ці тіні розпливалися трохи згодом, сонце їх розтопило так само легко, як легко й створило надвечірньої пори... Сивий поклав Миколу на диванчику у першій хаті, попідмощував йому з боків, і сам ліг скраю. "Йди на своє місце", — з якоїсь чорної прірви немов чулися їм слова; та й це, бачив, свята не буде,— й вона ж не сліпа, знала, що перебрала, ну то її ще більше зло брало. Вивчив він її добре. Йому більший клопіт був за Миколу — щоб не зірвався посеред ночі кудись бігти, бо де він ще перебуде, як не в Сивого. Але ця. "Чого він прийшов?" Вона ще буде його питати,— як ти поясниш, що буває: от нема куди піти. Як той казав, додому нема вороття. Так то він знає, що тут скрізь очі, посидь-но вдома в будній день,— вже тобі: той, що ніде не працює, а за цих гостей мова одна: лазять усякі. Вже перша хвиля якоїсь доброти минула — що премію в статуправлінні одержав; йому б то й до ранку вистачило, але Галина чекала ще чогось. Ну да, це така ревність. Раз було, що вона йому не дуже й повірила,— як він колись узнав, буцім вона сказала у гречку Не знає, не пам'ятає, але хтось казав, десь почув; ну забувся, але в голові стоїть — було, й тоді йому закортіло прикинутися дурком, ну тако, для сміху—що вона скаже. Показував, який він уже старий. "Диви..." Повіки собі вивертав, носа морщив, чуба тако тріпав — наперед його, на очі, щоб геть причинуватим його бачила. Але вона засміялася, вона його, сиводура знала. "Ти думав, що його жінка скаже?" — А що ж скаже. Взнає, що був у Василя Дмитровича. Що вся сім'я була вдома. Й Галина. Що не десь там у когось підночовував. Хтось же то сказав ті слова, не придумав їх Сивий. "Як будеш таких друзів мати,— тобто мене, думав Сивий,— то й сам пропадеш". Але це не Галинина мова. Що жіноча — то так. Миколиної жінки слова, він їй аж сам починав вірити. "Ну да,— находив знов цей його сміх,— який уже з мене толк..." Реактивний летів зовсім низько, гулом заповнило весь проспект, прогуло, наче в колодязі. Здавалося, що той літак легенько увійшов у гору, на якій цвіли білим дерева, якраз трохи нижче церков, соборів." Чого — й тепер весело бувало. Там, як свято, дні — приходили майже всі, хто й раніше бував. У одне таке свято Микола нарвався. Мусив його з порога заводити на кухню, ще й буцім питався, чого той прийшов,— це так, про Галинине око,— але самому аж дух розпирало, що не забуваються за нього. Микола хвалився газетою (районна скоріш за все), там було

якесь оповіданнячко чи стаття ("Бачите, можна щось робити"), і Сивий показував її за столом. Гості були які: його й Галинині друзі; з його хтось жартував, мовляв, нічого, а потім розказував таку історію — хоч це й стосувалося ракетних військ, але до секретів не належало: комусь там показали чиюсь статтю, молодого когось, і той, читав чи ні, зморщив носа — "та"; "вашого студента колишнього", — переконували; "а ви знаєте, нічого** — була відповідь одразу ж. "Так і я кажу, не читаючи, — нічого*. Ну й що ж — те оповіданнячко Сивому тепер було що старому собаці, який вибачає цуценяткам їхні забавки. Було й у нього колись. Але спробував через сім років щось написати й сам побачив, що вже не та рука: охота була, а слово не йшло. Йому хіба не казали — трохи не так, одвертіше б, не боятися обмовитись про свої помилки. "Да. Так нащо воно мені". Вже не один оно бігав на старі роботи, просилися. Так що. Сидять тамо по музеях й ще щось писати думають. Це така наука. Галина його просила: піди вклонися, корона з тебе не впаде. А йому то й не так та робота, як глянути, хто там сидить. Сивий вже не одному розказував, як забігав на стару роботу. Що там побачив. Ні, кого. Зять того, дочка тих, син чийсь. Все, таких, як він, не питай, не обізвуться. Ці не поїдуть на села. Тільки двері прочинив, побачив — і гайда. Тепер він їй що докаже. Хоч, може, й її правда. Він, бач, ніде не мириться, міняє роботи. Але щось його як-то кудись несло, біг би, співав на все місто. "Щоб це дивилися, — знову сміх, — як на того на Подолі. Переспіває всі сучасні, переважно урочисті, пісні, поки не збереться на пиво й ходу до кав'ярні навпроти. А там уже свої зустрічають, плескають по плечу. Тепер і він може за себе заплатити". Після тридцяти таке йому було. Скільки б вони не тішились з дружиною одне одним, а він підводився з ліжка, й ще йому чогось хотілося. Писалося тоді й думалося — ого! — та хай-но він уставав з-за столу, йшов на кухню, світив сірником до газу, ставав перед вікном, щоб дивитися на Ленінградську площу, — й уже його наче обма-рювало, нічого так не хотілося, як лягти й умерти. В такі світанкові хвилини здавалося, що він один у цілому світі, а світ цей такий широкий та високий, аж тягне тебе... Сивий уважно слухав, про що говорилося в залі, але зауважив, коли саме впав дощ. У тому вікні, що виходило в двір, поставав затишний світ. Там двірник у підперезаній то-неньким ремінцем куфайці втоптував сміття, тримаючись за стінки цистерни. Дощ позмивав сніговий порошок з гілок дерев, і над головою двірника повисло кілька темних листків. Ось уже й дощ втих, і двірник поклав на дерев'яну колодку пакунок. З кишені вийняв пляшчину і надпив з неї. Коли сонце заглянуло й па подвір'я, двірник розперезався й заходився їсти... Що руки свербіли до чогось — ну да, це нехай. А хоч вибалакатися. Його давно переслідувала думка: на Січ жінок не пускали. Прийшов я додому — о, ти хазяйка, роби що хочеш, сварися, бийся. А туди — зась. Він знав, що Січ давно вже минула. Ну й Галина робила відчайдушні спроби врятувати його. Од цих друзів опівнічних. Од Миколи. Ще того року спробував сам щось зробити. Поїду в Карпати, все. Але там якось так вийшло — ще хтось із місцевих вчепився, то яке там уже рятування. Давай ночувати в горах, нащо тобі ці містечка, в яких нічого не діється. А в горах таких людей побачиш — куди твоє діло. А далі вже без гурта не обійшлося; то вино, то бринза, та пісні. А як пісні почалися, то йому припекло їхати до

того діда, що ніхто не міг записати од нього пісень. А Сивий так побалакав, що дід не втерпів ("Давай, то я тобі заспівав"). У нього була з собою пляшка рому, де негр з веслом намальований. Там у них на Русанівці дещо можна було купити. А тепер ніяких Карпат, ніяких самому; вона знає, куди вони пойдуть. А що ти їй будеш казати. Правда, й сердився,— але ж, виходить, Галина трохи й знає, що він любить і такого — щоб вдягнутися, щось купити. Він то не скаже. Він їй одно: мені кролячу шапку, чоботи за дванадцять карбованців — оце мій одяг, щоб ти знала. Та я з тобою нікуди вийти не можу, з таким обдертим. О, то це вже інша мова; Сивий радів, знов приходив той сміх. Хіба не було такого, що привезла йому шкіряного плаща з-за кордону — він його вже й виношував! Там, на роботі, дехто з таких цікавих, що знали всьому ціну, аж просив: продайте, Василь Дмитрович. Ти скажи, не було це хіба якоюсь втіхою. Раз ці люди просять. Думає, й я ось похизуюся, й аж нахилив голову, показуючи,— читайте: "Мейд ін Джапан". Вистачило йому цього надовго розказувати своїм. Щоб ви знали, мені за плаща дають, скільки скажу. Один то аж гвалт хотів. Подумайте, я пужду-у... Сивий перший зайшов до зали, що не було нікого. Він думав, що йому вже спилася така зала, задовго до того, як він потрапив у цю. Він тоді не побачив однакових дубових столів з лампами, але пам'ятає, що були ці високі вікна з мармуром облицьованими простінками. У найвищих шибках вікон стояли стовбури каштанів. Там горби такі. Уві сні він побачив осінь, багато золотого листя, тому й було дуже сонячно, хоч і сумно... Він виходив з літнього дощаного помешкання, залишаючи дружину з її жіночими клопотами. Так він це називав, думаючи про неї в ті хвилини: ось вона рухає коліними, повертаючись до сонця то тим, то іншим боком, ловить проміння ротом, долонями, всмоктує в себе останнє тепло перед настанням прохолодної ночі. Але десь напівдорозі він починає думати про "старого черкеса" — це так Галина придумала на того сухенького місцевого бібліотекаря. Цього літа Сивий був єдиний у таборі, хто побажав його слухати. Так звично йому було бачити, коли він вертався з бібліотеки, свою дружину у товаристві керівника групи. Він не поспішав наближатися до них; керівник звіддалік вітав його, повертався обличчям до нього й продовжував розмову. Дружина ніколи не змінювала пози,— її розморювало від вечірнього сонця й напівсну у їхній кімнаті на пагорбі; він пробував перестрибувати з камінця на камінець, якщо вони траплялися на шляху, і думав, що мало знає свою дружину. Там, звідки вони приїхали, все було по-іншому. Там він ніколи не бачив її втомленою, а тут щось змінилося, тобто вони тут поводили себе зовсім не так, як там,— навіть більше вона, тобто майже вона, він розумів, що який там, такий він і тут. Це його тішило й дивувало. Він теж хотів почувати себе тут не так, як там,— а може, так воно й було, тільки він цього не розумів. Коли він підходив до них і чув перші слова, то дивувався, що ніякої зміни не відбувалося — ні в настрої співбесідників, ні в їхній розмові,— він так не зміг би, мова його неодмінно спіткнулася б, рухи зробилися б або скутими, або ж надто переконливими. Він не знав, як себе поводити, яке перше слово мовити, в його пам'яті ще жили розмови про Коста Хетагурова, і він міг би балакати тільки про це. Він раптом усвідомлював, що їм і не треба робити того, що він зробив би на їхньому місці й про Що

він подумав.

— Скільки ми тут пробуємо? — запитала дружина, оглядаючи вершини гір на заході.

— Ви самі розумієте, що це залежить від вас,— усміхнувся їхній керівник.

— І від умов,— додав Сивий.

— Я не хочу про це думати,— сказала дружина.

— Зрозуміло, хто ж про це хоче думати,— так само одказував керівник.

Сивий звик до цих розмов, до цих зустрічей на горбі, неподалік їхнього дощаного помешкання; але все, що хвилювало його цього дня та всі інші дні, відходило, як закон, у ту ж мить, коли він опинявся на пагорбі поруч з ними обома. Він знав, що дружина не спатиме цілу ніч, сонливість її, що володіла нею увесь день, зніме як рукою, і щастя буде в тому, що й він не хотітиме спати, і вони й слова одне одному не скажуть. Враження від того, якою він її бачив, коли виходив увечері за поріг, щоб іти до бібліотекаря й балакати там про Коста Хетагурова, набуватиме тепер іншого змісту; також те, що він майже фізично відчував присутність ще й того, третього, додавало йому такої жаги, яка здатна була побороти усі перепони, які будь-коли існували між чоловіком і жінкою... Сивий бачив, як за вікном над побитими морозом бур'янами пролітали птахи. Птахи, ніби це були ластівки, летіли зовсім низенько, аж можна подумати, що це не пізня осінь, а літо перед дощем. Не стало птахів, а Сивий намагався втримати перед зором кілька тіней, котрі ще жили на пухнастих китицях полину і дрючкуватої лободи. Ці тіні розпливалися трохи згодом, сонце їх розтопило так само легко, як і легко створило надвечірньої пори". Чого це було не радіти: він притримував безпалою рукою пляшечку під плащем, на етикетці негр намальований, що тримає весло,— він там на Русаївці знав один магазинчик, де можна було дістати. Ось примчить, вбіжить на якийсь там поверх й почне прощатися зі своїми. Вони ж його так усі любили. Чогось кого не візьми, кожне підійде, розкаже — й тому він знав геть усе й за цих, й за інших. Гм, це наче й добре було — живеш собі, ні в кого нічого не просиш, а тобі все розказують. Та й треба хлопцям поставити. Вони ж теперечки самі позалишаються у тих стінах,— йому то добре, де хоче, там і робитиме, хоч і сторожувати піде. А та наука й без нього проживе. Там є кому. Там такі, що все знають. Це він дурний був, багато чого не знав, але всім повірить, допоможе. Людині перший вклониться. А перед цими люди самі вклоняються. Та ні, це він чогось не допетрає,— він дуже ж давно звідти. Находило на нього у такі дні, що хотілося всім добро робити,— наче впився, й здається, що всі кругом впиті. Така йому ця жінка нещасна була, що вбігла тільки-но у вагон метро. Знов темрява за вікном, кілька хвилин їзди — й зупинка. А жінка лапає по вікнах, Костя, гукає, Костя. "Нічого, він добереться, сяде у другий вагон".— "Він вперше під землею, це вже я його не побачу, о Костя",— ридала жінка. Чим же їй тепер допоможеш, ти скажи,— й хоч Сивий володів цим спадковим умінням заспокоїти, його раптом аж занепокоїли ці якісь несправжні перепади темряви й світла, буцім вони не в метро, а вже по дорозі до, сказав би, космосу; й тепер навіть у темних проміжках шляху йому відкривалися по обидва боки якісь великі дзеркала —

що в них вони обоє з жінкою тільки й видні; але й нікуди не дівався постійний страх, що вже комусь добре відомі їхні стосунки, й Сивий бачив, яка в того,

першого, біла шкіра на тонкій кістці під холошею, чув його докази про недоречність такої допомоги, всіх бо переселено до інших вагонів, там же вдвічі тісніше стало, й хоч там тісно, але ніхто не поскаржився, але ця жінка ні в чому не винувата, мова не так про неї, як про вас; їх винесло до наступної станції з розмальованими підпорами, й Сивий зрадив, що людей знов повпускали — цей, другий, чорнявий, добріший трохи; та й ця жінка, стоячи до Сивого спиною, не давала заглядати собі в обличчя. "Він дожене вас, чого ви, все буде добре", — тіпав Сивий жінку за лікоть. "Нема в мене ніякого сина, одчепіться..." Сивий перший зайшов до зети, ще не було нікого. Він думав, що йому вже снилася така зала давно, ще до того, як він потрапив у цю. Він тоді не бачив однакових дубових столів з лампами, але пам'ятає, що були ці високі вікна з мармуровими плитами поміж ними. У найвищих шибках вікон стояли стовбури каштанів — то вони там, за вікнами, ростуть на горбах. Уві сні він бачив осінь, багато золотого листя, тому й було дуже сонячно, хоч і сумно. Це знов вони у цій залі, Жашко аж десь на трибуні, питається в них за те слово: які ж ви редактори Що пропустили? З яких словників підіставали; це ж звичайний методичний посібник — людям треба знати, як що робити, виставку де й яку поставити, а ви в мові вправляєтесь. Сивий жалів Миколу, треба було щось робити; він підняв руку, щоб сказати на захист. Що йому вже боятися, — це він те слово вставив, ні, підказав молодому колезі. Микола йому щось казав про Жашка. Сивий показував усім своїм тілом: т-ш-ш. Вони добре почули, що сказав Жашко; він би Ще попрацював, але йому не дають. "І цей сказав правду наостанок, — думав Сивий, — але ж сказав, коли вже нічого не боїться". Усі боялися Зої. Там така воля була, — чула б вона за це те дають", вона б йому дала. Але Жашко мусив іти, десь він щось не врахував, тепер буде час подумати. Сивий знов поринув у беззвучігу посмішку: він згадав, як Жашко ловив на дверях дівчат — а це ви куди, а чому так пізно й т. д. Вони пробували захищатися, але всі ті дівочі чари були безсилі супроти Жашкового аскетизму. "Ви ж ходите собі, й удень виходите прогулятися". Сивий був би промовив Жашкову відповідь, — та що там казати, геній: "Я не просто ходжу! Я — думаю"... Сивий уважно слухав, про що говорилося в залі, але зауважив, коли саме упав дощ. У тому вікні, що виходило в двір, поставав затишний світ. Там двірник у підперезаній тоненьким ремінцем куфайці втоптував папір і сміття, тримаючись за стінку цистерни, в якій топта-вся... "Якої ж він міг помилки допуститися, — думав Сивий серед тиші, обмацуючи ручки й м'яке сидіння крісла, па якому сидів, — ця людина, яка ніколи не помилялася". Він міг ще повірити в сон, в сон у сні, у що завгодно, але й це не втома розуму давалася знаки, — ні, це те знайоме відчуття, зовсім не зі снів чи марень: через площу голки, торкаючись вістря її, відчувати вагу всесвіту, і ти витримуєш цю рівновагу й не тяжко тобі, але ж розум не витримує цієї напруги, усвідомлення, що там така вага. Сивий приплющив повіки, як це він часто робив, погоджаючись із кимось, коли йому дуже вже до смаку була чиясь думка, — повільно так, аж видно збоку, як розрівнюються клітини на його повіках, не те що зморшки, — тепер треба було зняти цю напругу,

просто відпочити, бо вже й час такий минув, що все сказано, а тобі всього й лишається, що стояти на площині землі й засвідчувати мовчазним зором сутність скоєного й того, що коїться; в усі ці величні, хай часом гіркі для однієї котроїсь особи коїння, йому хотілося вірити,— але мовби це й не тепер, не з ним таке. Тепер Сивий уявив собі двох старших коней, які чим далі, тим більше шкодують одне одного, знаючи добре, скільки їм ще тягти. Чи не так він шкодував і Жашка, по-конячому, хоч тягнути з ним в одному запрязі чи така вже й утіха була б. Але коли не бачить око, хто йде поруч, то чого гордувати — тягнув би собі, та й годі. А трапиться добрий хазяїн, що прикриє очі шкіряними клапанчиками — немов од мух, то й зовсім добре, тягни та й тягни. "Чимся ми з ним і схожі,— думав Сивий, пробуваючи трохи зводитися в кріслі, щоб не засиджувати боків,— якщо я його так шкодую". Пригадувати довго не треба було: знаходилося пояснення цій міфологіза-ції, до якої він ще досить недавно з іронією поставився б. Просто якийсь новий досвід з'являвся, який ну вже поза його волею заперечував те, раніше, старе... До табору під'їжджало кілька верхівців, а це було перед обідом, і всі почували себе втомленими. Верхівці сподівалися проїхати тут і, видно було, поспішали. Ніхто б не звернув на це уваги, якби не керівник групи. Він замахав до першого верхівця й різко вимовив кілька слів. Той почув, але так само спокійно їхав далі — ні швидше, ні повільніше. Керівник групи пішов навперейми, маючи намір зупинити їх. До Сивого долинали деякі зрозумілі з їхньої мови слова,— керівник пояснював, що стороннім тут заборонено проїжджати. Але що в тому поганого, коли ми проїдемо, дивувався гість. Є інші місця, де можна проїхати, відповідав керівник, Але ми дуже поспішаємо, а це найкорот-ша дорога. Молодший верхівець зупинився позаду, слухав мовчки, і обличчя його було спокійне й тверде, як і в старшого. Раптом старший різко крутнув головою у бік товариша і замахнувся нагайкою. Кінь став дибки, але керівник устиг перехопити вуздечку. Сивий тільки тепер побачив, скільки сили в його тілі; худий і невисокий, він, здавалося, нічим не вирізнявся серед громади. Зненацька й нагайка опинилася в руці керівника, й Сивий аж здригнувся, коли той оперезав нею верхівця. Сивий опинився біля них, і йому здалося, що дружина щось гукнула, голос був сухий і сердитий. Керівник одкинув нагайку коневі до ніг й, закривши руки за спину, швидко пішов до табору. Верхівець дивився тепер на Сивого й навіть не ображеним, а якимось здивованим голосом питався: *За віщо він мене вдарив".— *У нього нерви не витримали, не ображайтесь".— "Я буду останньою людиною, якщо не помщуся". Мало хто помітив, що молодший верхівець повернув коня іншою дорогою. Там десь треба з'їхати вниз, а потім убрід перейти швидкий і кам'янистий струмок Молодший вирішив проїхати там, не чекаючи, доки закінчиться сварка. Старший ніяк не міг заспокоїтися і повторював, що помететься; він зістрибнув на землю й стояв поруч Сивого. Невдовзі прибігли люди, кричали, що той, молодший, пішов убрід, кінь спіткнувся і впав, придушивши верхівця. Всі побігли туди, і разом з усіма йшов старший верхівець. Спочатку витягли хлопця, а потім заходилися біля коня. Уперше бачив Сивий

знепритомнілого від удару об валун коня. Найбільше старшого верхівця вразило, що впав кінь. Сивий пробував уявити, Що б це з ним сталося, якби покалічився кінь,—

йому ще не доводилося бачити, щоб людина так переймалася чужою бідой. Сивий дивився, як вони обоє, не кажучи й слова, повистрибували на коней і поїхали... Та й що він там просидів не без толку, то вже тепер більша радість бігти далі, не забуваючи притримувати пляшечку безпалою рукою... Реактивний летів зовсім низько, гулом заповнило весь проспект. Здавалося, що той літак легенько увійшов у гору, на якій цвіли білим дерева." Сивий добре знав, де тут було одне місце, то він хотів саме сюди привести Миколу. Щоб тому ж легше було, вже тако де-небудь не скаже, але Сивий знав місце, де можна казати. Учора він усе виповів своєму начальникові; той тільки голову опустив й — ані два, ані три. Сивий підняв у запалі руку — наче з клубка нитку рвонув, але нитка далі не пустила й рука завмерла на рівні чуба. Він тоді легенько поворушив пальцями в чубові, розріджуючи його — щоб той жест не виявився даремним. Це — як з тих снів фантастичних чи марень, коли думаєш, от я вам зараз усе скажу, от я зроблю,— але зігнешся, скривився; а, нехай потім, нічого, та. А це зірвало, вже ж не будеш каятися, винувато братися за чоло. Але й десь тако, як нікого ніде не було, і сидів його начальник на своєму другому поверсі сам — ну таке буває*, наче це літо, стіни ще біліші від сонця, а той сидить — як серед оази, і увесь свіжий, аж тією свіжістю пахне до дверей,— зайшов Сивий у двері, впросився до кімнати, й йому аж сяйнуло в очі від цього видава й забило усю його селянську хитрість: перед ним сидів начальнику є таке поняття, ціла епоха немов, щось цілком конкретне, але й таке, що не піддається аналізу, існує поза твоєю волею, свідомістю. Було б засміятися, як це й робив іноді, хоча б подумки, але — де ти бачив; і слова якісь мовив за тим про свою гарячковість, аж дивно самому робилося. Це ж треба було злякатися, чогось на старість люди такі полохливі робляться. Але це вже з ним таке, він міг пояснити навіть, звідки воно взялося; бо ти візьми його земляка котрого, той тобі не злякається: щоб це я біля землі робив та ще переляк мав... *Яраз бачив, як за вікном над побитими морозом бур'янами,— розказував Микола,— пролітають птахи. Птахи, це ніби були ластівки, летіли зовсім низенько, аж можна подумати, що це не пізня осінь, а літо перед дощем. Не стало птахів,— подумавши трохи, казав Микола,— і я намагався втримати перед зором кілька тіней, котрі ще жили па пухнастеньких китицях полину і дрючкуватої лободи. Ці тіні розпливалися трохи згодом, сонце їх розтопило так само легко, як і легко створило надвечірньої пори."* Сивий пробував усміхатися — десь він щось таке чув чи бачив, але пам'ять не в змозі була повернути картину почутого чи баченого. А, нехай, хіба не могло приснитися. Думка його тепер працювала в одному напрямку: треба не збитися з дороги, і він посувався далі, зірко приглядаючись до обрисів міста у затуманеному морозяним духом просторі. Таки йому й вірилося, що не зіб'ється, хоч траплялося й на пам'ять хибувати — було вже ж таке: голова мокріє, потім мерзне, і якісь кришталіки солі утворюються, ото вони й паралізують пам'ять; однак нюху він ще не втратив. Цього у нього ніхто не відніме, його степового нюху, він знав, як пахнуть цілі квартали й вулиці, наосліп тобі втрапить, де яка установа чи заклад,— ну да, де більше бувати доводилося. Це місто стало другим степом, вже звідси нікуди й не їхав би, хіба іноді заболить ("аритмія, Василь Дмитрович") й потягне десь

туди, в бур'яни. Хоч іншого разу й не їхав би нікуди, й од цього диво хіба не візьме: наче змушує що покидати ці міські обійстя. Сивий думав, чи вів би отак Миколу, якби він був не з села хлопець, а такий, міський, як усі друзі його синів. Він чогось жалів і цих міських, бо хіба вони винуваті, що знають менше? Траплялися серед них жорстокі, слова путнього не складе, а котрі — то пороззявляють роти й слухають. Чи їм доходить що — Сивий не знав. А за дітей своїх — що? Але що ж ти зробиш, так уже й буде, тут тобі інше життя. Трохи й сільського знають,— хіба не возив їх туди, не бачили, як доїться корова, картопля вибирається? Ото сміху було. Старший наврипився, спитайся щось, батьку (завтра буцім екзамени з літератури). "Ну що написав Рильський у час війни?" Той довго не думав: "Як упав же він з коня". Ну та нічого. Сміх. Чи знає він, чому йому саме цей вірш запам'ятався. Колись у степах Сивий хотів його навчити їздити верхи. Там була кобила й лоша. Хлопця взяли посадили на сумирну кобилу, але вона не хотіла йти, — що хоч роби. Старші хлопці поскакали, й лоша заіржало та за ними. А кобила, мати ж, встелила услід, і хлопець не втримався — беркицьнувся, горопах. Однак треба було поспішати, та й за цим Миколою нагляд май — чи той де зупинявся й роздивлявся, таке вже йому все нове було, чи блукав, лапаючи по стінах, а потім знов доганяв і щось розказував. Сивий думав, що Микола не перестане розказувати й тоді, коли десь заблукає позаду, але не міг зрозуміти, чи шкодує він сам за тим, недочутим, чи ні. А, нічого, хай. Мусить же на тому місці, куди вони неодмінно пришкандибають, все статися, все почутися, все зрозумітися. Микола вже погукував, що, ма'-ть, нема потреби шукати того місця, бо він сказав усе, і вже йому легше зробилося. "Так, я знав, що він довго з цим тягарем не ходитиме,— думав Сивий, зупинившись у морозяному тумані,— такі люди, як він, не вміють роздвоюватися". Він гукнув Миколі, щоб той не забувався, як він його вже колись рятував. Ага, так, так. Як вони сиділи за столом, і Миколині ноги шукали ніг Галининої сестри,— Сивий якось посунув ногу далі й наткнувся на їхні майже переплетені ноги. Добре він бачив, що з Миколою, хоч обличчя Галининої сестри було таке ж незворушне. І він йому все випалив, щоб той не мучився, иачорта воно йому, бо він то добре знав усю їхню родину, це кодро — їй треба з машиною, ще з чимсь, і не думай, і не пробуй, бо я все життя мучитимусь, як ти, не дай Боже, злигаєшся з нею. Ні, в нього думка зразу була — познайомити взяти, може, що вийде. А тоді як одрізало. Це ж смерть. Десь тако розкривалися наче нові простори — якісь інші вулиці, ширші, й будинки біліші, то, може, це він уже додому прибився. Але ж він цього не думав, яка там може бути дома. Й морозяної пари стало менше, але та, що залишилась, угусла так, міцніша зробилася, що торкнувся пальцем, то буде й пальцеві, й тобі. А, нічого, хай, якось буде, хоч би він саменький дійшов до того місця. Бо вже не так то він і боїться їх всіх, і це що один самотою впирає цею-го дорогою — то й що. Сивий не забувався притримувати пляшечку під полою безпалою рукою — воно ж десь нічого й не пропаде, хіба життя не учило його: гляди, нічого не викидай, хай пробуде, як не тобі, то комусь знадобиться. Але йому так було якось на душі, що він би й нікому осьь нічого не віддавав, хоч би й просили, казали йди-но сюди, що в тебе там під полою. З того забіленого морозяною

парою (там аж потріскувало, в небаченому просторі,— сказав би, що то стіни будинків лускають, але що не видно нічого, то не будеш брехати собі) простору вже поставали якісь живі істоти, щось таке, що й людьми не назвав би, якби більше зору тобі. Але торкнувся він здоровішою рукою за тумбу, обклеєну в кілька шарів цупким папером, аж подлубав твердим нігтем, що вже давно не знав ножиць,— еге, так його й одколупаєш, це треба добре згрем-бло. Ставай туго й вивчай, що тобі треба; таке його тут постійне місце, одне на всеньке місто. Чиясь добра рука не забувається наклеювати інформації про що хоч — і запрошують на роботу, й про співи якихось "червоних сорочок", а ці ось кімнату на цілу сім'ю наймуть. Од такого радісного доторку до чогось живого просвітлювалося трохи й удалину. Вже він добре бачив, які то двоє людей вишкрюмбують з мерзлого світу. Що одна чорнота, та друга ще більша. А чогось же вони обоє такі чорні, і якщо це він самий такий чорний та з білим трохи у нього, ну там де-не-де, то це вже їх троє чорних на цьому проспекті. Галина ж йому багато чого пробачала цього літа, та й має ж він серце, щоб не дивитися й нічого там такого поганого ну не думать. Така йому радість була тепер видивлятися на неї таку аж наче все новішу, з тим животом. Сивий угріб здоровішу руку в кишеню й постискував там пальці отак і отак— хай хоч і пітніють, йому ж треба було кудись радість діти. Та любов улітку в горах не минулася так собі; хай вона тепер де хоче йде і з ким хоче, але вже ніхто нічого не вдіє, не заподіє, не одмінить... "Перший заходжу до цієї зали,— аж співав би Сивий до всього світу ці немовби з космосу взяті слова,— ще нема нікого"* Стий-но, то це хіба тоді таке зло взялося на неї, що тільки одному "старому черкесові" вдавалося втішити його трохи своїми розмовами; й вона прийняла його те зло, вона його, може, навмисне до цього зла наворотала; він тепер думав, що за це варто обожнювати жінку, бо вона так уміє тебе взнати, спрямувати, що ти потім думатимеш, ніби сам до цього дійшов, сам сотворив ту ніч, коли, може, востаннє в житті відчував свою силу; і його брав подив, що він дужчий на ту, покалічену руку, і вже навіть не жалів її, всю вагу свого тіла дарував тій руці, і траплялося, що очі переставали бачити — й зезали гори у шибці під низеньким поренчем їхнього металевого ліжка, очі зарощувало чимсь теплим з лоба, й він останньою натугою пробував задирати голову десь до спини, як це роблять олені чи ще якісь звірі (він саме про звірів тоді думав), наче цей рух міг протримати його у невагомості ще хоч трохи до тієї рятівної й бажаної миті, коли почуєш десь глибоко знизу покірний голос не те що однієї, а сотень невидимих жінок, виповнений тихої вдячності, й коли можна буде провалитися в ту глибину з усвідомленням, що всі зусилля його існували не задля простої собі первісної втіхи... Сивий бере й усміхається: як добре, що її хтось проводить, що вона не сама ступає у замерзлого тумані, а там йому клопіт — хто з нею. Десь він такого вже бачив, чорнявого й на диво високого,— з розмаху поїдав тістечко, одгинаючись, щоб не обсипати собі пудрою костюма, і йшов, аж біг. А осьде Сивий напружив слух і вухам зробилося холодніше — повилазили з-під чуприни. Очима ж то він добре бачив: хай би хоч пальця там хто показав, то од нього не втекло б. Набіг на тих двох хтось третій, хилився, як п'яний, тягнувся руками до його жінки, і чорнявий перепиняв усі його

рухи; далі взяв попідручки й повів у якісь двері. Згодом повернувся і знов супроводжував жінку, коли там то й під лікоть пальцями підтримуючи. Сивий нарешті зміг зосередитися на афішах, шукаючи там потрібної інформації. Він з усієї сили напружив зір, даючи роботу повікам — не буде ж він десь шукати окуляри; тому й пальцем повів по рядочках, ворущачи губами. Слова були написані трохи вище очей, і доводилося задирати голову. Задерши голову, Сивий аж чув, яка важка чуприна зробилася на голові — од туману такого, бачиш. Шукаючи, що там йому потрібно було, Сивий за звичкою перечитував важчі для сприйняття слова — чи, бува, немає помилки. Помилка цього разу не траплялася, бо текст був зроблений у друкарні — може, це й їхня робота. Сивий заглянув нижче, не дочитавши, де значилося, хто видавав ці листочки. Але щось такого не чув, тобто не знав. У них папір же геть не такий, а цей жовтуватий та тонкий, аж клей повиступав з цього боку. Ну да, багато наклеїли. Він дістав окуляри й далі повільніше почав вичитувати текст... Ось уже й дощ втих, і двірник поклав на дерев'яній колодці пакунок у газеті. З кишені вийняв маленьку пляшчину і надпив з неї. Коли сонце заглянуло на подвір'я, двірник розперезався й заходився їсти. Згодом дістав пляшечку, заглянув у неї й допив, що там ще залишилося.

VII

— Чогось Вера Зіневичова прибігла, казала, що хлопці приїхали. Які це вже ті хлопці?

— То шо. Помії забрала, та й.

— Але щось так наче кликала, я не розібрала, чи вони що будуть робити...

— То як не кликали, то що ти будеш робити,— підеш, чи шо?

— Чого я буду йти? Як захтять, то прийдуть скажуть.

— Ти ж не підеш до них питаться,— Петро став розчісувати мокрого чубчика проти маленького дзеркала.— Я Зіне-вича бачив рано, то він щось нічого.

— Вона то й заїкалася, що буде кликати людей. Хіба цю Веру розбереш. З дівчиною прийшла, Тані оно гостинця дали.

— То шо, хай Таня їсть, як дали. Чи ти вже сховала?

— Чого це я буду ховати. Ти таке щось скажеш, Петька. Петро вже посеред кухні стояв, тяжко гребучи з боків

коротку чупринку, та вибирав з гребінця, де які волосинки траплялися.

— Як вони що думають робить... Я знаю... Чого це вона була й так нічого не сказала.

— Я там знаю... Кажу, що прийшла, сказала за хлопців. Каже, може, зберемося, то щоб знали.

— О. То це таке. Хоч би знать, чи їхати сьогодні.

— То ти там день будеш хіба. З обіду ж приїдеш.

— Я там знаю, скільки вони мене продержать. Ще завтра вернуся.

— А, йди.

Ганя вимочувала в банячку марлю, і як ссіджувала воду, то сьорбнула маленькими червоними ніздрами і геть тако себе побачила в дзеркальці на умивальнику.

— Бо, диви, Петька, я геть без зубів. Коли це я їх пороблю?

— їдь в Житомир та й зробиш, хто ж тобі винний.

— Сваха пише, коли ви приїдете, а що я їй напишу, як у мене спереді немає зубів.

Петро, у вікно дивлячись, ворухнув бровами й головою трошки — тра ж знать, що це робить. Ніхто нічого не каже.

— А Вера що, додом пішла?

— Я не дивилася. Не видно було, щоб на вулицю йшла. Мабуть, городом побігла — додоми ж

Ганя аж зіперлась на стіл і в двір подивилася, до вулиці,— хіба це там Вера буде йти зараз, як вона коли вже пішла.

— То що ж вона каже — що, збираться ввечері? *феба ж знать. А то як я задержусь... Чи, може, не їхати.

— Чого це ти будеш вставаться. Хоч, щоб тобі другу повістку прислав.

— Ну то я не передумав їхать, я ж збираюсь. Це ти кажеш, що, може, до Зіневича, то як же це воно тепер буде.

— А, ти вбирайся. Ти ж не будеш їх ждять, що вони ще раз зайдуть. — Пшя стала до нього лицем.— Петька, ти так свого чуба любиш...

Вона повною рукою поволі втерла сухі губи й під носом — наче затуляла беззубого рота, й так засміялася тихо!

— То що ж Незачесаний поїду в Житомир, а там, може, до дівчат де попаду.

— Ай-бо!.. Йди, дурний. Ти вже старий оно.

— Нічого не старий. Давай-но мені яку-небудь сорочку.

— А я думаю, чого це ти в лікарню так брав часто перевдягатися...

— Інтересно. Чи ти хтіла, щоб я там в одній сорочці був. Це ти так стірать лінувалася, Гань?

— А певно.— Ганя знов аж вхилилася з піднятою до рота рукою.— Щоб це Тамара знов до тебе в лікарню побігла.

— От тобі шкода,— казав Петро,— це ще хай-но вона побіжить вперед, а то...

— То видно. А що ж, ні?

— Ти мені даси сорочку чи хоч, щоб я так поїхав, без нічого. щ

— Дивинося, бери одного ту, що Іра тобі купила,— Ганя пішла внести йому кращу якусь сорочку.— Я ходила, то мені не попадалися, а Іра гарну купила. Диви, ти бач.

— Вона там на Містечку живе, то їй що. Раз, та й вийшла з артілі. Шо в той магазин...

— Еге, їй там близько. Мона вийти вдень.

— Якби в тебе там робота була, то що, хіба б ти не бачила. Вийшла, та й.

Ганя стала дивитися, як Петро вдягає нову сорочку, він любив щось нове вдягнути. Знов пригладив чуба руками, обсмикнув сорочку знизу.

— Чув, Петька, це тобі знов тра розчісуваться. Ой, я не можу

- То розчешуся, хіба мені довго. Взяв гребінця й розчесався.
- Ї ще ж Іра так гарно поздоровила. Їй-бо, я дивилася. Поцілувала.
- А шо ж думала, тебе, беззубу.

Ганя мокрою рукою провела по клейонці, де які крихточки повимочувала; а так то вона зі стола не прибирала: заки попораєш, то вже обідать давай. Був би той час коли.

- Це тако встанися без зубів, то справді ніхто любить не буде.

Петро ще светра вдягнув під піджак, а сорочку на всі ґудзики позастібав — так йому буде й на вулиці затишніше.

- Ти ж хоч документи не позабувайся, Петька.

— То ти ж понаходила десь, чо ж це я забуду.— Петро сів на своє місце в куток столу— Да-но з шухляди це звіщення.

Ганя на столі посунула йому цупкого синього папірця, вона йому давно документи поклала, щоб не забувся.

- Осьо ж лежить, ти хіба не бачиш? Прочитай-но, шо він там пише.

— Ну шо. Треба їхать в Житомир. На одинадцять годин визивають. Так пише — бачиш? Хробуст підписано. Шо йому так треба?

- Ти, казав, шо бачилися, то чого це він нічого не сказав тобі.

— Недавно осьо, кажу ж тобі. Він мені нічого не казав, спитався, як діла тільки, та й всьо.

- Це вже комусь так дуже інтересно зробилося, що заявив..

— То шо ж заявив. Шо ж заявив? Як тут документи... Хай причепиться попробує.— Петро роздивлявся повідомлення й з другого боку— О, бач. Підписався, і число стоїть. З'явиться на сьогодні на одинадцятую годину нуль-нуль хвилин. і підпис.

- Бери наряд на цеглу, та й усе. І лишнього там нічого не розказуй.

— Але як це, шо він мене знов кличе. Ми ж наче побалакали з ним той раз. Думає, може, нема документів на цеглу, я знаю...

— То осьо покажеш, хай дивиться — тобі не все їдно. Петро, я тобі юшки всиплю, будеш їсти?

- Давай. Це вже на вечоринці не погуляю,— сказав він.— А вам випаде.

— А шо ж! Я тобі дам.— Ганя аж перестала робити там що.— Щоб мені вернувся, бо я сама не піду.

- Як прийдуть, то сама підеш, шо, ти не можеш? Клава ж удома побуде.

— Ну да, коли це я без тебе ходила. Х-ой, мовчи, Петро. Петро за тарілкою підняв собі повідомлення на Житомир

їхати та й дивився, ще перечитував, щоб нічого не пропустити. Але там що, бідненько було пописано чорнилом, коли, на скільки і підпис; а так же все надруковане.

Сьорбне з ложки й знов роздивляється на світлі: це така вже не одна була, не раз приходила. Але що ж?

- Бач, Гань, це вже другі присилають. Як був не Хробуст, то білі були повістки.

- Хіба це вже йнакші, не такі, як були? Диви, чого це вони так роблять.

Ганя підійшла до столу й довго дивилася на папірця в Петрових руках. А потім подивилася й на Петра.

— Шо, мабуть, друга бумага, та й посилають такі типір.

— А наша сільрада ще такі білі посилає — я вчора з ящика взяла, було з поштою.

— То й тобі щось приходить, а ти мовчиш, не кажеш. Бачиш, яка-а.

— На чергування, ти. Рубля тамо разом заплатиш, щоб я не йшла.

— Йди почергуй, щоб я не платив рубля. А то рубля та й рубля...

— Петро, я тобі дам якусь сетку — може, що будеш бачити.

— Давай, як я там буду мати час.

— То зайдеш де-небудь, диви-но. Ти ж не будеш бігти зразу на автобус. По дорозі десь...

— Ну. Щоб ви тут гуляли без мене, а Петька буде вам по магазинах ходити.

— Ой, не лепечи, бо дам зара тако. Подивися там де хліба круглого.

Ганя в коридорчику поставила відро на лавку і лапала на вішалці свою куфайку.

— Пожди-но, Петро, вдягнуся, та й підемо разом. Петро поправляв клапанчики на кишенях пальта; оглянувся

по кухні — подивився, що він тут оставляє, щоб не забути.

— Так. Нічого не забувся, кажи! Бо будеш доганяти на Містечко сама потім.

— Стій-но, я куфайку вдіну. Шо-с це таке, що куфайки ніде не видно.

— А ти її тут вішала, що ти тут шукаєш.

— О, то де це я її можу повісити — що я, місця не знаю?

— Спитайся йди в Клави, може, вона брала. Бо мені вже нема часу

Петро притупнув черевиком, заодно пробуєчи, щоб не рипіли дошки на новій підлозі.

— Бери-но відро винось і йди, а я ще куфайку пошукаю. Десь же вона була звечора.

— Так, осьь мій кашкет, і сетку ти мені дала. Все.

— Петька, то я твою куфайку вдіну, бо цеї зара не найду.

— То бери тамо на вішалці — я що тобі. Вішай свою гарно, то й будеш знать.

Ганя була тільки в запнутій під бороду хустці, вона так обернулася до Петра, — ще тільки знімала його куфайку і руку одну наставляла. Якби це вона знала, де її куфайка, то чо б це вона питалася два рази.

— Шо це таке — хіба це я стала вже забуватися. Ай-бо стара стала, — їй уже й засміяться не хтілося, як це зразу думала, чоловікові каже: — Йди, Петро, не дивися на мене. Виходь уже.

— Ну да, мені тра на автобус, а я буду дивиться на тебе. Я не маю роботи. Йди вже.

Ганя заціпнула за собою перші двері, що в коридорі, і другі — на веранду.

— Диви, кошіль чогось стоїть з картоплею. Хто це його вніс сюди. Ще картопля померзне. Диви.

— Щось треба з цею верандою робити, — сказав Петро.

— А шо ти будеш з нею робити, Петька?

— Шо. Робити треба — та й тобі шо.

— Ти-но обклади хату, щоб я могла в своїй хаті пожить. А не ти веранду дивися...

— Я не знаю, що це мені ще Хробуст оно в Житомирі буде казать, як я осьо до нього поїду

— То скаже. В тебе ж документи на руках. Гляди, Петька, не погуби документів там десь. А то погубиш та й шо будеш робити.

— О, нові діставать буду — питаїся...

Ганя далеко так одійшла з відром, аж в город — щось там хотіла побачити за хлівом.

— Але чогось Вера оно пішла берегом. Чого це вона не хотіла зайти?

— Де?

— Оно йде. А собака як-то за нею біжить. Чос це він за нею біжить — хіба це її собака?

— То хіба в Бери є собака — я в них чогось собаки на бачиа..

— Еге. Прив'язана є, вони її ніколи не випускають. Ти як був, то вони буду затуляють. Та й ти не знаєш.

— Хай собі йде берегом — чо тобі Вера треба?

Ганя одійшла трохи від городу, їй наче відлягло на душі,— це вже б вона йшла порать.

— Я хіба шо кажу за Веру? Кажу, що бачила, шо йшла десь.

— Хай собі Вера йде. А ти бачила та й мовчи.

Петро подивився в берег — але не за Верою, так собі на дерева, там їхня посадка була. Дідова саджалка Андрейова...

— Якби це межею йшла, то я б бачила, що це Вера. А то чогось з того боку — чи це так до річки хтіла вийти...

— Пішла на Місто та біля річки йде. А кудю ж? Селом буде йти?

— Як це вже втануло, то чого це тим берегом пертися, мона й селом.

— То це втануло, а гразі скільки, ти бачила?

— То взуй, може, чоботи, Петька, як ти бачив. Я думала, ти підеш гулицею, та й нічого.

— Буду бачить. Я сам би шо, пішов? Але як тудю йдуть — "гра провірити.

— Йди-но перевзуйся, Петька. Диви, я ж не знала, що це таке буде,— Боже...

— То шо вже, таке мокре? Чи ти хоч, щоб я галоші взув.

— Ти так хоч вернуться; це ж десь на горі тра шукать. Йди так, Петька. Будеш дивиться, де сухо біля тину...

— Чогось цею ночюю так бахкало,— сказав Петро.— Я у вікно дивився.

— Шо ти ночюю побачиш? Десь толь зірвало, може, та й так бахкало. Ти на толь дивився?

— Я осьо дивлюся, але тут не позривано. Тільки чось не застібається...

— То хай буде, Петька. Я ще за трісками буду йти, то позастібаю. З цим брезентом

твоїм, повидумує...

— Туто на вулиці набереш, та й буде. Шо, тобі так багацько треба.

— Шо я з ними буду мокрими робить. Ну да. Якись попридумував петлі...

— То я попридумував — шо, хіба тобі?

— А ей-бо, диви, як-то вітер всередині гуляє, чи чого це воно так бахкає, Петька?

— Я там знаю. Вітер десь піддуває та й ляпає. Приїду та й заб'ю цьваха.

— Може, вночі собака залазила та й продерла, ти не дивився, Петька?

— Шо я там побачу? Цс треба дрова відгрібати. Ти туди полізеш сама? Вернуса оно та й подивлюся. Може, воно нору де прорило та й лазить. Дрова посунуті трохи — хто там лазить, я знаю?

— У вугіль же воно не полізе, правда? Де дрова тонші, там улізе; нє, Петька?

— Ти ж казала, шо собака десь бігла городом,— чужа чи чия вона. Ти не бачила, кудюю вона бігла?

— То бачила. Городом бабиним бігла, а що, я її питаться буду?

— Буде Вера йти, то спитайся, може, Вера знає. Чогось вона за нею побігла...

— Я спитаюся в Бери — хіба я знаю, коли вона буде йти. Вона рано заходила, але нічого не казала.

— Шо вона тобі скаже? Як ти нічого її не спиталася. Та й вона пішла собі.

— Вона на Містечко десь думала йти — вона мені казала.

— Будем разом на Житомир їхать — от...

— Чо вона в Житомир поїде, як у неї гості. Вона б їхала першим автобусом.

— То це хлопці приїхали — Павло чи другий, старший?

— Вера казала, шо обоє хлопців приїхали. Каже, може, зайдуть покликати, то побачите, які поробилися.

— А, то це вона десь пішла кликати. Але кого це вона там знає, шо аж берегом буде йти... Вона там ні до кого не ходить.

— Чо, може, Тамару покличе. Вони ж трохи знаються.

— Вона піде за Тамарою, берегом буде йти, а там на Містечко й назад буде у вуличку вертаться... Розкажуй.

— Чого це вона не може вернуться — шо їй там іти. Ой, бо...

— Вона не може селом обійти, то вона берегом ходить питається?

— То шо. Межею напроти хати вгору вийде, та й нашо їй на Містечко йти. А потім вертаться.

— А, ну то як вона городом вийде, то це друге діло.

Ну то це як вона пішла кликати Тамару, то на коли це вона думає збирать — я знаю?

— Як буде Тамара йти, то спитайся в неї. Кажіть Вері, шо Петька ще не приїхав.

Вони обійшли хлівчика з другого боку, а Петро чогось прочинив двері у літню кухню в хліві.

— Шо це ти там не бачив, Петро? Йди вже на автобус. А то впізнися.

— Шо цс — мені не мона подивитися,— сказав Петро, він поміняв собі на дверях

кашкета — там у нього новіший висів.

— То хіба я тобі що кажу. Я так питаюся, думала, ти щось забувся та й дивися.

— Чо це ці помії під ногами стоять. Нема кому їх забрати?

— Шо вони тобі мішають, обійди збоку, як тобі так тісно,— Ганя розігнулася од цебра й пройшла вперед два кроки.— Вера не хтіла взять рано, кудись там бігла.

— О, то хай би забрала, чо вони тут будуть киснути...

— Я знаю, Петька... Вона просила, може, будемо йти, то щоб помогли їй.

— То шо, вона не може хлопцям сказати? Сказала б хлопцям, та й.

— Але чого це ми будемо їй носити. Буде мать час, то зайде забере. Хай стоїть.

— Не мона попросить когось, щоб помогли. От Вера!

— Каже зайду-зайду й побігла, а я її не успіла спитаться

— Це така рада була, чи шо...

— Еге, отако біжить,— Ганя трохи розставила вперед замашені руки, так показувала,— хоч не чіпай її. Стала калини

наскубала.

— О.

— Кажу, нашо це ти калину мені обірвала, Вера. А вона біжить і не каже. Еге. Бачив? Каже, мені тра.

— Шос ти корові давать будеш?

— Треба теплого дать. Ось намішала ріденького. Зара буду доїть.

— Це таке доїння — по півчашки. Але я його не п'ю. А чо це Клави не видно? Хіба вони ще сплять...

— Хай сплять — а шо будуть робити? Клава в грубі напалила рано, та й їм тепло. Шо думаїш...

— Чого це вона не хоче їсти, шо ти їй дала?

— Г-а-а, з халери! Перебирати почала,— Ганя аж попхнула корову вбік, але та тільки на півратиці одною ногою посунулась,— хай не їсть.

— Диви-но, як це так! То гарбуза вкриши. Хай щось ззість... Петро взяв у кутку лопату і трохи пошкріб з-під корови.

— Нащо це воно тобі, Петро! Ти хоч на автобус спізниться. Йди-но дивись на часи, скільки там...

— Осьо приберу та й буду йти. Чо ти кричиш, ще маю час.

— Чось такий сон поганий снівся, Петька. Ай-бо...

Ганя помила вим'я, витерла ганчіркою і вцідила раз молока.

— То шо, не може нічого снитися, ти думала?

— Але чось так погано. Наче баба сниться.— Ганя найшла другу дійку й крикнула на корову: — Стій, Манька! Петро, візьми-но пошкреби тут, а то чось хвостом б'є.

— Чого це вона хвостом б'є? Шо це ти їй таке дала, шо вона не стоїть на місці.

— А шо я їй могла дать? Не однакове хіба даю...

Петро поставив лопату в куток і став одною ногою на залізну поперечку, вишкрібаючи підшву.

— Ну-ну, та й шо...

— Загадали бабі йти у военкомат. А я думаю ой-бо, як це вона піде, слаба. Коли бачу, вона зігнулася під тином, і такий дощ люпішить! Думаю, треба щось дати надітись, а то простудиться...

— Чого це вона, мала тобі присниться...

Петро обшкріб і другого черевика і деркачем з довгою ручкою попідмітав на купку до стіни — це таке, сухе, і ввечері викине.

— Цс щось на погане. Коли б там з цею цеглою чого не було. Ти-но там нічого лишнього не розкажуй...

— Шо ти балакаєш — хай собі там кажуть. Я знаю за себе, що ні в кого не вкрав. А вони хай знають за себе.

— Це... Як я дивлюся, то вони й сіли під тином. Шо вам дать, кричу... А їм уже млосно, бачу.

— Може, хто заслабне,—як би я трохи знав у цих снах.

— Бігом у комору та й несу Олікову куртку, вкриваю їх з головою. А ними трасе отако немилосердно.

— А я думав, чого це ти кричала вночі. Ще й якось так завивала в стіну.

— Та йди! Я не чула... Ну ти дивися! Чого це баба приснилася — тра спитать у Бери.

— Спитайся. Може, від хлопців шо буде.

— Чув, Петро, не балакай. Ще погана звістка буде. Мене осьо трасе ще всю.

— Подивився пошту сьогодні в ящику...

— Я ці дні сама беру, мені з вікна видно, як Тося йде. Біжу й питаюся, чи нема шо.

— Повинно щось бути, пісьмо якесь. Коли це від них уже було?

— На сорок день бабині, якраз саме прийшло.

— То якби ви не забували писать, вони б тоже писали, чи як..

— То шо це ти думаєш, шо ніхто не пише,— хоч би мовчав, як не знаєш.

— То осьо ж від Оліка було, тепер вони ждуть від нас пісьма. Ганя аж засміялася, посуваючи на місце відро, бо корова була пацнула,— жінка на неї цей раз не сварилася.

— Чуй-но, Петро, я сьогодні беру газету й думаю, це зара як випаде перевод від хлопців. Ну!

— То не пішла б на пошту хіба, пішла та й були 6 гроші,— проїнявся цею радістю й Петро, він то згадав, як це було з тим переказом; так немов сміявся на одну щоку, водячи язиком по верхніх зубах, й брови зведе, показуючи: то шо ж, хай би та й хай.

— То чого це не пішла б, о,— Ганя й зиркнула у той бік, мовляв, отуди к чорту,— це син заробив на нас, а я буду стидатися, геть мені не балакай.— Але ж стій-но. Це як тепер бачу, ей-бо. Хто це в нас був. Вера була — так, раз, потім Порохнюкова Міла. Ну да, й Порохнюк,— правильно. Та й шо, це всі. Стій-но, не, брешу. Чо це я забула,— Марина приходила, але це вона послі пішла, то через це я забулася.

— Ну да, а Славка. Славка з Валюю були.

— То хіба цей раз Славка був, е, йди. Славка пізніше був — Шо ти мені розкажуєш...

Петро й з другого боку поторкав язиком зуби, сумніваючись: ніби я знаю, але наче був. Але й він там щось трохи пам'ятав.

— Ще Порохнюк казав йому за батька. Вони як тоді дружили, каже, Гриша прибігає такий радий: син у мене народився, син.

— Дивися-но, чого це я забула,— ой-бо, це я думаю за ці зуби,— вона аж провела перед ротом припухлою долонею, як-то затуляючись від когось.— Петро, ей-бо, корова дивиться й думає, що це за беззуба баба доїть її сіла.

— То що я їй скажу — купляй зуби, та й не буде дивитися.

— Купи мені в Житомирі, ти ж їздиш, там, не бійся, до свахи щораз заїдеш.

— А сваха тобі хіба вбіщала? То я спитаюся в неї. В неї всі золоті в роті.

— Я не знаю, що я з цим буду робити. Не засмійся, не забалакай...

— Тако спиною ставай та балакай, скільки влізе. Хіба так не мона, Гань?

— З ким, з Верою так стати побалакати?

— То що це вже таке, що Вера тобі подивує — це тра так бояться?

— Хіба я тобі що казала,— я кажу тільки, що Вера була, як хтось уніс пошту. Поки ми розібрали, від кого це такі гроші, Вера каже, Г-а-аню, то це ваш Олік робить, а не служить? А я ще подумала, ой-бо, нашо це ти таке кажеш, мій Олік на службі, тільки їх на цілину направили хліб збирати.

Петро, поки взяв з погрібничка зо два буряки корові натерти й ніс назад до хліва, ще добре чув Гани ні слова, але повторив так переконано те, що він осінню казав на кухні за столом.

— Це якби Олік написав, що десь буде через Україну їхать, то я б зараз поїхав, де б він не був.

— Але диви, підписано командир,— дивувалася давньому Ганя,— це так як не довіряють солдатам, бояться, щоб не пропили, й батькам посилають.

— Чого. І фамілія була вказана, командір такий-то. їм щось трохи дають, а то на харчі вищитують. Не може так бути.

— П'ятнадцять рублів і тридцять п'ять копійок, як зара пам'ятаю. Але хоч би слово було дописане, що, за що... така дисципліна.

— Ну, може, в армії не мона — що ти хоч. Як в них там така дисципліна.

— Якби це їх вдвох послали служити, то я б так нічого не хтіла Ігора з Оліком.

— Такий порядок же є, що брати разом служать. Його ж питали, де ти хоч служити,— з братом, каже.

— Ну да— Гані як-то не було чим дихнути, аж у спині пряма зробилася.— Як Оліка направлять з цілини на місце служби, то будуть разом. А так Ігор ще його поаде.

— То пожде. Він писав же, що його спитали, де він хоче служити,— а він сказав, що з братом,— бач!

— А Вері ще якийсь сон снівся — вона мені ще тоді розказувала, як ми сиділи в кухоньці й принесли це звіщення,— й це, каже, Г-а-аню, повіриш чи ні, мені знов той самий сон приснився, ай-бо! Питається, чи це від хлопців чогось не було, тривоги

якоїсь чи жалоби? Нє, кажу, пишуть, шо служба йде харашо.

— Шо це там може буть. Годують; в наряд ходять, та й.

— Але чось їм мати снилася. Кажє, лежить баба Марійка в ямі — нє, брешу, сидить зігнута, але як-то ти, Петька, несеш їй у яму вареники в мисці, і вона чогось дуже сердита, не хоче вареників. І вже як-то поклали їй ці вареники на груди, а вона їх по одному з ями викидає — тако кидь, кидь. Еге — так не хотіла. А це Вера з онукою зайшла та й знов питаєтя, шо хлопці пишуть... Я розказую, шо їм там добре, поправляться стали, Ігор то ще нє, бо перші дні не дуже поправишся, а Олік поправився. Але кажу, шо довго пісьма нема чось ці Дні, шо там таке. Ну то Вері аби дай — зразу біжи, Ганю, телеграму вдар, може шо случилось, шо це вони так довго не пишуть.— Ганя взяла трохи молоком споліснула вим'я корові й зогледілася, шо нема Петра біля неї — Петька, ти вже поїхав, де це ти там дівся. О, чос ти плачеш?

— Ну да, буду я плакати — нема мені більш роботи? — Петро переніс тертку на лавку під тином, шо відгороджував двірець з хлівом від садочка, й трохи потер ще буряка в тазик— Осьо дотру та й буду йти. Ти хіба не бачиш?

— То хіба б це я сама не натерла, ти думаєш,— от іменно тра зробить по-своєму. От ще ж не люблю!

— А, осьо трошки натру, та й буде шо корові ззісти. Я їй дам, то, може, від мене лучче візьме й не буде така лиха.

— Чом це вона лиха — хто тобі шо казав? Це я так сміялася, шо може вона мене спротивила й не хоче їсти, шо я така без зубів...

— Та я й кажу, шо дам,— чого вона буде голодна стояти. Хіба нє, Гань?

— Петро. Шо це вони собі думають: будуть ці буряки брати чи нє. Вже ж дощ їх раз намочив.

— Мені клопіт? Я їм дав чим укрити, хай самі дивляться. Вони самі вибирали з ями — порчаних же не було. А там я знаю...

— То скільки воно вкрите може в мішках стояти.— Ганя потягнулася як-то втертися на бороді й стала на вулицю довго дивитися — щось їй таке наче череду гонять здалося, й поки все не передивилася, не зрушила з одного місця.— Вони з Мишком учора вечір просиділи на дошках проти цих мішків, і ще як почало на дощ накрапати, то вкрили целофаном — я знаю...

— Та й шо, Мишко нічого не казав, чи думає забирать, чи шо робити?

— Стій-но, то це вже хлопці, Петро з Мишком, були, як вони сиділи, чи не було?

— Вера ж тобі шо казала, шо рано приїхали, та й вона з онукою прибігла.

— Але ж це ввечері за хлопців не було мови, то це вони хтіли пождати до сьодня та хай хлопці прийдуть забрати. Певне, шо так.

— Як є хлопці, то хіба вони самі не знають, шо тра забрать?

— Ти їх застав увечері, то чого ж ти їм нічого не сказав? Я думала, вони все знають, а це тепер — шо хоч роби. Бураки погниють — їм тра в ямі лежати.

Петро пішов в ту половину, де корова стояла, і поклав на місце.

Біля тину він набрав з кварта води у рот і попурхав собі на руки, щоб трохи грязь

ЗМИТИ.

— То я б тобі зляла, чо ти не кажеш?

— Дивися там, щоб я нічого не забув, бо я буду йти.

— Я тебе йду проведу, Петро, я сетку тобі донесу до хвіртки.

— То пожди-но, да-но я вмиюся ще на лиці.

— Що це з тобою таке, Петька,— сміялася Ганя,— ти два рази ніколи рано не вмивався.

— О, коли це я другий раз умивався,— тако аби що-небудь сказати.

Ганя трошки прибрала коси назад і гребінцем притулила — відрізала то вже давно, але це жде, щоб разом з Клавою поїхати у Житомир завивку зробити, та й така, як Баляля, ходить, бійся розкутана на вулицю вийти; вона провела Петра за хвіртку й сама стала подивитися уздовж вулиці, чи хто не йде тамо.

— Пшьо-в, йдіть-но цюди! Чого це ви ховаєтесь од мене?

— А, йди, Тамара. Чого це я від тебе маю ховаться.— Паня поставила знов долоню до рота, щоб не показувати беззубого сміху,— Й побачить же; я оно де, а вона з вулиці бачить.

— Бачу-бачу, оно ви ще миску ставите— курам давали! — Тамара аж затанцювала задки, вдаряючи об пелену вільнішою рукою, й так вона аж у штахети проглянула, мовби шукаючи Паню на тому десь другому подвір'ячку.— Несіть-но щось похмелиться, а то у хвіртку не бачу зайти.

— Та йди! Це ти вчора ще десь була, Тамар? Диви, геть п'яна.

— Смійтесь, смійтесь, Гань.— Тамара розірвала трохи газету під рукою, щоб бачили, що вона там принесла.— А що ж ви думали, я буду вдома сидіти? Є мені час. Приїхав учора Сашко, каже, цюцю, мама просила, щоб ви йшли помагати. Ввечері приїхав на велосипеді, каже, мама просила; а я знаю трохи цю жінку, вона на Закусилівці, тамо, як на станцію їхать — знаєте, Гань?

Ганя підійшла аж до цієї хвіртки, й так вони поставали вже біля старої хати у хвіртці; Ганя стала щось думати, наставивши трохи вперед руки — й згадала; ну да, це вчора,— як сьогодні четвер, а вчора була середа,— то вчора Петро вихідний був; та це вона сказала Тамарі:

— А ми якраз з Петром досаджували вчора города, і якийсь хлопчина на велосипеді під'їхав з Марининого боку, де город пустує, й кличе Петьку. Я його, правда, не знала, але як-то з Ігором ходив у школу. То він казав, щоб ішли. Петро сказав, ми побачимо,— е, які це гості, оно сестри мають приїхать — щось Іра писала, але не знаю.

— Ну то чуйте-но, Гань. Це в нас сьогодні робота в гамтесі — вікна мити. Я помила вікна та й іду собі на гобід. Як це Петро їде, спиняється, гукає мене. Кажу, Петька, шо ви хочете?

— А-а, то це Петька йшов на автобус та й ти його побачила? Ну-ну, та й шо?

— Та я ж вам кажу, Ганю, не перебивайте, дивіться-но, як було. Петька їде з Петром Андрійцем, а я саме в двір собі заходжу, мене, робота ждала. Петро Андрієць його десь підвозив, він зара на бригадах молоко збирає. Стають біля хати, й Петро мене

чогось гукає. А я не здаю, що він хоче. Кажу, Петька, що таке, куди це ви вдвох зібралися.

— Ну-ну, та й як це ти його питаєш, а він що каже?

— Питаюся, що ви мені хтіли казати, а він ще мовчить, жде, що я підійду ближче. Та й питається, чи я ходила на Закусилівку. А я сміюся, це так наче дрючуся з ними, кажу, а що там на Закусилівці. Та й це він мені розказує, що приїжджав Сашко, але він так само не знає, як це ви, Ганю, як його звати, каже, хлопець приїжджав, що з Ігором учився. Тільки Ігора раніше забрали, а цьому пізніше випало йти. А Петро сміється, це їду, каже, Гані зуби в Житомир купувати..

— Ой-бо, от дурне; так і сказав?

— Йй-бо, Гань, я не брешу. Я тако стала недалеко од воріт, а вони спинилися на вулиці, але з машини не виходять, Петька тільки з кабіни виліз та й дивиться над кабіною з того боку. Питаюся, Петька, куди це ви ідете з цим Петькою, а він каже, їду Гані зуби купляти.

— Ото як привезе,— засміялася Ганя,— що я буду з ними робити. Попритуляю, й хай бачать, які в мене гарні зуби, не, Тамара?

— Ви й так гарна жінка, Ганю, нашо вам ті зуби. Петро вас і так любить,— скажете, не?

— Вже-е. Але хіба є час за собою подивитися. Хай вона скажиться, ця робота.— Ганя замислено поторкала зігнутим пальцем під носом і знов за Петра визнавала.— Та й як це ти сказала, куди ви їдете, а він за зуби розказує? Г-от, Петька!

— Стійте, Гань. Але чо це він за Веру спитався — дайте-но згадаю. Ну та й як це сидати їхати, Петро ще раз подивився з кабіни, каже, йди-но спитайся в Гані, що це там Вера хтіла. А в мене питається, тобі Вера нічого не передавала,— а вона мені що мала передати? Та й поїхали молоковозом, а я стою й думаю—ой-бо, це ж тра Гані спитать, може, що треба, а вона мовчить, не каже. Я вхватила осью хлібину,— бачте, Ганю, несу,— якісь ложки той раз позичала, диви— аж кишені пообривала,—гляньте, Ганю, може, це не ваші.

— Побачу. Мені вже такс раз було. Як в Оліка вечоринка була, я позичала піїсят тарілок, а як це дивлюся раз на горі, а там нечіпаних сто штук моїх лежить під сіном, я за їх забулася. Пу. Й це треба було йти позичати.

— Я за Ігора хтіла спитаться, Ганю. Він ще вдома чи вже поїхав. Бо мені тоді як погано зробилося, то я вже ні за що не думала. Але так хтіла Ігора побачити, як він буде їхати. Я собі цілий день сьодня думала, як це Петро якусь надію в голосі дав,—думаю, нічого не каже, мовчить, то, може, Ігор вдома. Взяла хлібину на дорогу. Ми з Стройваисом на двох спекли в печі, він відро муки приніс, і моє їдне відро. Чотири хлібині вийшло.

— Та й ти скажи, цього хліба так хочеться.— Ганя поклала хлібину на стовпчик, та й дивилися обоє на неї.— Але мовчи з цим хлібом. Як Оліка провозжали, то й поцілувався, і хліб прийняв. А Ігор — де-е, не хоче. Поцілуваться стидався — отак до щоки притулився. Я вже махаю дівчатам, не треба хліба, як він бігом до машини.

Петька став ще побритися в ґанку, а Ігор ходить з рюкзачком і, дурне, говорить, ой як хочеться вже в цю армію. А мене сльози душать, не можу дивитися. Каже, як мені вже хочеться в армію.

— А хлібину поклали й не давали?

— Та вже як так, що й попрощалися якось бігом. Петро вже заводить, махає давай, коли ту хлібину вручати... Отуто на це місце поклали й лежала.— Гані трохи проясніло обличчя, що більше за хліб згадали, й вона не дала собі волі сльозам.— А так хотілося з хлібом. Хоч зара вже й позабувалися, як по-старому було, то хоч хліб давати треба.

— І це треба таке, Ганю, дивіться — я так хтіла вспіть.

— Славка мені шо думаєш — махає, давайте хліб, а мені вже не до хліба, я стою, слова сказати не можу. Дівчата біжать, з кухні хлібину несуть, бо зразу забулися, а їй-бо.

— Ой-бо, мовчіть, Ганю, не обзивайтесь. Я ж вам кажу, шо Петро перший до мене забалакав. А я, дурна, стою й не можу розібрать, хто це там у кабіні ще. Чесне слово. Я думала, шо Петька везе Ігора, як це дивлюся, то два Петьки в кабіні сміються.

— Ну та й як це він тебе питає, чи ви йдете на Закусилі-вку, то ти кажеш, шо не? — питалася Ганя, вже втираючи не так гіркі сльози, а й щось таке як змокрило під очима — пара якась виходить.

— Шо я вам скажу, Гань,— якось так знанова почала Тамара, голос такий зробився, наче вона за все чисто забулася, що це вони типіро балакали.— Я не хочу, щоб Петька знав, ну ви знаєте, як я Петьку вважаю, і — нашо воно йому. Я не буду казати, шо мені з Миколою погано, не Він тихий, хоч ни без того, шо часом сказиться. Але нашо це Петькові, щоб він думав.

— Ну то нашо йому казати, як щось таке.

— Ви знаєте, Ганю,— давню якусь пісню переказувала такими словами Тамара,— я все своїм горбом тягну Чи той Микола знає, де воно все береться. Тамара, дерево привези,— це з цьою хатою вже два роки... ви знаєте, Гань, шо вам розказувати. Я цю хатину цими руками зводжу й кінця не бачу,— Якось так Гані вдалося, шо вже Тамара осьь замовкне і так без слова піде вуличкою, і вона буде дуже шкодувати за нею — ой, диви, аж сльоза знов стала; щос це таке, шо тільки шо, то вже й плакати хочеться? — Але вже дошки на пол привезли, вже мені лекше.

Ганя обвела носа від брів аж до губів легенько пальцями — це так останні сліди сліз десь у пальці ховають; вона одвела руку й подивилася на пучки, але вони були такі сухі, як земля на буряках цей рік Мошка поїла сходи, та вона мусіла ще два гектари кормових узяти, щоб щось заробити. Ото шкода їй було тих бурячків — де та мошка взялася була!

— А я Ірі не хтіла вірить.— Вона все одно за звичкою тернула пучками на грудях, стираючи ту вологу, що їй чогось увижалась, а під грудьми вже повільніше повела рукою; і на животі вже долонею провела — так чогось сама рука випрямилася, то й далі не було за що запинатися, обвисла знов збоку і трохи як-то спереду. Наче думала нагинатись за чимсь, але побачила, що хтось оно йде, й передумала.— Вона мене

просила Ігора до себе послати, щоб ночував, а я ще сміялася. Хоч сама оддихнеш. Я їй не вірила. А тепер узнала, як це самій у хаті бути, що за півроку ніхто не вблизеться.

— Гань, чуйте, а як там Вера? Вона не думає йти на вечоринку?

— О, то хіба її кликали? — Вони обидві вже стояли так, немов це зара зійшлися й почали нову мову; Гані як-то не хтілося вертати вже давно перегорілу за цей час радість од всіх гулянок. Якось воно все переплелось — і радість, і горе, і стоїш, як пригалушений, не віриш, що це комусь іще радісно.

— Я не знаю. Якби Петро мені не сказав, що взнай там за Веру, я б не питалася.— Тамара згадувала щось, як на сміх. Ганя добре бачила у неї пошерхлі й геть білі чогось губи. "Що це з нею таке,— думала вона за Тамару,— що вона не перестає сміятись".— Мені з цього Мишка ще смішно. Він тоді втік,— знаєте, Гань, як ми тамо біля хлівчика стоїмо, а я кажу, Мишко, ми до вас у гості підемо. Приходьте, каже, і Бера каже, чому ні, йдіть. Я поки відро брати з помями, Славка каже, вже дядька нема. То, може, як це мені стукнуло — він городами побіг додому, щоб це ми не бачили. Слухайте, Па-а-ню-у. Кажу Славкові, я пішла, це він, паразіт, утік; я йду,— взяла відро й бігом вуличкою. Думаю, я його перейму. Коли це мене Славка з Клавиною малою доганяють біля Порохнюка, Славка бере в мене відро, а я беру Клавіну малу,— він так з рук вириває щоб це допомогти.— Ганя каже— Еге, це він так хоче допомогти.— Тамара поволі зводила руку десь до городів, аж потім пальця одділила, показуючи на гору:— Хто це пішов, Ганю? Якийсь незнайомий мужчина.— Ганя сказала, що це Маринин Петро вернувся.— Це він уже вернувся-а? Я ж бачу, що якийсь незнайомий; так то, може, в лице узнала, а віддалік не розберу одітий якось так А де це він був? — Ганя сказала, що з хімії вернувся.— А так-так, я забула, це ж Петро-о-о. Та й слухайте, що далі було. Хапаю це відро з помями, а Вера — хитра ж — махає до нас, щоб це ми в гості приходили.

— Ти пішла, а ми ще стояли балакали. Вера потім каже, тра йти додому, що це там Мишко робить.

— Бачите, шо.— Тамара аж голосно засміялася.— От Вера.

— Це ти казала,— звеселіла трохи Паня й собі,— а як ви до Мишка стукаєте, то він вас пустив?

— Стійте-но-о, г-ой! Не-кажіть, їйню, бо я вам дам осьо,— замахнулася на Ганю Тамара, а тоді до губ собі кулака смик, аж постукала себе дрібненько.— З вашим Мишком! Це ви не так кажете. Слухайте сюди, як було.— Вона показала Піні знову угору на городи.— Гляньте, як цей Петро довго йде; куди це він так зібрався? — Пшя не подивилася за Петром, так трохи сердита зробилася, що Тамара себе перебиває, але сказала—Г-от, ти не знаєш. Пішов десь папіросу шукать.— Це я не так розказала Як це відро з помями стоїть тамо, а Вера не думає його брати — чого воно буде стояти під ногами, та й це як Мишко пригласає у гості, а сам десь городами втікати, то Вера не довго думає,— це вона мені з Славком ще нічого не сказала,— переходить за тин, де оно в вас біля погребка кущ калини росте, та й стала рвати калину— Тамара ще й не затулила усміхненого рота, але трохи так почекала, буцімто ждала, що гїня надумає їй заперечити й вона не дасть їй сказати, зразу сама далі заговорить, і в очах тримала

такий сміх, що можна подумати, дивлячись на неї ану-ну, що ви мені зара скажете,— Мовчіть, Гкню, не перебивайте, бо я забудуся—все одно сказала, в думці собі уявивши, що Інія все ж таки хтіла її перебить,— о, де це я стала? Кажу Вері: Вера, нашо це ви рвете калину, ще ж їй не пора,— а ви, бачу, Ганю, мовчите, а що ж ви скажете, не будете виганяти, хоч вам і шкода; шо, нє, Гань; а вона й не обернеться, лю-ю-ди, сперлась на пальці, щоб вище дістати, і по верхах зриває, каже мені, а як мені треба Чули, Шню, шо ви скажете. Ту, кажу ж, аж пробую голосно,— а голосу чогось-

нема, одні хрипи, так на тій вечорниці Ігоровій простудилася, шо не могла слова сказати — та ви бачили, Ганю, шо я вам буду

розказувати,— вона, гукаю, зелена, шо ви робите, Вера А мені треба — ну.

— За яку ти вечоринку балакаєш, я не розберу. То ж Олік на осінь ішов, та й Вера рвала калину, а це Ігор зара йшов...

— А, не перебивайте мене,— то ви забулися.— Тамара одставила руку долонею доверху, підказуючи собі цим жестом, але й трохи сумніваючись.— Ви мені к-а-жете, як ви самі казали, шо вчора картоплю садили; а я за Вєру вам розказую.— То вже Ганя махнула рукою: а, мені все їдно, шо хоч кажи. Як ти п'яна.— Як це я їй так кажу за цю калину, а вона каже, шо їй панюсь треба,— то рви, я тобі нічого не скажу більш і слова. Ми вже собі хотіли йти на кухню, коли це Вера, складаючи собі в букетик нарвану калину, каже мені тихо,— а сама чогось не дивиться у мій бік, буцім на руки собі дивиться,— каже, Тамара, то йди до нас в гості. Ви чули таке, Ганю.

— Ну то ви вже пішли втрюх,— я ще хотіла сказати, чого ви йдете, сідайте вдома та й повечеряйте.

— Ми його не застали! Славка перший бігом одпер до хліва помиї й каже мені від хліва,— я ще тільки на стежці з цього боку йду з Танюю,— шо хата заперта. То, може, він де вернувся, а ми не бачили; дивлюся на Славку, а Славка на город виглядає — нема Мишка. Я пробую цю паличку, в ручку на дверях встромлена — це, може, десь на город Мишко вийшов та й заклав, щоб бачили, шо нікого вдома нема. А Славка став дивитися у вікно,— йому кажу, я зара загляну в вікно, може, він схуався; коли Славка до мене — цить, оно Мишко в хаті, пішов у другу хату... Так-так, не смійтесь, Ганю— Г^ня й справді зайшлася:— Ой-бо, тра сказиться з тобою, Тамара.— Ждіть-но, Піню, я вам зара скажу, це далі тра сказиться. Славка мені каже, я бачив дядька в кальсонах — оно пішов у ту хату. Стій-но,—кажу Славці,—держи Таик>, знімаю цю поперечку, входимо в сіні, а Мишко кричить йду-йду, стійте, вдягнусь. Я Славці кажу, греби-но, поки не бачить, насіння,— Вера тамо в ґанку жарила собі на плиті; а я бачу, що це не всі, удкриваю духовку — бери-ио ще вщці. Я Славці повну кишеню набрала, поки Мишко не бачив. А шо ж на них дивиться. Як він зацілпувся, думав, шо ми не найдемо.

— Стій-но, Тамара, а потім, як це ви Мишка в кальсонах зловили, приходить Вера...

— Е-ге. Ми вже в хаті сиділи,— Тамара почіпала носа знизу — здалося їй, що це так холодно, і знов ту руку, якою торкалася до носа, встромила у другий рукав; вона на животі складені так, поховані в рукави руки тримала.— А Вера заходить і веде Лену,

Мишкову сестру, Вера в Мишка питається, що це ти стола не удсовуєш, Мишко.— Тамара далі тяжче згадувала: чи це вже охоти не було, чи так забуваться стала.— Але ми ще повбідали... Таня чогось спати захотіла, отако на руки па стіл лягла й спить, правду вам кажу, Гань...

— То бач, вгощали вас. А Вера мені, про те нічого не сказала. Питаюся вчора, що це в вас за гості були, а вона каже: "Були-були-були гості. Егс-е-е".

— Вона не хтіла казати, вона чогось лиха на Мишка була. Він сяде курити, то вона йому не дає, каже, йди оно з хати.

— Еге, вона йому не дає в хаті курити,— Віня тихіше, як це з таким жалем, як це можна ще по-сусідськи поспівчувати людині, казала:— Бо Вера слаба, то вона не хоче цього диму в хаті

— Мишко до грубки сів, але хоче чуть, що ми балакаємо. Лена за Мишком тягне, каже Вері, Вера, нашо ти його виганяєш, хай курить у хаті.

— Я не знаю, що це з нею таке?— Шия пробувала для себе згадати, коли це вчора до них Вера заходила, а як згадала, то розказала Тамарі.— Це ми сидимо якраз на тій смужці, де бабин город був,— ми там таке буряки, помідори, ну, всяке таке, туди вода не доходить з берега,— сидимо, о, це ще Валя з Славкою,— Петро з Славкою і я копаємо, а Валя підкидає за нами трома. Петро сів посидіти, а тоді лягає й качається; каже, давайте будемо качатися Кажу, Петька, вставай, бо земля сира, і Валя на Славку свариться, щоб держака підклав. А баба Явдоха на своєму городі посіяла буряки й обкатують катком, ще їй там невістка помагає,— їй-бо, вони там посходилися з дітьми, помагають-.

— Ганю, то це ви з ними у сварці ще?

— Ні.— Ганя ще подумала, чи вона правду каже.— От ні, ти знаєш! — швидко заговорила Ганя, бо ж таки правда, чого вона буде щось інаше казати.— Одколи хата їхня горіла, чогось понадувалися, й ми не ходимо (дне до одного. Я Явдосі казала, Явдохо, хіба ми з вами що не поділили,— але чогось так Та я тобі скажу, в них своїх дітей хватає, зЧдуться — повна хата; вони не хочуть знатися. А той Мишко за ними, Прокопчук, той ні з ким не балакає А що цій Явдосі треба: зійдуться, пороблять, такі дружні діти. Та й вони, видно, не хочуть. Вони собі там катають, а Петро чи Славко, я вже забулася, показує до Мишка на город; я сама бачу, що він тоже на колінах довбеться,— то, може, клубніку садив, бо вони щоразу садять; і хлопці з невістками повиходили — це вже наче й собі садити картоплю. Але ми тако далеко; думаємо, досадимо, щоб уже завтра не ставать; коли це Вера з баночкою з-під концервів іде і щось дуже питає ще вщ Марини, а сюди не чути, бо вітер у її бік. Кажу йдіть сюди, бо нічого не чути; вона показує в баночці, які це буряки — білі чи такі, вона посіяла в баночці; мабуть оці-го, але халера їх знає, вони якісь однакові, насіння зверху видно, і ключки повибивалися,— це вона хтіла знать, які садити; вона сама не знала, які посіяла Вера ножом колупається — повиколупувала трохи насіння, і ніхто не знає; але кажу, що білі; а може черво-о-ні, каже Вера, довбеться в баночці й не дивиться. А тоді щось мене питається, якось так тихо спиталася,— я думала, що це вона в усіх питається,— що, хіба

тобі та ніхто не відповість, як щось спитаєся; а як це Петро вже встав і став заступа об заступа чистити, аж не чути було, що балакають, і я не почула, що Вера каже. О, то нехай вбіжається, а як не почула; я ж не буду казати Петькові, що, Петька, перестань шкряботіти. Та й вона каже, спитаюся в Явдохи; кажу, спитайтеся, Вера, оно вона на своєму городі. Вера гукає Явдохо-о-о, ви не розбираєтеся, які буряки? Явдоха з дочкою поставали й дивляться у наш бік, стоять — наче думають, що це з них хочуть, а вони не чують. Кажемо Вері, йдіть до них на город, вони, вас не чують. Петро каже, ну да, вітер же куди — на нас. Явдоха з дочкою сказали, що це білі; Вера вернулася й каже — білі, Ганю, ти правильно казала,— Ганя вкрила долонею губи, подивилася на Тамару й втихла, немов це вона слухала Тамару, а не Тамара її.— Це вона не знала, які буряки...— Тамара й собі дивилася Гані в очі й як прокинулася:— Цс я хотіла сказати, Ганю — це вона не знає сама, які буряки? — Ганя одпустила руку, бо трохи перестало боліти в передніх спіяних зубах.— Вера стоїть, довбе однаково землю в баночці кінчиком ножика, роздивляється і знов питає,— це вже я добре почула й подумала, що вона й той раз це саме питала, коли Петро обшкрібував мого й свого заступа,— каже, Ганю, а ти на всчоринку не йдеш. Тако спитала, а я їй що могла відповісти,— Петро мовчить, він не любить зразу щось казати, а я Вері кажу, то ще побачимо, у нас гості. "Ну да,— каже Вера,— це ж у вас гості".

— От Вера,— вдарила в поли Тамара, ще й до тину, де ящикок для пошти висить, ступнула, і ящикок їй став у спину— От Мишко! — Вона ще й оглянулася, що їй замуляло в спину, й стала трохи боком до цього старого тину — це ще кусочок його залишилося, як стару хату третій раз соломою перекривали; вже деякі штахети такі стали — нігтем колупни, й відстає дерево купками.— Чуєте-но, Ганю, я зара буду йти далі, я дітей своїх шукаю.

— Ти,— Ганя таки за Тамариних дітей подумала,— що це таке, що Люда твоя так рано прийшла; вони приходять — я їй гостинця дам, вона трохи побуде та й іде. А це чось рано. Я не спиталася. Диви! Я думала, може, ти за чим послала, але як вона мовчить — постояла трохи на дверях у кухні, й я не побачила, де вона ділася.

— Ганю, то я щось хотіла,— аж називаючи кожне слово, переповіла Тамара, але за її сміхом годі було вгадати, чого це Люда зрання приходила.— Але я не скажу Все. Г-а-ню, не допитуйтеся, а я вже найшла. Мені щось тра було,— а Люда в мене така, що не скаже, це тра два рази питаться, що ти, Люда, хочеш.

— Я в неї питалася, де мама, Люда, каже, мама думає на роботу йти. А батько де, питаюся, Люда; батько, ще ми спали, пішов, каже. То що я більш буду питати. Це щось мені треба було Петькові сказати, чи поїдемо до кумів у Житомир. То взяла б написала записочку, як ти знала, що вона не скаже.

— Ай, Піню. Нашо про це балакать. Я вам сказала. Мені бігом треба було зранку. Я перерила в себе усі шухлядки,— думаю, де вона могла дітись, я ж знаю, що цюди клала, в мене місце своє є, і це іменно якесь з дітей переховало або гратися взяло.— Тамара згадувала, про що саме балакала,— як це голова болить, то чогось усе вилітає на ходу— Думаєте що, Паню, це Люда йде до вас,— я її посилаю,— і щось мені стукнуло в голову

подивитись в її портфель. Я дивлюся в портфелі — а вона собі, видно, замотала ще вчора й держить у портфелі Мені місця не було! Думаю, нашо це вона їй треба? А вже як я собі зробила, що мені треба було, й подумала, може, в школі їй що сказали, щоб приносили — Тамара згадала й за старшого хлопця свого.— Мені, думаєте, раз не було, що Вітьку застала, а він папіросу скручує,— так, певне, хотів закурити... Ну то він у мене більше в руки не возьме — о, ні. Він ще не пробував, який то дим з цієї папіроси,— я кажу, на-но потягни, попробуй, але він затулився, що й очей не видно, каже, мамо, я більш не буду. І я з тих пір не чула, щоб від нього смерділо димом.

— Ой-бо, дурна, що ти його мучиш. Він як захоче, то ти й знати не будеш.— Тамара побачила все лице Ганіне, таке відкрите й аж підозріливе наче, й вона сама трохи стямилася — бо вже нареготалася, то скільки можна.— Ти, це якби я до тебе послала за чимсь позичити й щоб це дитина мовчала, а ти не знала, що вона хоче, то як би це воно все було. Як Щось треба, то нашо це мовчати.

— Ну це таке, я вам кажу. Я вже не рада була, що послала Люду Але щоб ви бачили, як мені тяжко зробилося, Г-а-а-аню.— Тамара взялася за поперек, шукаючи, де були болі.— Я встать не могла рано. Я не думала, що це в мене почнеться °Це-го; мені вчора на вечорниці ще було добре, я так гарно погуляла. Але я не думала на завтра. Микола чось сказився, Давай додому; кажу, йди, я тебе не держу. То він пішов, а мені Ще тра було ложки свої позабирати, то я кажу братові Лью-нДі, пожди, проведеш мене, бо я сама боюся йти, це така Дорога далека, ви шо! То Льюнька мене пождав, я забрала ложки й ми ще зайшли до Льюньки посиділи трохи, але кажу, тра йти додому, бо мене Микола вб'є. Льюнька каже: то вставайся ночувати, а рано підеш; йди-и, я хоч уночі, а додому прийду, мене діти ждуть.

— Диво, що Славка зайшов, а Микола надутий сидів,— Славка мені каже, так хочеться хліба домашнього. Йому хтось казав, що ти пекла хліб у печі.— Інья помаленьку одгортувала газетку на хлібині на тому стовпчику й аж боялася собі признаватися, чи це той хліб, що Славка хотів— Він каже; я заходжу в хату, а син читає за столиком; коли з тої хати Микола йде — вони поздоровкалися, а Микола як-то до дверей іде, то Славці нема що робити, він іде за Миколою. Славка каже, мені здалося, що Микола хотів, щоб я скоріше пішов од них. Він уже за хліб не питався,— каже, я бачу, що в ганочку на столику півхлібини лежить, але в Миколи не хтів питатися, бо той такий лихий був,— він Миколі сказав, щоб ви вдвох приходили ввечері. Микола каже, не знаю, вона десь на Закусилівку пішла; я не знаю, чи ми прийдемо. Якщо вона прийде, то я перекажу; добре, добре,— і зачинає хвіртку— Ганя тримала хлібину, й якби це не так за Славку й Миколу згадувала, то тільки й казала б, що; "Т]еба, щоб це з тим хлібом таке було",— але цей хліб вже ж її був, прийде, покладе в хаті на стіл і згадає, що й Ігор не подержав у руках печеного хліба, так пішов в армію, і Славка, певно, хотів узяти з собою півхлібини.

— Він лихи-и-ий, Ганю, я ж вам казала, що він мені робив за ці коси.— Тамара замовкла й перш перебирала гудзики на піджаку, чи всі застебнуті; хустку ж хотіла зняти легенько,

а це смикнула, вкрунулася шиєю з-під хустки, аж гребінець вилетів і вона його біля бока зловила.— Дивіться тепер, яка я! — Тамара дивилася на Ганю, аж очі в неї світилися, думає, ото Ганя зараз ойкне, Ганя, проте, не так здивована була, вона ж знала, що Тамара хотіла відрізати коси,— її трохи диво взяло, яка ця Тамара зробилася: як-то чогось не хватало, й не скажеш до ладу — геть тобі якась друга жінка; але Тамара худіша, то їй не так погано, як це їй: підрубала Клава, що всю шию видко.— Мовчи, Тамара, тобі гарно.-? Гані не треба було розкутуватися, вона хустку зняла ще біля корови, тільки в куфайці розстебнутій це стояла.—Це я, як Бал ял я, ходжу типір.

— Шо ви на себе говорите. Ви гарна жінка. Ви тепер як до війни,— знайшла іншу думку Тамара, але Ганя відразу якось їй вслід сказала, навіть не пробувала згадувати, яка вона на фотокарточках ще з до війни; вона сказала Тамарі:— Ми тоді собі щось закруtimo, але тако ніколи не ходили.

— Ой, тоді якось жінки вміли глядіть за собою; й робили, кажіть,— не легше було, чим типір; я ще себе молодою трохи знаю з карточки — якісь ми гарніші були, Ганю.

— Ну то молодші, та й тобі гарніші. Шо ж ти хтіла.

— Е, йдіть, Ганю, це я не так трохи кажу. А візьміть оно тодішніх старших жінок, як оце-го ми типір, хто тоді був, то шо — вони не гарніші за нас, отаких Балялів, як ви кажете.

Ганя немов хотіла на сміх звести всю цю розмову,— вона щось подумала, чи нічого такого не забулася, що їй Петро казав.

— Йди до хати, Тамара, може, трохи поснідаємо,— сказала Ганя вже трохи одцаленим голосом, бо нічого у голові не спливало, чи це вона так не могла згадати; що це таке з цею пам'яттю!

— Я не можу за їжу слухать, Ганю.— Тамара взялася собі за груди аж біля шиї — так од душі балакала.— Чось Порохнюк так рано йде.— Ганя й собі за хвіртку виглянула: — Де ти бачиш Порохнюка? — Тамара аж пальцем показала-. — Оно йде, хіба ви не бачите?

— Слухай, Тамара,— ти мене тут пожди, я зара вернуся.— Тамара, проте, біжком уже зачепила Порахнюка — не буде ж сама тут стояти: — Куди це ви йдете, Павлович? — Вона далі вже іншим голосом, притуливши долоню до рота, а лікті виклавши на стовпчик, казала до Порохнюка:— Може, Іру хтіли побачить? — Але Порохнюк немов був готовий до цього запитання:— То хіба Іра сьогодні приїхала? — Тамара вже своє слово назад брала: — Та то я так, не слухайте. Осьо Ганя вам скаже, спитайтеся в неї.— Порохнюк звернувся до Гані, що верталася з чарочкою й графинчиком: — То хіба Іра сьодня приїде, ти кажеш.— Ганя якось невдоволено, але й жартома водночас, відмахнулася од його питання.— Так, не балакайте, а беріть.— Тамара й собі заохотувалась: — Порохнюк, беріть-но ви перші.— Але поки йому жінки тицями в Руку чарочку, він знайшов час, проте, сісти на лавку, зняти кашкета, а вже, тримаючи

чарку, навів товсті брови — буцім він знімав кашкета й це зачепив їх: — Пожди-но, Тамара, розіллеш,— він перейняв чарку в іншу руку, бо Тамара його зі сміхом чіпала під лікоть, а далі для годиться спитався в Гані: — Ганю, то ви Ігора провели? — Ганя з радістю такою, що це згадують Ігоря (якось він для неї уже немов далі був, як це типіро,— знала вона, що вже сина не вернеш), підгонила сусіда: — Давайте, Порохнюк, бо видихається.— Порохнюк сказав: — Ну хай буде там добре.

— Тамара, давай ти,— Ганя тепер до неї— Г-а-а, давай,— мовляв, і слухать не хочу— Бери-но, не видумуй.

— Ганю, я не можу,— аж голову Тамарі вело вбік— Повірте па слово. Осьо Порохнюку влийте ще.

— Бери, бо розсерджуся. Та-ма-ра — Далі втішала немов усіх: — Я ж багато не даю, я знаю, що на роботу треба. Осьо Петька приїде ввечері, то посидимо не так Порохнюк, і ви приходьте.

— То це Андрейович поїхав — диви, я не знав. Якби я був знав, не йшов би на автобус.

— Порохнюк, слухайте, він сам не знав, а це рано прийшов Андрієць, то вони помінялися,— той Петро хоче поїхати десь лікуватися.

— А-а, то це так. А я думав, він звечора знав. Вони, як правило, знають, коли їм їхати.— Порохнюк взяв кашкета до себе на коліно.— Тамара, бери, не задержуй хазяйку. Та будемо разом іти.

— Порохнюк, ви собі йдіть, нам не по дорозі Я десь на колгосп піду, може, там мої діти де. Може, мої діти до брата пішли на бригаду.

— Так, все, не балакай,— Інья вже поставила їй на долоню чарочку— Найдеш дітей,— г-е-е, де вони дінуться; осьо питаєшся одного, другого, що це — в городі тобі чи де,— хтось же бачив. А цс випий, і будемо щось робити, ти думаєш, в мене роботи мало.— Ганя аж оглянулася на ґаночок старої хати.

— Ганю, мені треба на бригаду, я з хлопцями домовилась, вони мені там щось вбіщали — ви знаєте, мені треба, я сама роблю, ніхто мені не допоможе. Й нашо кому знати, як я мучуся сама. Але я сибі дустану й буду знати, що це я своєю працею здобула. Ви знаєте, я красти не йду.— Тамара збадьорилася трохи, вже не могла, щоб сумною стояти.— Йдіть, Порохнюк, не підслухуйте.

— Та про мене,—Порохнюк гладив коліна знизу доверху обома руками, не випускаючи кашкета.— Це жизнь така.

— Порохнюк, ще будете? — наготувалася до нього Ганя з графинчиком.

— Я норму вже виконав — ви мене знаєте. Я б самий попросив. Типіро з больниці вернувся з ногами, то я воздержуюсь.

— Порохнюк, ви не забудьте ввечері прийти,— може, Іра буде.

— Порохнюк прийде, не бійтеся, Ганю,— засміялася з вулички Тамара.

Ганя стала подивитися, як цс Тамара десь буцімто на колгосп подріботіла, близенько до тинів тримаючись,—от ця Тамара, вона й ходить якось так гарно; а за Порохнюком вона довго не дивилася — так наче на всю вуличку глянула й за хвіртку

зайшла. Звідси вона вже тільки головою в той, і в той бік, де це Тамара проти сонця сховалася й де Порохнюк звертав на Солом'яну вгору.

Клава нагнулася взяти слоїка — мати їй рано ставила молоко на лавці, щоб далеко було не йти.

— Це Тамара приходила, маму?

— А ти хіба знала, що це Тамара була, Клава?

— Чо це я не впізнаю, диви-но на неї,— ти щось таке скажеш. Я спати не могла од рана,— ви тут як поставали балакати — Клава взяла слоїка зверху й спідсподу— Шо це вона хотіла так зараня?

— О, то це шо, не мона зайти нікому вже.— Ганя як-то йти хотіла у те подвір'я й кивнула головою: балакай.

— То хіба я вам шо кажу. Спиталася, чи вона шо хтіла... Ото вже вас не спитай нічого.

— Йшла собі та й зайшла,— велике діло.

Клава щось таке хотіла згадати, щоб мати не гнівалася,— Ці старі такі поробилися, що їх не чіпай.

— Я за Тамару спиталася, думала, може, вона мене хтіла бачити,—вона за мене нічого не визнавала, мам? Вчора Славіка проводила, то ми Тамару бачили. Вони чось з Миколою не мирять.— Ганя дивилася на дочку й наче боялася її чогось— геть їй як баба Прокопчучка жива стоїть і балакає.— Та й це... Тамара йде з нами до автобуса, каже,— а Славка її спитав, де це вона була, що він приходив,—Микола такий зробився!

— Я не знаю, за шо це вона тобі казала,— немовто питалася Ганя в дочки.—Хіба Микола до неї сердитий?

— Певне. Шо він їй за ці коси робить.

— Ой ти, а я бачу, що вона так переживає за ці коси.

— А коли це ви думали їхати в той Житомир.

— Може, сват приїде.— Ганя ще оглянулася до дочки з того боку, де до корови йти...— Там же щодня робить це, чи ні? — Клава голосніше сказала: — То щодня.— Може, Толька приїде, Тамара йому по телефону що казала?

— Хіба я була там, щоб чути. Я її просила, щоб передала,— може, приїде. Скільки ми тут будемо сидіти.

— А знайш, Клава,—аж до душі доччиної промовляла Ганя,— може, в них це зара таке, то ти й не їдь. Батько потім одвезе, й без мороки буде.— Клава біля ганочка й собі оглянулася, щоб спитати: — А Порохнюк шо казав.— Ганя стояла та думала, що дочка в неї гарна, ото брови які чорні й іусті, аж зрослися,— вона вже звідси, то бачила Клаву якоюсь аж меншою; так шкода її зробилося. Але почула знов Клавин голос: — Чи це ви тьотю Іру будете ждати?

— А, я не хтіла так зразу питати Порохнюка,— хай батько приїде та йдуть подивляться. Бо я не можу — я в тій хаті

молодою жила, мені тепер шкода на неї дивитися.

— Ну то як ви вбіщали тьоті Ірі, то ви вже її не дуріть,— чо

вона другий раз без нічого поїде.

— Бач же, що його в Житомир покликали. Я йому казала, не їдь сьогодні,— чи той Хробуст шо, не пожде дня?

— Хай би Порохнюк сам пішов подивився. А то...

— О, ну то чо цс він сам піде, без хазяїна. Щоб тамо ще дивилися.— Ганя замислилася й уже до себе казала:— Чо це він слова не обізвався за хату, сидів тут...

— А ви його пит-а-ли-и? Шо він вам так скаже.

Вона його ще буде питати — ой, хоч би ця Клава її не дратувала. Але хіба ти розкажеш, коли це вони вдвох з Петром — цей Порохнюк і її Петро, вдвох,— ходили до сестриної хати й дивилися.

Вони там трохи поколупали ці стіни знизу, є дерево, що вже все струхлявіло,— хіба на дрова можна пустити. Але як це, що Ганя не може згадати, коли це цей Порохнюк сказав. Купила, каже, за вісімсот на старі, а це новими вісімсот хоче.

Хотілося Гані, щоб Клава й ще балакала, таке на неї найшло: вона думала за цю хату на Містечку, де вона й дівувала; й хоч сестрин чоловік і лихий до неї бував, а все одно ж — вона там жила.

— А Славка вам шо казав? — почула вона знов Клавин голос й це думала бігом помахати головою, що ні, не чула вона від нього слова; аж якось дивно було, що це він за хату нічого не знає.

— То Славка казав, шо був у Семена Порохнюка; там якраз Міла з чоловіком були,— згадала щось трохи інше Ганя — Зайшов, каже Славка, у той садочок, аж з бур'яїгу не видно його нікому,— й— напла-кавсь-а-а...

— То ви з тьотюю Ірою хоча договоріться.— Клава вже йшла в стару хату й оглянулася, але очима щось по землі видивлялася,— Славка найшов кашкета, маму?

— О. Він мені каже, де це я кашкета дів. Ми подивилися в хаті і в наметі — може, де на лавці валяється. Я йому кажу, то Петькового вдягни. А мені, каже, треба дядькові Андреюві віддати.— Ганя так само вже йшла у тому, другому, подвір'ячку, десь до хліва, але ще пождала, що Клава скаже.— Чи це він ще думав назад у Яроповичі їхати, я знаю...

— Ну то вони ж поїхали,— хіба ви забули; їм з Яроповичів їхати лучче, ніж од нас

— Ай-бо, це він забувся у Бери й тепер не може знайти. Йди до Вери, Славка, може, ти там де поклав. Й ти знаєш, кашкет був у Вери. Як це воно...— Гкні трохи рука затерпла тримати, й вона на руку зіперла, щоб біля грудей було, цю ношу— Славка прибігає до Вери, каже, вона якраз зі столу приймала, а він питається, чи нема в вас мого кашкета. Диво-но, сину, заходь, чо ти став на порозі, дядько, каже, ліг, як хоч, то я збуджу його. Дивися, може, де лежить, каже йому Вера, але вони ніде не найшли. Й коли це Славка хотів уже йти, він глядь на мисник, а на миснику кашкет лежить — як-то хто переклав. Вера каже, хто цс його туди поклав, я не знаю. Але як він уже радий, шо найшовся кашкет, то тільки дивиться, шо він буде казати — може, він його сам поклав, або хтось прибирав та й переклав на мисник

— Йшов Мишко лягати, взяв з лави кашкет й поклав зверху,— от ще думаєте...

— Ну то це Мишко не знав, чий це кашкет, Клава? — Ганя трохи вернулася, так їй хотілося довести свою правду.— Щоб це він побачив кашкета на лавці й нічого тако не сказав, узяв поклав на мисник та й пішов лягти. Щоб це він не спитався у Вери, чий це кашкет?

— А він його на Славці хіба бачив? Славка його більше в руках носив, він чогось стида вся, що це такий маленький кашкет.

— А то ти не знаєш, що в Андрея голова більша й чого цей кашкет на Славку буде малий.

— То хіба я кажу, що він на Славку зовсім уже малий,— він, тако як його в руки брати, якийсь маленький і мілкий. Я за це кажу. А ви нашоє перекручуєте.

— А то Славка не сидів за столом, коли Мишко його спитався за телевізора,— це якраз снідати, там, хто міг, прийшов, а Мишко забігає й щось шепоче Славкові на вухо. Кажу, Мишко, сідайте поснідаєте,— не, Ганя, нема часу. Та й він його потім забрав. От цей Мишко. Еге, він думав, що Славка йому розбирається в телевізорах...

Клава вже слухала матір,— така їй трохи зробилася на Цей раз приємніша бесіда.

— Славик йому зробив, хіба він тобі не розказував.— Клава аж хотіла поставити слоїка знов на лавку— Ми йшли з Тамарою й з Славкою на автобус, і Славка нам як почав розказувати, як він телевізора справив,— що там було справляти, він уже справляний був. Мишко не туди включав.

"Хіба це він так хтів пошуткувати, цей Мишко,— думала далі Шия, трохи пригадуючи, коли Мишко за Славкою прибігав; але Славка якось не дуже то й відмовлявся, каже, я, дядьку, не розбираюся. Йдім, сину, може, тобі вдасться.— А Тамара, бідна, ж так боялася, що це Микола прийде на обід і нічого не зварено. А потім, дурна, каже — а, Микола такий, що самий найде, там десь сало є, хліба вріже. Це я б так сама не змогла, ай-бо ні".

— Піду в хату, трохи щось зроблю,— казала Ганя вже біля того хлівчика. Вона занесла графинчика в літню кухню — це такий у них хлівчик, як хатка, старого хліва з клунею давно розібрали; Петро коли заїжджає молоковозом у двір, якраз стає на те місце,— причинила двері на клямочку, але щось подумала й надумала вернути— Не-е, занесу в хату, щоб я за ним ще ходила, а-а...— Ганя пішла біля вужчої стіни хлівчика, а там їй зразу стало видно і на город,— між берегом і городом посадка, ще батько Петрів садив, до неї з городу біг Пушок.— На-х, Пушок, хоч випити? — Пушок головою, хвостом, лапами аж наче казав, що хоче.— О, йди, дурний, ти ж вп'янієш. От нема Тамари, вона б побачила! — Далі вже сердито нагнала собаку, щоб не ліз на пелену.— Ну! Йди, бо дам.

У коридорі нової хати Ганя поставила графинчика з чарочкою на лаві біля колін, зняла Петрову куфайку й повісила на старе місце; коли це під своїм халатом на вішалці бачить — якусь куфайку видно.

— Диви, що це з цими очима таке. Висить моя куфайка, а я Петрову наділа й ношу— Ганя одігнула трохи халата, де гудзики якраз були, й добре побачила, що це її куфайка була,— вона собі рукава трохи закачувала, щоб на пальці не лізло, коли

порає— От Ганя сліпа вже геть стала! Тѣа-но занести цього графина, а то ще десь згублю. Ой-бо,— їй щось у голові немов аж тепло розійшлося й трохи зашуміло,— щос це робити, тра йти лягти, бо чогось так млосно,— не те щоб думала, й не те щоб і вголос казала Ганя.

У кухні вона графинчика виставила на піч, стала подивитися у вікно, зіпершись на стіл,— ще, дивиться, як Петро снідав, то вона й не прибирала.

— Ай-бо, ще собі ввіллю — може, легше стане,— Інья одірвалася од столу й налапала за занавісочкою графинчика—Де це воно так нахололо, аж в пальці пече,— не вірила сама собі жінка.—Га-а-х, гаряче,— відсмикнула руку й засміялася.— Г-от, дурна, це якби хто побачив Ійню таку дурнувату, підрізану — ото вже сміявся б — Вона знов підійшла з графинчиком і чарочкою до стола й аж не повірила, що допіру тут стояла.— Це чось як-то стіл викший став, що це _ — але вже й забулася, за що думала оце-го, десь її очі гляділи униз вікна на землю під хатою, де видно дві легенькі колії від молоковоза. Ікня обіперлася з графинчиком об стіл й немов колихалася то назад трошки, то вперед — більше щось її туди тягло — чи що світу там ширше, як за спиною у неї "Але ж і хата всеїдно велика,— аж прикидала собі в думці, де ширше у хаті чи надворі,— г-от клопіт, що жити нема кому; оно Іра приїде, то хай займає одну хату,— що, даремно ми тищу рублів за шифер давали, щоб перекрити".

— Якби ж воно не таке було,— за цього сусіда вона думала,— а то таке вредне робиться.

Ще зразу вона якось ні та й напише Ірі, що Порохнюк узнає за неї, а це перестала писати — нехай не буде такий розумний.

— Хіба я цей раз не казала Славці — казала, щоб мати нічого не думала, а то Славці, бачу, аж цікаво робиться, що це Порохнюк так за матір визнає.— Ганя посунула далі графинчика, щоб тільки рукою за стіл триматися.— Але чо це йому було бігти до Мишка, то я не знаю. Але хіба йому тоді було як сказати, вони ці помії вхапили, як дурнуваті. Та сядьте осьо в хаті та поснідаєте — не, тра до Зіневича бігти, г-ой.— Але чого це їй сердитися на Тамару, хіба вона що, винувата? — Але чо це ти, дурна, туди йшла, ще й його потягла? Оно Валя як визнає, то це буде,— що це він тепер буде казати — що я пішов з Тамарою кудись в гості, а їй там недобре стало.— Ганя аж нагнулася до цього стола, такий їй куціший з цього боку кінець церати був, й що вона думає — почала його смикати, аж перекинулося щось на столі.

— Це чогось аж смішно робиться,— тішилася Інья вже з цієї роботи,— й ну да, це ж знаєш, що так воно й буде, але й дню якесь, що це так виходить.— Дивилася вона тепер на той затертий рубець на цераті й що він тепер уже збоку був— От як не вирівняється, то що це я Петьці скажу.— І^ня дивилася, як це Петька сидітиме на своєму місці й візьме терне пальцем по цьому рубцю й — що ж це він скаже, о, скаже, де це цей рубець взявся, це ти мені так, щоб я порізався, чи що.

Аж їй самій рука потягнулась налапати того рубчика. Вона його налапала вже й так, без погляду, й трохи його пошарувала, мов це він м'якший стане й не буде вже

різатися, як коли прийдеться.

Ганя витерла на столі, подивилася у вікно, чи не видно там Петра з автобуса.

Повитирала на столі й скрізь, пождала трохи так за столом, послухала, що це десь машина їде,— може, Петра хто везе,— вийшла в коридорчик, а потім на вулицю.

Що буде сама в хаті робити?

VIII

Це ж таки літо, що не кажіть, і ми бачили крізь куряву, як помалу відпливаємо од сонця кудись убік, і вже верхи дерев сягали сонячного кола, ото ж разом з оцим непомітним рухом крізь пилюку, що високо встала, до нас усередину входила тривога, втома, яку потрясав хіба ляск гумового м'яча об долоні чи литки — кому де попаде. Вже хтось зовсім подибавав од гурту і тягнув сорочку по пилюці, тримаючи її за рукав, а хтось сів верхи на м'яча і пересипав пилюку на долонях. То це в цю хвилину загукали з того боку, щоб ішли вже скоріше, ігу ж бо, там такс, а ви тут сидите, м'ячем граєтесь. І ми побігли за тим, хто гукав, і він опинився в нашому гурті, розказував усе, розказував, хекаючи, але ніхто його не бачив, хтось нас вів, а ми й не знали, за ким ідемо. І коли вже дехто починав розуміти, що ж таки сталось і куди ми біжимо, то оглядався назад, щоб розгледіти крізь куряву тих, котрі зовсім не побігли за нами, а стали собі розбиватись на дві команди, щоб ще пограти, поки є сонячне світло,— і ряди обох команд похитнулись, і багато хто побіг за нами, а відтак і всі, мабуть, побігли. Ми зовсім не вірили в те, про що розказувалось під час бііу, воно влітало у наші вуха і так само легко вилітало, однак ми бігли з упертою переконаністю, що це нам необхідно побачити, нам про це треба знати; ото ж ми бігли, обганяючи одне одного, ковтаючи пилюку і сіль з губів.

Ми вже бачили, що прибігли туди, куди нас вели голоси оповідачів, ми навіть чули, як знайомо пахнуть стіни будівель і земля під ногами з розтрушеною соломою на ній,— отак по розтрушеній соломі, як по доріжці, ми і вбігли в цементований коридор, розполохавши горобців, а далі вже спокійніше перебігли чималу відстань вздовж ясел, і зупинились, і закам'яніли, раптово зрозуміли, що марно так бігли і що прибігли вчасно, бо враз якось у наш зір, затуманений спекою і потом з лоба і брів, увірвалось щось тонке, довге, червоне і відразу ж зникло,— за спинами дядьків і тіток ми не могли побачити добре, що робиться там. попереду, де промайнуло тонке, довге, червоне, ми чули, як затарабаніла огорожа, як дзенькнув цеп об трубу, а нас уже хтось відтісняв назад до дверей, за якими було багато світла, не так, як у цьому цементованому лабіринті, і ми не побачили, що саме робилось — чи корову виводили, чи бугая відганяли кудись,— але щось там коїлося, повно якоїсь метушні було, навіть сміху. Ми вже й не знали, що нам робити — чи йти назад спокійно, чи бігти, щоб устигнути не знати куди, і, виходячи з корівника, навіть не говорили про те, що побачили, а говорили, що ж робити далі, і почали говорити, що Миколі Огороднику не треба мучитись, бо вже все минуло і не вернеться. А він хотів знов заплакати, такий здоровий і вищий за нас усіх, проте ми йому почали казати, що вчителям теж важко з нами вчитись, бо їх

мало, а нас багато, і що, може, не треба було йому, Миколі Огороднику, писати, що він не любить горобців і б'є їх камінцями, коли вони прилітають на подвір'я, але це треба було пояснити не тепер, а тоді, як ми писали твір на тему, як ми любимо і доглядаємо птахів; але ж тоді ми всі сміялись з його твору, сміялись доти, доки не зайшов Микола Григорович. Він прочитав уголос кращий твір, який дала йому вчителька, і твір Миколи Огородника, а потім, забувши похвалити кращого учня, наблизився до Огородника і запитав, чи справді Микола робить так, як написав? Та що ж він скаже, як уже написав, не буде ж брехати, бо йому було б соромно потім і перед нами, і перед вчителькою, і він сказав, що кидає камінцями у горобців, коли вони прилітають і крадуть у курей їжу. Микола Григорович почав розпитувати, як вони живуть удома, чи є чим годувати курей, і Огородник кивав головою, що все є, що їм нічого не треба. Бо як же ж це, каже Микола Григорович, ти написав таке в той час, як ми всі повинні любити природу, оберігати її, а ти береш і кидаєш камінцями в ці малесенькі створіння. А вчителька, стоячи збоку, відразу ж після слів Миколи Григоровича сказала, що, мабуть, Микола добре не подумав, коли писав таке, він же ж хороший учень загалом, старанно працює на шкільці, допомагає товаришам. А Микола Григорович уважно слухав учительку, слухав, а потім довго дивився на Миколину опущену голову і сказав, щоб Микола підняв голову, бо як же ж це так, що вчителі з ним балакають, а він і очей не зведе. Я й не знаю, казав Микола Григорович, що тепер Робити, чи батьків викликати та поговорити у їхній присутності, чи, може, на перший раз пробачити, га? Вчителька наша, оглянувши клас, несміливо якось проказала, що, може, треба було б на перший раз пробачити Огороднику, якщо він, звичайно, зрозумів свою помилку, якщо він усвідомлює, що таке справді писати не можна, адже він збирається стати хорошою людиною, агрономом хоче бути. То ми тепер почали казати Миколі Огороднику, що він же стане хорошою людиною, агрономом буде, то й нічого йому тепер переживати. А Микола Огородник враз каже, що давайте підемо до старого колгоспу (де вже тепер стадіон) і там є груша з маленькими солодкими грушками, бо він учора після уроків як бігав на стадіон, то залазив на ту грушку, аж на вершечок. Я знаю, де та груша-дичка, біля гаража, в якому дядько Петро завідує, і я на ту грушку й сам лазив, але тепер промовчав за це. То ми знов так розігналися, що вже світу білого не бачили за пилюкою, бігли, бігли біля кладовища, на якому сливки росли, що ми їх боялися од мерців красти, і повистрибували на шосе, і по камінцях побігли тою дорогою, що йде з Розкопана. Якраз ми промчали пою старий костюл і вже відчули якусь тривогу, хоч ніхто не кричав, ніхто нікуди не біг, всі собі жили тихо, спокійно. Але ми далеко не побігли, поставали під тополями і повітрішувались на Ковалю, що стояв з агрономом. Дід Кирило стояв обіч них і вже хотів іти собі, але ще не йшов, і ми дуже прислухалися, що ж це Кирило скаже, бо ми вчора в нього смородину крали, але він нас не бачив, проте, міг і побачити, і тепер взяти й сказати голові. Ще нам чогось робилося страшно, бо дід Кирило був сьогодні в чорному костюмі і з медалями,— і то він або трохи одступався від голови й агронома, або знов наближався і ще щось казав. То нам, справді, вже не так страшно було через те, що Кирило щось там скаже.

начальству, як тому, що він стоїть і не йде собі, а нам або побігти далі, або стій так і дивись на нього, щоб не оглянувся та не зобачив. Ми все ж потроху посували стежкою, переходячи від тополі до тополі, і вже навіть чули, що там дядьки говорили. Дід Кирило каже "Дивіться, Олександрє Матвійовичу, от у мене ім'я таке якесь, що й не вимовиш гарно; одне слово, Кирило, тепер і дітей так не називають, і от трудився я все життя на полі, в рідному колгоспі, і всім ворогам на зло, можна сказати, а от назвали ви на зїзді моє ім'я, і якесь воно не таке стало, наче краще, і аж мені сподобалось, що я подумав, що Кирило, але ж і не Кирило, не так, як я, бувало, думаю і сміюсь,— що не кажіть". І вже коли ми проходили поза ними, бо вони стояли майже на дорозі, через канаву, і в цей час і дід Кирило попростував на Шляхетську, то ми ще почули, як Коваль сказав агрономові, що цей Кирило щасливий чоловік, і він хотів би бути на його місці, агак чесно відпрацювати і потім отак говорити, як тепер Кирило казав, бо як отак мучитись з оцим народом, той хай воно скажеться. І ми вже знали, що він говорив про Миколу Тишкевича, що вчора п'яний на машині їхав і розбив фару і *Де щось, і вони довго сварились біля кузні вчора і враз як бахнуло на Шляхетській майже після слів Коваля, і здалось, наче тепер уже ніч, і нас освітило серед ночі — отак, як ми й стояли: Коваль з агрономом на шосе, дід Кирило біля сільської Ради в чорному костюмі, а ми гуртом між тополями над канавою, і ще освітілись білі колони в Будинку культури і стара тополя з часів Гонти й Залізняка, і всі цегляні будинки за нашими спинами, що тяглись уздовж вулиці біля костьола, і вже тоді всі зрозуміли, що сталось, як із нас котрийсь тихенько гукнув, що це солома так бабахнула і зайнялась А цей гуркіт ще стояв над цілим кутком і в наших вухах, а тут ще й Коваль, як гукне "Машину, де машина, машину!" І ми

вже бігли, як очманілі, випереджаючи і Коваля, і агронома, і діда Кирила, хоч він був уже аж біля сільради і теж побіг скоренько.

Чуєте, гукнув хтось у гурті, дим як пахне, це чиясь хата горить, ой Боже, що ж це робиться. Ми як вбігли у вулицю, то до нас і жінки приєднались. І ще людей багацько, то ми вже не розбирали, де наші біжать, де Коваль з бригадиром, бо вони нас знов випередили і бігли там десь попереду. У вулицю з ревом ускочив мотоцикл, і мчав поряд з нами, і випередив нас,— і пилюка стоїть, і димом пахне, аж пече, і ми поставали наче вкопані, бо побачили, як горить хата Щось таки робилось навколо нас, але ми вже нікуди не бігли, стояли як вкопані і дивились на вогонь. Він спокійно линув угору, діставав високих гілляк на тополі, і листя скручувалось, чорніло, аж з них сік капав.

Але знов ми опинились у страшному вирі, нас штовхали, ми й падали подеколи, і я навіть обливав щось солоне на губі — чи хтось нігтем зачепив, чи, може, об камінець буцнувся, але ми теж бігли, оббігаючи велику калюжу, щоб стати з того боку, звідки вітер віє, бо на нас гарячі палички летіли. Нас тут народу менше було, то ми могли добре бачити, і як хата горить, і що робиться навкруг. І вже дивимось, а Коваль вистрибнув на приступку головиного газика і розмахує руками, а з того боку, де й ми бігли, з ревом летить червона машина і люди розбігаються, щоб дати їй дорогу. А поки там розмотували шланги, то всі знов близько підступили до хати, а Коваль зістрибнув з

машини і теж кинувся до хати, розставивши руки, і гукав усім, що, люди, беріть кожний грязюки в руки і киньте у вогонь, воно ж і горить не дуже, тільки солома; люди, що ж ви стоїте?! І таки справді дехто кинувся до води, загіб у жмені грязюки, шпурнув на вогонь, але більше попадало, ніж у вогонь долетіло, то й з цього нічого не вийшло. ^ Коваль знов забігав та до людей — що ж ви стоїте, чуєте! А ми ж до тої калюжі та гребемо, та комусь подаємо, а в нас беруть або й не беруть, а то просто кричать, відганяють, щоб ми не плутались під ногами, а додому бігли, геть звідси. То що ж ми зробимо, як воно так, але й ми відступилися від калюжі, бо й Коваль уже не кричав, а побіг до машини і помагав хлопцям щось накручувати. А тоді, дивимось, Коваль оглянувся на свою машину і гукнув, щоб бігом їхав дзвонити, щоб вертиківська машина їхала, і Василь своїм газиком рвонув убік, дзвонити помчав. І от уже й солома догоряла, і зайнялися крокви, а вода якраз полилась у цей час, на крокви попадала, на тополю, бо вона дуже близько біля хати росла. І вже й вертиківська машина прилетіла, значно більша й старіша за нашу, але завжди надійна така, що вода, коли треба, то й полле.

Микола Огородник до нас — хлопці, побігли з того боку, через картоплиння,— може, там щось горить, а тут ніхто не бачить. І я оглянувся на всіх, але де кого побачиш, як стільки людей, народу стільки. Але ті, що були, почали махати руками, відпикуватись, мовляв, чого туди бігти, картоплиння толочити, як уже дві машини є, і поливають, і вже он зовсім загасили, то куди його бігти. А Микола Огородник як сказиться та як почне кричати, що як ви такі друзі, то йдіть під три чорти, там, може, хлівчик горить, а ви тут повітріщались і всі порозбігались, і вже я подивився на свої руки, які вони в мене, і відчув, що щось усередині сидить і не дає легко дихати,— я й собі як кинусь бігти за хлопцями, то аж біля костьола опам'ятався; і тут біля костьол а мені зробилося так легко якимось, аж тепліше, і я ще чув, як моя одяга пахне згорілою хатою, і цей дух мене заспокоював. А коли я збіг униз і побачив, як заблищала річка з правого боку, то мені знов зробилось погано, і дрібненьке листячко зашелестіло, а потім впру знов не стало, і ми почали бігти, і знов аж біля школи зупинилися,— коли це з подвір'я з велосипедом виходить Катерина Григорівна і мене притримує, хоче підвезти на рамі, вона іде до моєї мами плаття приміряти. Але ж, я собі думаю, як юна мене повезе під гору, то я й кажу, що сам дійду. Катерина Григорівна ще не відпускає мене від себе, а мені вже робиться так незручно, і цього вона навіть не зрозуміє. Кажу, що я сам піду, і взявся за багажник, і підпихав її під гору, бо вона сама не виїде. І як вона виїхала, я ще йшов услід, відхекуючись, а потім перескочив через канаву і сів разом з хлопцями на лавці біля Семена Порохнюка. Я бачив, як вона повернула до нас повз аптеку, а сам почав щось таке шепотіти — наче зо зла — оглядаючись навкруг, чи ніхто не слухає: піонервожата Катерина Григорівна з Закусилівки поїхала на велосипеді до моєї мами, і як вона піде, то в хаті ще буде її запах, а як це я її просив, щоб вона мене прийняла в комсомольці, а вона сміялась, що я ще малий, і нехай собі їздить на велосипеді з великими хлопцями, мені однаково, я ж її не люблю, подумаєш! Але раптом все поверьгулось не так. Бачимо, з '(дальні посунув гурт хлопців, і всі на

шосе, і Зіневич Микола між ними йде попереду, наче веде всіх, а хлопці йдуть не дуже з великою охотою, а так собі, наче щоб тільки дивитись, і я скільки не думав, не міг придумати, куди ж це вони так спішать: уже й на шосе повискакували, починають оглядатись, Я вже не міг сидіти, і ми побігли разом по стежці вздовж емтеєсівської огорожі; не хотілось навіть побігти до майстерні чи до кузні знайти якусь залізяку для хазяйства,— пробіг отак і думаю, чи перескочити через канаву, щоб ближче до хати бути. Я подумав, що Катерина Григорівна ще сидить у нас, і що я міг би зайти в першу хату, а потім заглянути в другу і, наче я ще не бачив її сьогодні, сказати добрий день.

А мені ніяк не вдавалось перебігти на той бік дороги, бо чи я боявся чогось, чи що, хоч що ж там боятись, але я щось відчував і не хотів перебігати вулиці.

Я таки перебіг на той бік і опинився там, де хвіртка, що через неї проз аптеку до нашої хати йти; і мені так хотілось, Щоб хтось тут поряд зі мною стояв, хоч би хто-небудь, бо чогось здалось, що й вітер знявся і небо потемнішало.

Хлопці там трохи обік крутилися кружка, а Зіневич щось голосно говорив, що гроші все ж таки вкрадено, а потім зовсім відійшов від хлопців, а по шосе від "їдальні біг той чоловік, що я не знав його імені і прізвища, хоч він був такий, що скрізь його бачили, бо він страшно все робить, за Що не візьметься, в футбол ганяє — ніхто на полі не обжене; але чомусь його побоювалися, бо й знав про нього мало, що він ще мав конячі зуби, і був такий, як корінь,—жилавий, вузлуватий, аж чорний.

Він біг так по дорозі, наче коло робив, що й ніхто б його не зупинив, якби хотів, наче м'яча гнав перед собою, а Зіневич обернувся, і наче ждав його, і стрибнув через канаву на дорогу, і вже ніхто нічого не говорив, і ні про гроші не говорили, а тільки напружились і чекали, що ж воно буде далі, що вони там вирішать між собою. Я то добре бачив, що всі вони п'яненькі, і, може б, котрі з них і не хотіли б стояти при цьому Ділі, але нічого не зробиш, як разом випивали, то куди дінешся.

А Микола Бовсунівський тільки, бачу, на колоді то туди, то сюди переважається, наче й йому тільки й роботи, що це.

Що ж воно там далі буде, то вже й чорт не розбере, але такий шум враз ізнявся, і вже, бачу, біля мене люди товпляться, обговорюють, що й як, а я ніяк не розгледжу, хто ж біля мене, чи видко там де маму та Катерину Григорівну,— ні, не видко. І так воно вийшло, що двоє вони, товплячись та заточуючись, бо один одного за барки тримали, посувались до нашого місця, а потім таки Зіневич відштовхнувся і так садонув того, що він аж гепнувся на дно канави. Я вже й своїх хлопців не бачу, бо вони все стояли під емтеєсівським тиним і так і не перейшли на цей бік, бо все позатуляла ця купа людей, що біля мене стояли, що я аж упрів, так хтів десь подітись, але нараз подивився отак уздовж дороги і бачу, що звідти під'їхав на велосипеді чоловік, однією ногою сперся об землю і щось говорить жінкам, що, мовляв, якби сюди доброго дядька, то б він їм показав, як битись.

І всім зробилось так страшно, коли Зіневич, стрибаючи з одного краю канави на інший, на льоту чесонув того дядька по щелепі, прибивши ще раз його до землі, аж той розкинув руки,— проте тому нічого не скривило, не вибило, бо тільки мотнув головою,

а м'язи на вилицях напружились і не розпускаються.

Ну, я собі думаю, вже він отак і не встане, так і буде лежати, і зробилось так мені страшно, що хотілось аж втекти кудись, але й від цього гурту боявся відходити, бо там скрізь — ззаду й по боках — наче б чорно так, ніч мовби,— ото ж я стою й не рухаюсь.

А Зіневич тим часом оббіг довкруг, став посеред шосе, розставив ноги і руки розчепірів, здоровий такий, наче на нього хтось зараз полізе,— і я вже опам'ятався, як переліз через тин в аптекаршин город і поповз картоплинням до водокачки, де руками воду качали, але тамечки вже води чортма, а тільки стояк водокачки цементом обмурований і камінці валяються, то я набрав камінців скільки і шпурлянув через куші (крізь них видко було людські спини, голови і що робиться на шосе). Але чи попало воно в кого, чи там де покотилось, я вже не бачив, бо надумав утікати, бо ще страшніше мені зробилось, але й чув, як люди зашуміли, забалакали, що от треба ж так, і що воно робиться, а декотрі то й раділи чогось, казали, що так йому, гицлю, й треба, щоб знав, як заводити бійку серед дня, та ще й на вулиці, і я як вискакував з картоплиння в посадку і огляїгуюся, то вгледів, що Зіневич вхопився за голову, нагнувся й тримається чогось так, і я навіть не подумав, що це я міг у нього попасти, бо це ще й не так страшно, я ж не хотів, а там оно що робилось — ще не таке страхіття; і я біжком посадкою, і якраз туди, і щоб біля Порохнюка перебігти через дорогу та на базу. Біжу і думаю, не буду туди дивитись, що там робиться, нехай вони всі там виказяться, скоріше б на Маказон та до річки, а там що, й сам не знаю. Але біжу, і вже така темінь насунулась, що й зірок видко де-не-де в небі.

Прибіжу, думаю, до річки, а там, може, на той бік переберусь та й якимось найду дорогу назад, але як таке темнотющи-сько, то хто його знає, як мені буде далі, і вже я чую, як пахне земля під ногами всякою мазутою і соляркою, сонце ж за день напекло землю, а тут якраз так вищенько та якраз над річкою, і я вже й не боюсь, що в ноги понабивається стружки всякої чи колюків, а біжу й не оглядаюсь. Тут мені на цій висоті зробилось якимось начеб радісно — тепла земля під ногами, пахне так, ось недавнечко день був, що ми тут бігали з хлопцями, а тут, нате, вечір уже,— але коли збіг донизу і став коло електростанції, то світу трохи поменшало. Тут до річки від електростанції ще раз донизу треба збігти, а я став з того боку, де труба стирчить, наче вистрелити хоче на той берег, руками притулився до неї, тепла така і дрижить помалесеньку, бо станція робить і вночі, всередині малесенькі лампочки світяться, машини гудуть, воду качають.

Ну, думаю, це вже тут заскочать мене, що голову розбив Зіневичу, і що я скажу, як почнуть питати; і тепер так— або хутко на той берег, на Закусилівку, або десь тут сховатись — чи в зіллі де, чи в картоплинні над річкою, бо тут дерев нема, як на тому боці, що й верби там, і тополі височезні.

Такий вечір, що й видко ще добре, і не в усіх вікнах заку-силівських вогонь світиться, а як оглянусь назад, то видно тільки верх майстерні і водонапірну башту, а небо над тим всім таке рівне і світліше, як над Закусилівкою, і здається, що там пусто і людей зовсім нема, і хат нема, і мені зробилось дуже страшно, аж я припав до землі біля труби, і почав говорити, і плакати. Земелько дорогесенька, тепленька, аж ти

дрижиш піді мною, тут я так на тобі високо, і ніде ж нікого нема, сховай мене, бо я пропаду, я цілий день по тобі бігаю, корову тут пас і завертав, то хто ж мені тепер допоможе, як я одненький утікаю, земличечко теплесенька, пахнюща, допоможи мені

Але я так довго не говорив і перестав плакати, бо, бачу, Що вже тра бігти до річки, щось робити, а що зробиш, хоч і знаю, що десь тут човен Скрипниченків є, але чи він прив'язаний, чи ні, не знаю.

Як збіг з горба, то вже того тепла не стало, що було на горбі, тутечки тобі холод від води і зілля дряпається, і воно холодне, але мені вже не до того холоду, вже й тепліше зробилось, як у зіллі намацав ніс човника — тут, там мацнув, Цепок наче б не припнутий, не тарабанить, штовхнув скільки раз — і човен поповз, чмакаючи зо дна.

Не страшно мені води, але глянеш, яка там темнота, то страшно робиться, але тра руками гребти, бо весла ж нема, а руками обома зразу не вгребеш, то спочатку з одного боку погребеш-погребеш, то з другого так само, і вже бачу, що діло йде до того берега, а як вхопився за зілля, то й зовсім легко зробилось, бо вже ніхто мене не дожене, хоч би як плив та гріб, і не чув я, що мені, зілля руки й ноги різало; штани намочились, прилипли, і сорочка на животі мокра.

Але бачу, що треба вибиратись городами до вулиці, там видніше, бо й лампочки світяться, а там буде видко куди й що, вже не пропаду, аби скоріше від води та з зілля, і тра ж десь проскочити, щоб собаки не було і щоб од вулиці не одгороджено високим тином, бо подумають, що в садок закрадався, як буду перелазити.

І як вискочив на дорогу, то відразу й побачив, що машина "іде десь від колгоспу, якраз по цій дорозі, вже й до моста тут недалеко, і думаю, махну рукою, може, хто підвезе, коли це придивляюсь, то машина з будою, то це вже точно дядько Петро, коли з будою; і я вже не думаю нічого, махаю з усієї сили, дядько Петро, видно, й мене впізнав, бо одразу спинився біля дерева, і я заліз у кабінку. "Що цс ти тут робиш, га?" — каже дядько Петро. "В Колі Скрипниченка був, ми вроки разом робили",— кажу я "А я думаю, хто це махає рукою",— каже дядько Петро. "Ми з Кольою Скрипниченком поробили вроки і пішли воду вичерпувати з човна",— кажу я. "А, то це ви човна вичерпували",— каже дядько Петро. "Ми з Кольою вроки робили, а після він каже, давай воду вичерпаємо",— кажу я. "Та й це ви вичерпували воду",— каже дядько Петро. "Ми б і не вичерпували воду, але Коля каже, тато втомились, то давай вичерпаємо, щоб вони взавтра на роботу поїхали" — кажу я. "Вже ж темно — це тобі вщ матері нічого не буде?" — каже дядько Петро. "А що це від неї буде, як ми вроки робили?",— кажу я. "Я ще додому заїду, а потім уже на базу, їдьмо, візьмеш риби, мамі занесеш, дід сьогодні наловив",— каже дядько Петро. "Та я, мабуть, зйду на Містечку",— кажу я. "Ну то дивись",— каже дядько Петро. "А он, дивіться, як на воді туман такими кущиками поробився, наче росте",— кажу я. "Місяць світить",— каже дядько Петро. "А я люблю, як він так світить, дивишся, а воно наче росте, правда?" — кажу я. "Певно, що так",— каже дядько Петро. "Тихо вже так зробилось",— кажу я. "То поїхали, молока взяв би, риби, дід наловив, ми ж скоро — туди й назад",— каже дядько Петро. "Та я на Містечку зйду",— кажу я. "Дивися самий",— каже дядько Петро

А потім уже, десь на другий чи третій день, ми знов бігли купою,— і вже, бачу, й старші хлопці декотрі з нами, там Колодюк Микола і з ним Алік Порохнюк поприставали до нас, але ж так виходить, що це ми з ними йдемо, бо вони ж старші, й це кудись буцімто ведуть нас. Щоб там якась одна дорога була в нас, то ні, але далеко десь дуже заходити ми не старались— зійшли від Містечка дорогою, як іти до школи, а потім повернули у першу вуличку,— як так подивитися, то вщ буфету з гори добре видно всю ту вуличку й куди вона аж туди виводить, що й кінця її не побачиш; і городи по той і по цей бік донизу видно, як повитягувалися на горбах, а між городами здоровий берег, і верби в ньому, й трава висока, і які хочеш стежки там, що можна ними, пробігши межею, вийти й до школи і на ту вуличку, й де хоч,— ну та й думаємо, з цим концертом багато ж не находишся; але й перед хатами ставали, аж поки хтось не вигляне й не подивиться, що це воно за музика, то тоді вже відбігали далі і знов ішли, ззираючись, Щоб не збитися з ладу, та ще в ногу йти. Свистки у нас * давніші були, хто глядів, а от Алік з Миколою то позабирали в нас, вони такі, що вже свистків неносять, це просто їм закортіло полазити з нами,— то це добре, що в Кухти можна виміняти хоч щотижня там на якісь ганчірки чи залізо свистка ~~ де вони в нього там тільки бралися, й які хоч! А висвистували ми пісні, вже які хто знав — хай там слова позабувалися чи й не знали, але ж мелодію всі знають, свисти собі.

Але старші хлопці вже зразу нас так порозставляли, щоб ми далі не плуталися й знали, хто біля кого; десь як не вміщалися, щоб пройти, зійдеш у канаву чи забіжиш ззаду за іншими, а потім знов треба шукати, біля кого ти йшов,— тому вже ми знали свої місця й нам так навіть цікавіше було, наче Ми справді якісь народні артисти, йдеш і рівняєшся плечем до плеча, а то ще й гукнеш, хто викривляє шеренгу, чи на тебе хто крикне: йшов Коля Колодюк, потім його брат Славка, хоч за ростом то йому треба було десь далі, за ним Алік Порохнюк, Петро Андрієць, я, Юра Киселів.

Виходило так, що найбільше кричав Славка Колодюк і все чогось до мене чіплявся, хоч я сам бачив, як і другі забігали вперед чи відставали, то він їм нічого не казав; і я вже якось не витримав і кажу йому, що й він сам хіба рівно йде оно, коли не подивишся, то завади криво, але на мене гукнув його брат Микола, та ще й так сердито, чого це я, мовляв, огризаюся, як старші що кажуть, йди тамо, мале, й свисти. Оце то старший найшовся — на один рік Але Микола з Аліком старші за нас аж на п'ять чи чотири, то з ними сваритися ти ж не будеш, бо як дасть пенька, то не буде вже тобі ні свистків, позабирають, хоч сто виміняй, ні в шпака фати; то це мені трохи гірше гуляння було — що погукують, найшли гіршого. Проте довго ж не думатимеш, не все ж вони будуть кричати, колись перестануть; а я оно слово хіба що кому де сказав, як мені колись Микола продав старого білета в кіно, і мене по ньому не впустили, ще й допитувалися на дверях, де це я його взяв,— і так і гроші пропали, і в кіно не потрапив; то я вже так намагався йти, щоб же нікому не було за що причепитися до мене — й тільки крутив головою з боку на бік, рівняючи плече до Петрового й Юрчиного, а грати не граю, тільки плутаю всю мелодію і нерівно свищу. Де це ми вже були — вже хату Трезінського проминули, Те>езінський би сам засміявся, щоб це таких нас побачив на

вулиці, бо він сам грає в клубі на баяні, як коли який концерт, то знає, що нас не затагнеш виступити на сцені, а далі я вже усіх хатів сам не знаю — знав, що оно Вані Олішевського з одного класу, а десть далі діда Юзика хата нова, що він з дітьми живе, а ще як підемо далі, то налічу, може, зо скільки хат, кого я там знав, чи з дітей, з ким учуся, що вони тут живуть. — *

Ми біля якоїсь хати стали, боком до берега, там у дворі дурнуватий хлопчик жив,— він дивився на нас, сидячи, голівку так до плеча нагнув, наче йому легше так бачити нас, і ще й пробує сміятися, то хлопці аж присідають, так висвистують, насміхаються з того малого — я ж бачу, але що вже не гніваються на мене й не кричать, то я й тут змовчу, хоч так мені жалко хлопчика й так хочеться всім сказати, що, хлопці, вже йдім далі, нащо він вам, він же каліка,— але це така охота вредна, що поки не понаохочуються, то не жди добра; й мусив я щось підсвистувати разом з ними, але не сміявся й не шкірився так, як вони; але мене злило ще й дужче, що чого це й Юрка, не знає толком, а й собі вгинається,— і я ж таки якось викрунувся, немов з радощів, що й мені весело, як і всім, щоб дуже ніхто не вчепився послям, дригнув ногою, аж Юрка сів на одну руку й був би в канаву перекинувся, але я біжком його піднімати, що він ще й до пам'яті не дійшов, хто це його міг сунути, а коли йому трохи провидніло, він аж до Славки одбіг, казав йому, що це я його вдарив, щоб він не свистів,— і Славка на мене так подивився, мовляв, знаю, що ти типіро зробив і ми тобі ще згадаємо; але Порохнюку Аліку так смішно зробилося, що Юрко в канаву був би впав, що й усі за ним почали сміятися

Бачив би я самий, що це в мене за сміх — як іще страх не минув за цього Юрку.

Була це ціла така гра вже не один рік, коли б це ми не йшли зі школи з Аліком Порохнюком,— то він уже бере командує й ми гуртом, скільки нас іде, регочемо,— отако ні з чого, думаємо, що нам так смішно може бути, й сміємося. Хоч зразу то який тобі буде сміх, як зовсім не смішно, того тільки, що Алік сигнал подає, що будемо зараз сміятися; але вже за третім кроком, поки смієшся, тобі справді робиться смішно — й через те, що почав сміятися ні з чого й що Алік таку смішну команду дає, й — що інші сміються не знати чого,— отоді вже регочемо, аж корчить нами, й так справді нам смішно; але хай-но Алік покаже рукою, що треба кінчати, де той сміх і подінеться. Та вже знаєш, що дрімати не можна, бо він, коли йому заманеться, знов дасть команду на новий сміх — і це така гра, що треба усім однаково починати, бо як угавиш, то вже не вийде У тебе такого сміху, як першого разу. Та й, регочучи тепер, я мовчки дякував Аліку, що він згадав сміятися осьь зараз, то, може, й забудуться трохи за мене, бо їм же не так те, що я сунув Юрка й той пожалівся, а що в таку хвилину загальної радості зумів шкоду зробити, та й це таке наче виходить — от хотів їм перебити забаву та й хотів.

А це бійся ще й оглянутися — щоб знов хто не крикнув, Що з ноги збився,— але ж так кортить побачити, де те дитинча й що воно тамечки робить, якби ж воно знало та розбиралося, чого ця кагала реготала й підтанцьовувала на дорозі в пилюці; дивинося, вийшло до перелазу (це ще така хата, що коло неї перелазець, а так то по селі не дуже

й побачиш де), і чи воно там навколішках, чи й так стоїть, як є, але тихо так і засмучено, геть як старе, дивилося за нами, куди ж це ми далі підемо й де знов станемо перед хатою якою посвистіти. Диво й воно, що вже чийсь голос мене обсмикує, не дає подивитися — але не сердито, аж лагідно якось; невтямки ж мені зразу, що вони тим часом уже щось там домовлялися, бо не може ж так бути, щоб з нічого тако придумати,— Славці, отже, сказали, щоб якось мене забавив, як що — то щоб заохочував ще оглядатися; й радість якась напала раптом, бо ж бачу, які вони хитрі, але хай будуть, які хтять,— мені вже не так за цю хитрість чи страх клопіт, але хоч трохи побуду, не боячись, і ступлю вільніше, й з ноги зіб'юся, однаково ніхто нічого не скаже. Ото вже з цим Юрком,— а я був налякався, дурний! А отако зареготати хто вміє з вас,— хочеться крикнути на всю вуличку,— а ну-ну, регочу, аж їм стає смішно від мого сміху, бо й справді, бачу ж, що я ніколи раніше не вмів так засміятися, а це — нате вам, а будете?

— А хто знає що за цю стару хату, розібрану дідову Юзикову, розкажіть,— питає Коля Колодюк десь спереду, бо вони, бачу, звернули у берег; кожен через такий перелазик переступав; а там треба межею, що в один бік від неї город нижчий чогось, та й буде криничка під вербами; я вже й мовчу, що Юрко вперед мене поліз через перелаз, лізь — сказися ти; але як це до мене доходить, що Коля тамо спереду допитується за дідову хату — то мене аж штовхнуло, хотів крикнути, що я трохи знаю, й не зогледівся, коли почав щось розказувати. А вже Славко Колодюк мене підіпхнув трохи вперед, але ж на межу то мене не пускають, ну та нічого, мені й картоплинням добре, я Колю бачу, а що хлопці там ззаду погукують "голосніше, що він там каже", я кричати не буду на всенький берег. Що вони там жили на емтеесі всією сім'єю, то всі знають; а Порохнюк Павло хіба не жив,— там якось хати стояли, як вуличка маленька до річки, і навпроти Семена Порохнюка ще й буфет був — буфетом кінчалася ця вуличка до шосе, а від діда Юзика вниз город був, хатів далі вже не було, там же горб та й зразу до річки, хто ж там хату поставить. А Павлові й на роботу хіба далеко, вийшов — та й осьь сільрада перед емтеесівською майстернею, скраю шосе, до аптеки — навпроти.

— Вийми-но свистка й розкажуй, та не бреш, — каже Славка Колодюк, і я вже трохи на нього поглядаю, буцім йому розказую, бо Микола мовчить собі — чи він слухає, чи чого було йому розпитувати за дідову хату, не знаю.

Але скажу, чого вони повиселялися з емтеесу, то, може, ще й не вгадаю,— цс таке. Від мами то дещо я й чув і міг би їм порозказувати — жінки до насносять шити, то я всього наслухався, за двері стану або за етажерку сховаюся, так мені чогось робиться соромно, та мусиш слухати, смикають мене, смикають, щоб я подивився та гостинця взяв,— ні й ні; але чую все. Отож старшого сина діда Юзика жінка секретарем сільради робила, старшого (Коля Колодюк несподівано мені наче допомогти хотів, каже: "Старшого, старшого — правильно"); ну то всім, бачу, цікаво зробилося, знають же ту його жінку, вона добра — скільки ми в садочок біля артілі, де й сільрада теперішня, закрадалися, й вона бачила, то ніколи батькам не казала й не сварилася на нас,— от це

таке в них женіння було, що Юзиків син десь згодом каже, ти-но давай хазяйством займайся, а то дуже розумна. А вона ж хотіла ще інститут заочно кінчати, та й була б, бачте, яка жінка. Та й що — пропала й робота, а пін її тепер на роботу не пускає, вдома все; й навчання пропало, ходить тепер задрипана, кому тепер уже так цікаво, як тоді було, коли вона у сільраді робила, що хто не йде, то й повітається, і щось узнають, людям же треба, мовчки ж не будеш минати.

— О, то хіба це про хату,— згукнув Алік Порохнюк; на ньому ще видно було сліди сміху, він і коли не сміється, то

скажеш про нього як про сміхлю, що й не смішно буде усім, а він готовий буде тобі розсміятися, хоч би там що. Одно

тільки мені робилося якось добре від цього його виразу, буцім йому то й діла нема до моєї мови; виходить, що думки такої немає там перебити мені на зло, щоб мене перестали слухати й одіслали назад. А Юра ж, мабуть, тільки й жде, коли позад нього встану — немов ще менший од нього й, виходить, що й у гурті найменший.

— То більше ніхто не знає за Юзикову хату? — аж зупинився Микола й обернувся до нас очима, оглядаючи кожного, крім свого брата; а тому й Славко ступнув у картоплиння й собі роздивлявся на нас, котрі менші, й виходило так, що на кого ж ти будеш дивитися: Алік в один клас з Миколою ходить, а Петро — з Славкою; це тільки ми з Юрком, та й то чогось більше до мене діло мають, а не до нього. Мені нараз якось аж посвітліло в голові,— обдивився я горба попереду, Де городи і наша вуличка, де й Містечко наше, де ми всі живемо, і берег такий аж сумний, бо й сонця великого не було, чи це я його так не міг розгледіти, не розберу; але все одно ж — верби такі знайомі, старі й молоді, а де ж, як не в цій траві, ми кутасі рвали — за них то й не сваряться, їм У сіні, як косять траву, не дуже й потрібно бути,— це, наче квітки, качалочки такі у пахнючому поросі з волосинками,— і подумав зразу, що якби міг, то втік би туди на гору межею, та й хай би вони мене пошукали, й ніколи б з ними нікуди вже не пішов — та й що б вони мені зробили; але хіба так сам довго проживеш,— ну й інша думка прийшла, й мені аж полегшало, бо я здогадався, що не всі хлопці могли до цього Додуматися: просто Микола й не ждав відповіді на своє питання, а я, дурний, вискочив поперед батька, ще й хвалюся — я знаю, я. Це він так випитує, хоче, щоб ми цілу дорогу як не грали, то язиками молили, але не мовчали, бо йому, видно, легше так собі щось думати, коли позаду підспівують, не йдуть без роботи. Аж погляд сховав, так боявся з Миколини-ми очима зустрітись,— бо хіба не буває, це вже я знаю, коли видаєш себе поглядом; добре написано, що ти думаєш, як не вгинайся. То я знов роздивлявся вздовж берега й на гору, навіть за спиною роздивився, яка та вуличка на горі, звідки ми збігли: у садках деякі хати видно гарно, а що дальші, туди, до Т}зезінського, одні садки,— і вже не так мені було прикро й незатишно, а бачив я все ясніше, ніщо не могло сховатися,— бо я дивився не просто так, а вже щось-так знаючи.

Ну то й не будуть нехай вони такі хитрі, думають, що мене дурним зробили,— знаю, що їм сказати.

— А в мене вже смородина така є, що можна їсти,— о, веселіше далі пішли, але

помовчують, наче не хочуть тако признаватися, що в них за інтерес. Шкода й мені, що я взяв та вивалив усе як на лопаті, бо не стільки вже тої смородини, вона ще ж до пуття не допіла, так, де-не-де бачив учора; але що ж ти їм скажеш — в нашому садочку нічого такого більш і нема; ну там порічки, малина, вишні — то це в усіх є, а от смороди́гу мамі принесли десь з Вертиківки, й ми на той рік

посадили. Вже й біля Люсі Ухманової виходимо,— та я ще оглянувся донизу, де під городом у їхньому бережку копичка стояла; чи я такий дурний був, чи що на мене найшло, але записки писав їй і кимсь передавав, що давай зустрінемося увечері біля твоєї копички, я буду вдати після кіна, але ж було б знати дурному (та й чи я не знав), що вона з старшими хлопцями ходить, а на таких, як я, й не подивиться; аж соромно тепер, бо було б не давати Ліді Кушер записочку, так дуже повірив їй,— а вона то й передала, але ж потім і взнали всі, що о, присвячує Людці віршики й передає дівчатами. А вона хіба краща — сама потім розказувала дівчатам і ще, не бійсь, і сміялась, сура. Бачила б вона тепер, як я з здоровими хлопцями ходжу, що вже й не подивився б у її бік,— що б це вона подумала,— не бійсь, захотіла б, щоб я їй знов написав.

Тим часом ми вуличкою, вуличкою і вже посідали кружка трохи далі від Бражевського, з цього боку, де й до Славка і Миколи до хати близько; та звідси й Петрову Андрійцеву хату видно, от тільки Алікову й Юрову не побачиш, бо все парк затуляє, а хата Порохнюкова якраз попадає так, що на пам'ятник треба дивитися — то це й восени не всю її побачиш. Хлопці, бачу, мовчать, никають отако плечима — чи ждуть, що я сам щось казатиму? Але сидимо, то сидімо, я хіба що. Славка вже добрішим голосом почав дрочитися до мене,— бо', коли це я так казав, хай-но мені не видумує; але мусиш його терпіти, бо це такий: скажи слово, то й за день не одчепишся, і за кожним разом йому ще більша охота приходить — ніби й жив би з цього. Наспівує тако: "Люба, бджівка, бджівка"; коли це я так казав,— дивлюся на нього, й так не хочеться, аби інші хлопці почули; ну не треба,— прошу очима,— що тобі, шкода? Він би іншого разу змовчав, а як це ж смородиною пахне, то треба щось далі думати, хіба так довго висидиш.

Коли це Микола вже починає допитуватися: — Чуй, ти, то мати вдома чи на роботі?

Це треба подумати, хіба тако відразу скажеш,— вона могла й на обід прийти; а в хату заглянути, то ще потім, може, назад і не пустить, якщо прийшла, й це як хочеш пробуй, треба ховаючись розвідку робити, цим-го картоплинням.

— Та він боїться, що ви в нього допитуєтесь,— розтягуючи слова й кривлячись, як од кислого, аж в одному кутку рота

розкриває, промовляє Славко Колодюк— Його мати як зловить, то буде, що й тоді, за Любу. Хіба ви не знаєте, що йому було? — Хлопці справді не знали, а цей уже бігом розказує, ще й прибріхує. Ну то що, десь Люба, сестричка, поділась — диво велике, в аптеку зайшла, а мати найбільше боялась, щоб це на дорогу хто з нас не виходив, і чогось справді мати була сердита як ніколи, ну й надавала мені; й от за що Славко хай не бреше, то це що я гукав "Люба, Люба", не гукав я, там раз гукнув, та й то тихо,— я

вже сам догадувався, де вона ділася, вона мені зранку за гематоген надоїдала, і, бубеня таке, пішло в ту аптеку — хто їй там що без грошей дасть.

— Ну там не гукав — нехай, але ж надавала? Надавала!

— А то ти бачив. Хоч не бреши — тебе ж тоді не було.

— Хм, а де це я міг бути? Я йду зі школи, а вона тебе понад городом гонить і підхльостує.

— Ти ж, брехло, на хміль був,— згадую сам щось таке,— не вірте йому хлопці, вони ж усім класом на хміль у Верти-київку ходили.

Не знаю там за других хлопців — повірили вони чи ні; а за Миколу то що казати — це ж його брат, і хай він хоч збреше, то Микола буде за ним, дурний він на брата казати. Але всякого, думаю, буває; як за того білета, з яким мені було клопоту, що Микола продав і мене в клуб не пустили по ньому,— хіба Славко потім не казав мені, щоб я пішов їхній матері розказав, тітці Ніні, ще й так умовляв мене, не питай; йди, дурний, каже, бо він, думаєш, тебе одного підманув, у нього ціла пачка старих білетів, вони десь у Вертикиївці вкрали в клубі — то це будуть продавать; та хіба вони довго спродаються,— відповідаю йому,— одного піддурять, другого, а потім хто схоче брати у нього? Та я й Славці не хотів вірити й не думав до їхньої матері йти, це його зара послухай, а він пересердиться на Миколу, бо якби не сердився, то хіба б намовляв оце-го мене, та до нього бігом, ще й йому розкаже, що я буцімто хотів матері їхній жалітися за якоюсь білета (немов то він не знатиме, що там за білети й чого це я до матері осьо збираюся). Але хвороба з вами; мене як кинуло з того місця — я перебрів вуличку, загрибаючи пилуку, щоб не так скоро йти,— хай знають тамо, що я не боюся; а вони ж бо дивляться, куди це я йду й що робитиму — чом ні,— й кому з них охота гукати, щоб я не волочив ногами й щоб на них не куріло, я ще й біля колючого дроту, що, колись ним разом з батьком обгороджували, постою, прикину, кудю б це краще залізити у картоплиння, бо мало, що дріт у два ряди, обвислий дуже, на низеньких вишневих стовпчиках, а то ще й бур'ян, а в бур'яні кропива і будяки,— треба подумати. Батько — то це й казати нема чого, не вийде дивитися, він слабкий лежить; мами нема, це я точно знаю, але зразу так хлопцям не хотів казати; мені чогось стало так шкода всіх — і маму, й батька, й себе, але разом з тим і зло взяло не себе, що я, наче злодій, у свій садок закрадаюся, через ці бур'яни пробираюся,— і їх би, може, туго давно не було б, якби батько здоровіший зробився, бо оно вже скільки з сільради приходили й загадували викосити на межі, бо штраф накладуть; батько знав це, але мені не давав косити — хано встану, каже, я сам зроблю, не лізьте не в своє діло. А, нічого це страшного не буде, як я раз закрадуся і більше ж не буду; зате покажу їм, що я не боюся. Знаю ж добре, що їм видно й спину мою, як я повзу в картоплинні, і я ще завзятіше розгрибаю ці картопляні дерева, а їх що дужче ворущиш, то більш вони пахнуть (це скоро й копати нам з мамою, бо батько хтозна чи встане до того часу; а так мама просить Аїггосю сліпеньку, Ганю Киселиху — й це в нас така бригада, копаємо!), і вже я став потроху забуватися, що там хлопці сидять і не діждуться моєї смородини; а я думаю, що це ж мій город, і ніхто, крім мене, сюди не полізе, бо тих чужих то неодмінно виженуть —

повинен хтось же побачити, може, й так люди йтимуть, то скажуть; й міг би я не вертатися назад хто мені що зробить — я в себе в городі. Осьо які гіллячки понависали над картоплинням, а деякі аж на землі лежать, і ягідки там чорнющі, тільки листя вже повсихало, бо сонце туди не доходить, і ягідки позамурзувані, що так зразу й не вхватиш у рот, я, проте, не спішив наливати, хай там ще пождуть, а вліз між кущами всередину у садок і там встав на ноги. Мені звідси добре було видно хлопців на горбочку під тим городом, як вони мене вишукували в городі очима — і вже чи тривожилися, що я їх узяв піддурив та не думаю вертатися, чи думають, що мене хтось зловив. Але нехай думають. Стоїш собі тутечки в малині і дивишся на них, скільки хочеш,— от добре, що малина висока; хоч радіти нема чого, бо ми цеї весни й малину не обрізували, батько не дав, каже, сам усе зроблю; одну тільки картоплю й дав нам посадити; йому тоді так погано зробилося, що ми повтікали з хати — поперелякувалися, а він ще чогось розізлився та замкнувся зсередини. Сидимо у садочну, а мама бере посилає мене до дороги, бо там десь сестра Вера з кіна йтиме, то щоб не нарвалася на замкнені двері, а то ще вийде, то дасть. Але Вера сама вже бігла стежкою — хтось, видно, її проводив, найчастіше, то я знаю, Кадуб ходив, але вона не давала далі провести до хати — сама, може, боялася, щоб батько як не побачив, а буде на п'яну голову допикати — що, це вже з хлопцями ходить. Я Вері бігом розказую, щоб далі тихенько йшла, і ми, скрадаючись попід вікнами, найшли, де в садку мама з тіткою поховалися; зразу всі ми сиділи в безу, з вікна там чорта що побачиш, а потім тітка Параска згадала, що мона з того боку хати у хлівчик залізти, там так двері зачиняються. Що хата давня якась, аж на двоє боків двері чогось, то там ніхто не жив тепер, тільки часом на ті двері паливо скинемо — в сінці такі, а так то більше з-під свиней мені доводиться вичищати й виносити знов через ті сінці; і тітка каже, що там солома якась лежить, можна до ранку пересидіти. Так ми й зробили. Але поспати ми вже не поспали — пора картоплю садити, тепло ще яке то, вдень наче й нічого, а на ніч бере за боки; попрутулювалися, проте й досиділи якось до ранку, а ще й сонце не встало, мама каже, що ж ми тут будемо сидіти, ходімте картоплю садити. Повилазили ми усі з того хлівчика— така пора, що люди не дуже хто й повставав. А ми—садить! Коли й батько сонний виглянув на город, бачить, що ми садимо, і в думці йому нема, що ми в хаті не ночували, щось матері таке сказав — чи їсти не варила або що, ми добре й не розібрали; а мама й не дивиться, далі копає — не хтіла так з ним розмовляти. Ну то батько знов дверима рип та й далі пішов досипати.

Але хіба цим хлопцям усе поясниш, як їм смородина в голові,— та чи воно їм треба, це чуже горе; і гніватися на них— то що вони винні, але б узяв, їй-бо, грудом скільки та якби оце-го попустив у той бік, хай би знали.

Та й немов аж страшно робилося мені у садочку цьому зарощаному, хоч тут і знайоме все — он же й горіх, можна підбігти й вилізти, й так далеко стане видно, а злазити з нього зовсім добре — гладенька шкіра на гілляках,— я подумав, що це таке може бути, бо я тут один стою у кущах, а хлопці тамо гуртом— їм би що; та занесу я їм цих ягід, нехай не думають, що я на смородину жадний, і знов повзу, але вже другим

боком, щоб не так видно було одну дорогу, кашкета з смородиною держу в зубах. А від городу дорогою аж нагинці перебіг — щоб і хлопці бачили, як це небезпечно закрадатися до себе в садок, а разом з тим хіба не було страшно — ану від хати хтось вгледить, і батько ж може надвір вийти — а це якраз звідти всю дорогу сюди видно.

— Чого це тебе так довго не було,— Славко до мене і вже кашкета з рук хватає, хоч я думав старшим хлопцям перш дати, хай вони поpróbують. Хлопці, бачу, веселі, ще веселіші зробилися, як тоді були, коли ми з вулички в берег збігали межею; і щось мене наче намовило до Юрка підбитися, аби він сказав, що це вони тут балакали без мене, але його хіба вмовиш, йому й смородини не тра,— я-то, жартуючи, його за шию тягну до себе, це так ми немов боремося, а сам шепочу,— скажи та й скажи,— кричить Славкові, щоб поміг, бо я його за шию скрутив; ну то й Славко в цей бік поглядає, щось там буркнув, щоб я відпустив Юрку, а сам же він боїться вгавати за хлопцями — скільки тої смородини, півкашкета. Смішно так: давиться смородиною, очі витріщив, а за Юрка вступається. Та треба він мені, ваш Юрко, нате його; я й так знаю, що він до мене сам прибіжить — до кого ж йому ще йти; старші хлопці наохотуються та й — він їм треба, а куди далі — до мене ж, до мене. Я йому дуже так не вказував,— ого, скільки такого було за меї пам'яті, але зразу не підпускаю, хай помучиться; сяде біля хвіртки й жде, поки я сам до нього не вийду. І ті хлопці на нього не дивляться, і я, якби захотів, не обізався б, сиди собі, як ти такий це розумний. Але мені його шкода стає, вийду, питаюся, що це він робить під тином

у мене; то Юрко бігом ножика витирає і мені подає — на, будеш перший кидати.

Юрко аж до парку одбіг, смородини йому все одно не дають, то що, йому не однаково, де сидіти — а там і я не дістану, бо мені ж тра біля хлопців бути, може, що скажуть, ну й кашкета ж не покинеш — це жди, що доїдять, то ще мають звичку закинути десь у бур'ян; це Славко такий розумний, уже встав над усіма і держить наготові, в мене допитується:

— Кидати чи не кидати — підеш за смородиною? — перекладає в другу руку кашкета, каже: — Кидати чи не?

— Віддай, бо вже оно заплаче,— сказав йому брат Микола, а сам скривився чогось: може, яка смородина кисла попала, чи з мене так кривиться, що я плаксій.

— Ми ж думали на емтеес бігти,— знов мене виручає на цей раз Алік Порохнюк, і хлопці без слова підводяться, ждуть, поки Микола пообтріпує собі холоші й на ліктях — він дуже за собою любив глядіти,— а Славко ззаду вже оббирає яку суху траву чи землю, це його така робота, де ми коли не підемо.

Догнали Юрка, перелізли через тин і високою травою під молодими кленами, де дід Семен Порохнюк ще не встиг скосити, пробралися на другий бік парку, знов через тин перестрибнули і вийшли на шосе, щоб на емтеес бігти.

— Поставайте так, як ми тоді йшли,— командує Коля й дивиться, чи в усіх свистки є в руках,— ото був би гвалт, якби хто загубив, а мені то це точно попало б найбільше; але я знаю, куди ховати, у мене на грудях кишенька з гудзиком, звідти, що не поклади, навіть шарика з підшипника, нічого не випаде.

Посилають Юрка з Петром розвідати, чи сторожа де не видно,— мене, виходить, вже забракували; але нічого; колись то я у них був найкращий розвідник, і воротар хто був, як не я, кожна команда хотіла мене до себе — бо я падаю гарно. Чогось ми всі, не знаю, як старші, боїмося сторожа емтеєсівського, це, здається, дід Колі Огородника, йому дали команду не пускати корів на Маказон,— це вже як знову залізну браму поставили замість дерев'яних воріт (а хатів, ну й дідової Юзи-кової, не стало, одне рівне місце); ми ще зразу якось хитрували, навчилися відкривати ворота зсередини, рука ж пролізе в дірочку, але скоро надоїло нам це загризатися та втікати — й ми перестали ганяти корів на Маказон; одному тільки дідові Юзику добре було, його пропускали, хай би попробували не пропустити — його ж тут хата на емтеєсі стояла, його, то він ще буде їх боятися, овва; коли не бачиш, то все він у картузі давньому, довгому плащі, з паличкою, і ця борідка, як у цапка, біла-біла; я любив подовгу видивлятися, як він загонить корову у ворота, далі причиняє їх за собою, й поволі бредуть вони аж до краю горба, а там уже спускаються вниз до річки й звертають наліво,— причому дід Юзик не те щоб спішив бігом прогнати емтеєсом, як ми, оглядаючись, робили, він ще корові дасть попастися, як де травичка попаде збоку, хоч яка там трава — земля аж чорна від солярки й мазуту. А на діда Огородника то вже найсмішніше дивитися: вийде з майстерні, де в нього каптьорка є з грубкою і бачком води з прив'язаною квартою, що теж пахне, як попросиш коли напиться, соляркою, бо тут весь час дядьки емтеєсівські п'ють,— і дивиться довго, не ворущається, за дідом Юзиком, аж-поки той не зійде донизу, і, може, й хотів би там що сказати, але давно вже нічого не каже, наче вони домовилися з дідом Юзиком, що він один буде проганяти корову на Маказон через емтеєс — і яка б це в нього претензія була до діда Юзика, то це хіба що міг гукнути йому, чого він ворота не причинив, але й тут причини то не було, дід Юзик наче навмисне все так робив, щоб до нього ніхто не вчепився. Й уже не стане видно діда Юзика, а сторож стоятиме й дивитиметься на дорогу, до брами, чи ми, бува, не гонимо корів — о, тоді б він показав нам. Але було б чого боятися сторожа — ми ж не корів гонимо, як самі біжимо емтеєсом, то він і не дивиться — може, ми купатися біжимо або до пилорами кору соснову здирати на поплавки, то що ж він, завертати нас буде, не йдять. Але цього разу хлопці що не робили, то все якесь таємниче, мовби ховаючись од менших; ще й дуже ж хотіли показати, як вони не бояться, що сюди нас повиводили й на колодах: порозсаджували. Проте нам охоти не було кору здирати на поплавки, бо ми й ножиків не побрали, а в руках же свистки — це сьогодні нам завдання, й треба ждати, що знов скажуть, куди йти. В одного Аліка ніж був, і він вирізував між ногами у себе щось на корі, мабуть, ім'я своє, і, бачимо, вони з Миколою щось балакають, але як-то вітер повіє з Маказону й однесе слова вбік, до дороги,— чорта що почуєш. Та нам і клопіт великий — слухати, що вони кажуть; може, ми вже й не підемо нікуди й це, як хоч, підводься та й чапай додому, ніхто тобі нічого не скаже. Буває ж таке, що вже й ігри на душу не йдуть, кожен собі щось длубається і немов жде, хто ж перший устане.

Але ось візьму й спробую так зробити — що скажуть. Свисточка я перекладав з руки в руку, тримаючи їх за спиною, а сам поволеньки дибаю до високих штахет, що з

того боку крейдою вимащені, і вже чую, що хлопці декотрі заворушилися— думають, ну-ну, хай-но він спробує утекти, ми — йому; і не знають, що я й не думаю утікати, та так собі встав пройтися, до дороги побачити, чи не йде там, бува, дядько Петро, то він би мене прокатав хоч трохи в кабіні,— поки дід Огородник браму одчинить, треба постояти, а тоді ще двором емтеєсівським до гаража під'їхати — ого, скільки можна насидітися.

Нема мого дядька Петра, треба вертатися назад, хай бачать, що я не втік; а Юркові чи Петрові то й завидно буде, що я не побоявся устати й на виду старших хлопців таке вчворив — що хоч можна подумати от хитрий, думають, захтів поДрочи-тися з Миколою й Аліком. Й диво зробилося якесь: я сам остовпів, й крикнув би, але ж де бачив — перед хлопцями; як так гарно побачив усенький куток — і хлопців на колодах, і пилораму й кузню довгу чорну за нею, що задом стоїть до городів (колись там буфет стояв), й далі землю — трохи якогось городу,— і наче це ти цар і так високо десь забрався й усе оглядаєш, аж страшно робиться, й чого тільки тако в голові не передумалося, аж уже хочеш спинити думання, а воно все одно пролазить і аж змушує тебе показувати пальцем на все довкіл і промовляти: оно кузня, де німий Болота робить, він чогось був розсердився, сів на велосипеда й поїхав на Містечко, а там причепився до вчителя Миколи Григоровича; вчитель злякався, що це від нього хочуть,— а той е-е, і за ним, не злазячи з велосипеда, тільки одною ногою впирається і як треба, то підскакує далі, наче везе себе з половини; а хтось налякав Волоту жінкою Галею, то він боявся свою жінку Галю, вже відчепився від Миколи Григоровича,— показують же оно Волоті, що оно Галя йде, Ібля, Волото. Микола Григорович, сам, бідний, контужений з фронту, аж ми часом, дурні, на сміхи його піднімаємо в класі — і він бачить і, певне, переживає, або вже звик і думає, що від нас нічого більше не доб'ється доброго, то й з нами так — по-дурнуватому часом. Але Болота вернувся знов — досварюватися з хлопцями на пилорамі; прийшов заказчик на труну,— дядьки дошки порізали, дали Миколі кривому обтесати в столярку, й буцімто Микола й повинен робити труну; але заказчик десь там закурив, де не треба, й іскра пролетіла в яму між дошками — і там затлілася тирса, і була б пожежа, але якось там обійшлося; Волота ж там добивався, що наче йому замовляли бляшану труну,— на митах показував, що він зробить — во, але ніхто його слухать не хотів, кому вона, бляшана, треба, там своя, цинкова, є, але батьки вирішили в дерев'яній ховати, як всіх людей. Похорон мав бути удень, хоч уже часу мало було, хтось там ще приїхав звідкись, кажуть, поспішайте, далі нема куди відкладати, що родичі десь із півночі не приїхали — то що ж, ми не винуваті; Волоті ж дядьки на пилорамі пояснювали так само на пальцях, бо вже вміли з ним спілкуватися, як стільки разом на емтеєсі, що то, може, батьки хочуть надгробничка з заліза, щоб могила не обсовувалася,— то це друге діло,— а чого зараз лізти, як уже все відомо. Батьки самі не прийшли— там таке горе; а заказчик же ось стоїть, якийсь наче родич з Т]х>янова, знає, Що їм треба. Волота на якийсь час десь подівся, веде на емтеєс, бачать Шурку Косенка, стукає пальцем йому в груди — він зробить, він! Далі вони вдвох десь поділися, довго їх не було, казали, пішли до батьків померлого, на

Солом'яну вулицю (Болота свого велосипеда з собою тягне, хоч не ще на ньому), там Болота почав добиватися до батька, щоб Шурці доручили труну зробити, якщо йому не вірять. Батько й балакати не хоче — та що ви, хлопці, нащо ці розговори. Болота — я, я "зроблю на могилу, я виріжу, а Славка Стройванс зварить, нікому не давай. Та хто то міг бачити, що діло не в цій труні; Болота просто так хвилювався — не міг він інакше висловити свою тугу, а це ще побачив, як Щурка Косенко плаче за своїм товаришем.

Сидять мої хлопці, Микола й Алік, а я думаю, які вони помітили стояли на цвинтарі, бо це ж їхній товариш був, хоч вони й менші, але у футбол коли разом їздили в Дениші, мене одного взяли зі школи воротарем. А назад їхали відкритою машиною, і так холодно було,— і цей хлопець, я імені ніяк запам'ятати не міг, знаю його тільки по фотокарточці на сестриній випускній,— такий не дуже й гарний, але я на все життя запам'ятав, як він мене піджаком укрит і як пахло гарно чоловічим потом з-під його руки. Для мене він був як уже дядьком, а сам тільки-но школу кінчав десь. Не знають ці хлопці нічого, сидять тамо на колодах і довбуться нігтями у корі, не дивлячись навіть на руки — довб'ються собі, як є вам така охота, а мені вже цей день як освітився таким високим світлом — хіба воно з неба падає, якщо подумати, ні ж, мабуть,— так тільки здається тобі, що десь із очей встане й знов сховається — чи назад в очі, чи в небо знов.

Нащо ж мені така мука — думати за всіх них, як міг би сидіти з ними й у корі довб'ються!

Микола на мене чогось пильно глянув — як прочитав думок моїх трохи; підйом командує, і стаємо ми в ряд, як і перше йшли,— виводить він нас насеред емтеесу, де ця тверда дорога прямує трошки вгору, а там донизу, що й не побіжиш дуже, страшно у річку забігти; за руки, командує, братися — і в ногу йти, не збивається. Я з цього боку гукнув, чи виймати свистка, чи так будемо йти,— мовчить Микола, тільки наказує рівніше йти, бо тут, може, міна де у землі лежить, і ми, малі, ж добре не знаємо, що тут робилося — хто нас так проведе, як старші хлопці, ніхто, ото йди і слухайся. Чи це гра така з цими мінами, хто його тамечки знає,— але ми вірили, бо так би не слухалися Миколу з Аліком, порозбігалися; чогось он і Алік перебіг на цей бік і розірвав наші з Юрком руки, а мою так узяв добре, що аж заболіло,— і то в той бік попхне, то до себе напрумить, щоб я ж рівніше йшов; видно, вже ось недалечко йти, де хата дідова Юзикова стояла — і так чорно скрізь на тому місці — це землю так розрівняли, ну зовсім як десь учора стояла хата й не стало, хоч добре знаємо, що й місяць минув, як не більше. І десь там, як на найвищому місці ми поопиняли-ся й стало видно всю вулицю у садках і вербах на тому березі річки, а річки ж не видно, бо нижчі горби затуляють, а ще в одному місці то й високі тополі в кінці городів з того боку стали однакові — чогось не по всьому березі так,— і дужче тут запахло соляркою і сухою землею — і ще ж як глянув на небо, бо й голови не тра закидати, ондо воно все аж вкрай і на всі боки; та й не відпускає мене рука Алікова — що б це ж я робив без неї,— коли мене потягло в якусь глибину, наче це така ниточка, яка мене з усім світом тримала, а та глибина, що й на річкову глибину зовсім не схожа, не те що повільно, але розмірковано якось ковтає мою ногу, і не було б цієї руки Алікової, вже потягло б мене за ногою — але ж хіба

страшно, де там; таке може тільки приснитися, що несе тебе легко й ніколи ти не впадеш і скільки не пробуй падати, то не долетиш до чогось твердого,— та хіба ж мені не було такого, що я вже летів, як зимою спиною в ополонку падав у чому був, на перерву вибігши на річку, бо там дядьки лід заготовляли, а багато хто рибу ловив, пальто на мені з коміром, шапка з опущеними вухами, валянки биті, а під штанами ще й батькові полотняні кальсони,— були в мене у кишенях таблетки чорнильні, й що там кальсонам зробилося, як я вже вдома, боячись зразу батькам казати, почав сам біля груби роздягатися, то страшно розказувати; але то було легше якось, немов я у хатці тепленькій опускався,— а це й одержі на мені зовсім мало, і тільки одною ногою поринув я в ту дивну глибину, а тяжче було, та не вірилося, що це так небо могло попливти, як воно ж типіро стояло й не ворушилося,— але слова я від себе не почув, як і тоді, на річці, не міг чогось закричати,— і страху, щоб там якийсь був, то не було, тільки й всього, що так хочеться зрозуміти таємницю цього падання. Ні про початок — як ти тут опинився, ні що буде потім — ані гадки, одне тільки тебе хвилює, захоплює — що це ти летиш.

Не стало й хлопців, один тільки Алік Порохнюків чогось біжить зі мною донизу й ще руку не відпускає, а права нога моя така тяжка, що ледве волочиться; кричить щось Алік, що хто це міг знати, що вони порозбирали і хату, й усе, що було, а потім тільки порозрівнювали землю, а яму цю камінцями не позакидали. Вони ж, мовляв, так старалися обійти, щоб ніде ні в яку яму не впасти — бо там якийсь льох під хатою міг бути, й тепер усе зарівняне, то де ти визнаєш; всяке можна подумати зразу, але щоб це потрапити у цю яму, ніхто б не подумав,— та ще так по-грамотному, як у книжках, розказує "потрапити"...

Летимо донизу, а нога, чути, вже легша стає, так її вітер обтріпує; і там, де ця стежка — дорога до старої лазні повертає, спиняє мене Алік Порохнюк, якраз де електростанція,— перед тим, як збігати стежечкою ще крутішою вже до річки, й показує — там така трава густа повиростала скраєчку дороги, то що мені думати, беру обтолочую черевика, ще й холошею пробую діставати,— так треба аж на коліно ставать, хоч якось тра обітертись.

— Біжи тепер в воду помийся,— показує Алік донизу і руку мою відпустив, стоїть, встроївши тепер і обидві руки в кишені—я думаю, що це він дивився, де це хлопці всі подівалися, що ми тут удвох тільки стоїмо.— А я піду скупаюся, бо щось гараче.— Алік махнув головою, щоб і я біг до річки, й побіг перший з застромленими в кишенях руками, хвалиться, як він уміє— Пабеглі! — А мені вже й нога не важча й не легша, а так якось зробилося, що впав би туго на горбі й не дихав би, поки на мені й не обсохла ця дурнувата грязюка. Що її заставило туди впертись! Алік поскладав на купу свою одержу і, поки я здибав донизу, встиг раз упірнути.

— Ставай оно на камінця,— показує Алік зверху від електростанції, куди ми всі лазили грітисся на трубі після води; вона там потихеньку гуготить і гріє, мені й самому видно, що з камінця замашніше буде,— там жінки, пройшовши трохи у воді, полощуть білизну. А я й доцибнути можу, щоб другого черевика не помочити, бо у двох мокрих

черевиках не дуже додому й з'явишся. Оглянуся коли, то бачу Алікову одежу на купці, а його самого не видно десь — може, за електростанцією труси викручує. Не хотілося зовсім сушитися на трубі, все думки за дому, що це там без мене робиться. З черевика я воду до краплинки вицідив, ще й спробував його трохи здушити, щоб викапало, що в шкіру набралось, але все одно нога чвакала й холодно їй було всередині, дарма що на дворі тепло й літо; а холошу ні та й стану обтрьопати, бо вона ще тяжча зробилася, як була до миття, й така зам'яшкорена, що мама зразу побачить. Стану й розгладжую обидвома долонями, ще й стрілочку спереду пробую навести...

Коли це доганяє Алік Порохнюк, вбраний у кінську шерсть,— він мав таку моду, коли купається, то побіжить потім, де коні спутані стоять, а вони завжди на Маказоні були, не знаю тільки, чиї вони, терне тако вогкими долонями по конячих боках, а тоді — об себе. Й усенького себе обкачає — хвалитися буде, що на ньому таке волосся повиростало. Йому що — через тин емтеєсівський та й вдома; того він і не вдягався, щоб добре поприсихало; матір, чи хто там удома, злякає. Алік мене обігнав і поляпотів навскоси, йому якраз треба між кузнею і пилорамою.

Та й добре, що їх нікого уже нема, можна собі стати й не ворушитися, щоб сонце більше нагріло ногу; мене ж тепер тягнуло до того місця, який це той слід уже став, як мене стільки тут не було. Така сама розрівняна віддалік і чорнувата, подекуди аж посивіла від сонця земля, а сліду мого на тому місці тільки й усього, що ґрунт порушений трохи; я встав віддалік на коліна і далеко нагнувся, бо ще знов потягне, то хто мене тепер рятуватиме, якась трісочка зразу була попалася, і я нею легенько загладив порушене місце. Трісочку встромив всторч і трохи посидів біля колишнього дідового Юзикового обійстя. Нозі вже не так було холодно, навіть парко робилося, а я ще й спину, й потилицю підставляв до сонця, щоб нагрівало,— й добре так робилося, наче це ти якась стара пташка на кам'яному горбі, куди й рука людська не сягне, сидиш і думаєш собі щось. А думка така приходила у нагріту голову: я щось про цю хату стару дідову, й про нього самого, й про всіх його родичів узнав таке, що вони й самі такого не знали; й оте, що я хлопцям розказував ще перед обідом про дідового сина й невістку їхню, таке мізерне було проти цього нового знання. Але кому ти розкажеш, сміятися будуть і не повірять; ні, не за Це, що я в яму вліз, а що я таке взнав, сидячи біля дідового старого обійстя. Й так дивно було, що чим більше я думав запам'ятати з цього нового надуманого, то воно якось дівалось десь, як у землю цю твердую втавало; одне тільки й крутилося на тому місці, де допіру та думка перша була: вліз у яму, ага.

Вже й хмарка якась насунулася на сонце,— вставати б та йти додому, але ж від хмарки, я знаю, тінь зразу падає на півсела чи й на всю землю, а це тільки на мені лежить і навіть ніг не закриває,—о, це ж Славко стоїть і мовчить.

— Де це ти був, Славко?

— Осьо огірків нарвав та йду їм,— каже Славко Коло-Діок.— а ти чо це тут сидиш?

— Та я думав, хлопці будуть йти і я з ними разом додому піду

— Як ти вчора втік і не схотів з нами ходити на свистках свистіти, то тепер хлопці порозбігалися й не хочуть з тобою.—

Славко замовк і вийняв з пазухи ще огірка, витер його рукавом і знову захрумкав, кліпаючи очима,— як-то боявся, що в огіркові десь попадеться залізо. Він довго так видивлявся зверху на мене, мовби згадуючи, де це ми сьогодні ганяли й чого оце тут поопинялися. Але, по-моєму, нічого путнього не згадав, бо таким самим голосом повторив: — Я собі вгірків навибирав у Юзиковому городі.

— А хіба його город не туго вже, де була хата стара?

— Де,— перестав жувати Славко.— Йому дали на горбі над електростанцією.

Диво, що це дід Юзик, коли не подивився, попасує аж на горі,— то це й за городом наглядає. От дід Юзик!

— Ти хоч не бреш, — мало не крикнув я.— У них свій город біля нової хати. То ти до Юрка в город закрався!

Думав, це Славко стане до мене зариватися, але таким самим голосом, яким розказував, де він огірки рвав, каже:

— То ми ж тобі, проте, за батька нічого не казали— чого ти сикаєшся.

Став розвертатися помаленьку, лапаючи, що там у пазусі

ще було, й посунув емтессом до шосе,— все пожує, додо-ми — то такої моди нема занести

Виліз би на цей тин — хтось туго давно штахети вирвав, але ще йтиме аптекарша до хліва, подумає, що в її город закрадаюся, то й нащо воно мені. Було якось той рік веселіше,— граємо на одні ворота, а ворота від дверей до дверей на стіні хліва, і коли м'яч перелітав через хлів і падав у наш садок (раз аж у стіну гупнуло, було б шибки повибивало — мама якраз проти вікна шила й перелякалася), то вже мені доручали бігти за ним. Але цього року старші хлопці вплуталися до нас і вже гри немає; оце тільки свистунами ходили.

Аптекарша собі обгородилася, а та будка в кінці городу, де вуличка між Славковою і моєю хатою, наче скраю вже. Ще як були тут дядьки трактористи та стулили її з березових необтесаних дощок, толлю вкрили, ще й брусочками впоперек з трьох боків обшили,— як у поясочку, стоїть собі хатка. І дядьки поїхали, то, може, цю половину цегляного будинка якійсь сім'ї віддадуть — чи інженер в емтеес новий приїде, чи з сільських кому, побачимо,— а будку ніхто не чіпав, ще й довго користувалися нею ті, що жили сусідами з нами. Така сама довга хата була, як і наша, й двері на два боки,— хто там тільки не перебув за моєї пам'яті, останні вже Бойчуки жили, поки не побудувалися навпроти Колодюків, ще й довго їхній город був тут, аптекаршин оцей-го тепер, а то й буфет, і сільрада, й майстерня шевська, куди ми з хлопцями не раз ходили цв'яшки рівняти за якісь копійки од дядька Січкаря. Сусідам до будки було ще й ближче, ніж дядькам трактористам, а як виїхали дядьки, то стала вона немов їхня, ну цих же, хто в старій хаті жив. І Юрко ще з батьками застав її, поки не перейшли за емтеес, в одній хаті з Стройвансами жити, од Порохнюків у вуличку тако навскоси трохи.

Мені в свою хату не дуже хотілося заходити, це почекав би маму, а тоді разом, бо я не знаю, що там мій батько робить — чи легше йому, чи так само,—очі вирячені, руки

тремтять, і посилає мене десь на хату позичати, ще й пляшечку дасть, нагадуючи, що він скоро заплатить, хай-но йому легше стане. Перебираючи тако штахету за штахетою, я доплентався аж украй тину Дивлюся на той бік у город, лігши животом на штахети — хоч і колько, але вони не дуже гострі, щоб живота пробити; думаю, скільки так витримаю, розставивши руки й ноги, й хочеться згадати за цю хату, але ж як так картоплею заросло аж до парку, й сліду від хатниська ніде не побачиш. Але страшно зробилося: була хата й нема Мені на Юрка чого сердитися, ми ж колись навіть сусідами були, ще як мій батько здоровий ходив на роботу і його всі хвалили, а ще тепер у Юрка батьки як показилися, позаслабають удвох, на роботу не ходять, вже в тій, Де вони з Стройвансами живуть, хаті,— але на матір Юркову я раз мав жаль; це як я чогось бігав за цею будкою і порізав на скло ногу, а мати Юркова саме йшла з хати до будки, подивилася, що я сиджу в бур'яні, тримаю заюшену ногу підошвою догори, трохи постояла, подивилася, далі зайшла в будку, трохи там побула; бах дверима — пішла Ще я думав, посиджу трохи, тітка Г^ндзя винесе якусь шматку, але вона як очамріла, показалася й зчезла. Може, в них з Кисельовим тільки-но починалася ця їхня хвороба, і вона До пам'яті не могла прийти, що мене серед білого дня у траві не побачила

IX

Відколи не стало на Містечку нашої батьківської хати, так там хатнисько, та ще садок, як ліс, заріс — не продерешся. Як тільки-но автобус од школи виїжджає на гору, до емтеес, мені одразу вже видно три тополі на тому місці, й сльози чогось запікаються по куточках очей. "-Нехай,— думаю,— що ж зробиш, як така доля".

Але що ж доля, коли можна було по-людськи. Хіба мама не казала десь на початку шістдесятих років батькові: "Грицю, давай будемо працювати, та заробимо, та перебудуємо хату".— "Мені на мій вік хватить, а як тобі треба буде, то ти собі зробиш". Та й хіба не так вийшло. А тепер немає нашої хати, й хоч яка вона була стара, з віддутим одним боком і ввігнутим з того боку, де толь, верхом, а шкода її, бо ми в ній повиростали, мастили її щовесни, обкладали з двох боків загатою на зиму, з картоплиння та кукурудзиння переважно; а як шкода того садочка, що його ще найстарша наша сестричка насаджувала, й за моєї пам'яті деякі вишні починали всихати, й тоді батько доручав мені зрізати пилочкою всохлі гілляки,— а вони не дуже товсті були,—і для мене це було майже свято. Найбільшою ж окрасою того садочка був горіх.

Так шкода мені зробилося, коли мама одного разу поїхала навесні в село, а потім розповідала, що цеї зими наш горіх примерз й невідомо, чи одійде. Побачив і я того літа, бо восени не було вже якось потреби навідуватися в село, що стоїть наш горіх, аж менший ніби, білий, наче марлею обкутаний,— аж страшно до нього торкатися. Помітив я й сухі гіллячки —знизу тако й подекуди на верхах, але їх було небагато,— отже, дерево справді примерзло, й це трохи тішило: сухого його вже ніяка сила не повернула б до життя. А так хоч надія є. Дізнався я, що города нашого тримає аптекарка; от льох покинутий тільки стоїть, мабуть, в аптекарші свій є. А десь іще

через років два, обійшовши города з того боку, де наша спільна на куток криниця, побачив, що й льохові тому кінець: цегляна шия ввалилася, поховавши, певне ж, і вхід до самого льоху; про земляні східці з дерев'яними підпорками й балакати нема чого,— вони й самі порозсувалися.

Тепер, зійшовши з автобуса на Містечку, замість того, щоб побіля аптеки повертати стежкою до своєї хати, йду далі дорогою, намагаючись триматися за людьми. Якийсь страх такий живе у тобі; й сам не знаєш, звідки він береться: кожен на тебе так пильно й подовгу дивиться, впізнаючи або не впізнаючи. Добре ще, як до когось припаруєшся, хто тебе пам'ятає, й не так тебе, як батька та матір, тоді можна менше думати про те, хто там на тебе дивиться,— людині тоді не до того, бачить, йдуть двоє з автобуса, повітається, а вже далі її діло: стати й виглядати з-за воріт, хто ж то такий пішов з Порохнюком, як є час.

По дорозі нема й коли розпитувати, чого дядько Павло з моєю тіткою Ганею не приїхали, як обіцяли, до мами, йому ж так, хотілося побачити, що то за містечко Богуслав й що то за річка Рось. Бо в Києві то він раз ночував у знайомих, коли мав там якісь справи. Мама мені якось раз каже, що й поприбирала, й їсти щось наготувала — ну як для гостей, а вони знов не приїхали. Мене навіть тішило, що мама наївно так вірила у можливість оцих провідин,— я ж бо добре знаю її ставлення до дядька Павла. "Як було що з Грицька взяти,— згадувала вона трохи давніші часи,— то й він хати не минав, а як помер батько, то и Павла не стало". Може, це ще не такий клопіт, як думаєш,— вона й без них якось обходилася. Вони тільки дивувалися, як вона викручується сама з дітьми, ні в кого нічого не просить. Знаю добре, що мама іншого не могла пробачити Порохнюкові,— це ж він після смерті батька робив на різних роботах: продавцем, а перед тим головою сільради був. От мама вийде з майстерні, під вікном у садочку сяде, щоб на повітрі посидіти з шиттям, коли й Павла (його звали ще "Павловичем") несе. Вона за ці шматки й назад, а він з дороги: "Крути, крути, нікуди ти не дінешся".

А тепер уже що. Переказує тіткою, хай Яринка приїде, бо мені іншої жінки не треба. А я їй і хату одпишу, й усе її буде. Мама тільки сміялася з цього. "Ото б приїхала,— каже,— й що б це мені сільські бабки сказали". Хіба там, мовляв, своїх мало, якби захотів, то йому пристаралися б. Й не дивно, що моя мама жодного разу не обмовилася словом щось проти Павловича,— того й усе, що промовила якось: нехай, мовляв, колись йому скажу; розуміти це мені як натяк на щось не було підстав, бо мама належить до тих українських жінок, котрі ніколи не плекають думок про помсту й не штовхають на це своїх дітей. Навпаки — кожна моя поїздка в село виливається у справжню війну, що, буває, точаться доволі часто між маленькими країнами: мама кожного разу застерігає, щоб ніде там пізно не ходив, а то комусь попадешся, то згадають тобі твою писанину.

Тривалий час тільки й застерігав себе таким чином од усіляких забобонів, що розглядав людину не просто як теперішнє, а більш усього як минуле; щось про людину таке знаєш, й те знання просто заступає все інше, мовби тепер ця людина не живе, не

діє, а зупинилася усім своїм розвитком на тому колишньому, й тільки за тим, колишнім, судиш про неї. Зі мною принаймні таке й сталося — про що ж і мова. Отже, й зізнаюся, що мама своїми діями в останні роки мовби перевернула усі мої попередні уявлення, — й найперше отим бажанням прийняти у себе в квартирі гостей з Кодні й Павловича також. Чи так їй справді кортіло, аби він подивився, як вона живе...

Чи не таким самим розчаруванням стали мої весняні, цього року відвідини. Але що це справді розчарування, я дізнався уже влітку на весіллі свого двоюрідного брата з Яроповичів, де проживає ще одна моя тітка, наймолодша мамина сестра, Женя, — таки в Яроповичах, рідному селі моєї мами. Не стало вже діда Максима, маминого вітчима, й баба Марина торік померла, хоч була старша од свого другого, чоловіка на сім років й пережила його щось на роки десять. По роковинах баби Марини одгуляли й весілля середнього з трьох моїх братів, тітки Жені сина, Сергія.

Хоч яких там клопотів не було — звісно ж, весілля, а завжди вдається посидіти хоч трохи родичам десь окремо й побалакати. Отако: як, де. За дровітником, під старим горіхом, який частував ще й двоюрідних сестер баби Марини перед війною, на трухлявій лавочці (це мені тепер здається, що трухлявій, а насправді дядько Андрій усе попереробляв з часів діда Максима) перепало посидіти, щоб трохи ноги послушали після біганини з кухні та з хати під брезентовий намет, де повсідалися гості. Мама як сиділа, так збоку й виповіла: "То що, погуляв у селі?" Мене мов рососою скропило — вже, бачу, щось провідала. Але ж ніякого гріха за собою не чую. Коли це й найближча родичка, наче тако вже обороняючи мене од материної іронії, аж мов виправдовується: "О, тобі тільки скажи", — мама, проте, не здається, бо їй тепер цікаво довести мені, що її таки правда була: "Обговорили тебе". Хрещена вже аж гнівається: то що ж там такого — от .клопіт, однотам щось сказала. То хіба це на всіх треба думати. Ото вже й мене сміх розбирав, бо й мені доводилося часто перейматися настроєм своєї тітки Тані й дядька Петра Прокопчуків щодо мами, такого переляка. А коли поряд немає мами, то — що там казати. Давай-но, чого ти боїшся, мама ж не побачить, — й та чарочка міцного напою, од якого в мене вранці болітиме голова, й яка довго гріється у моїй руці, потроху набуває переконання, що про цей гріх мама справді нічого не знатиме. Чарочка — то так, а в мене свій розум. Буцім я не знаю, що до мами дійде. Але хіба перед тітчиним словом встоїш. Мені добре відомо, що саме тепер, за цим столом, буде мені гарно на душі й набалакаємося, про що захочемо, й коли тітка втретє моргне, мовби й їй не хочеться, але де ж дінешся, дава-но ще грам, й я тоді не опираюся, бо це зрештою не чесно: змушувати жінку саму пити. Хіба це не гріх, скажи — назад із чарок зливати. "Ану-но, розкажи ще раз, Славка, — просить тітка, коли й дядько Петро вступить у хату й питає, чи це ми тут самі, — що мати казала". Поки я зберуся, тулячи нову чарочку з руки в руку, дядько Петро, вже вмитий, підкачуючи на один раз манжети сорочки, здійнявши трохи руки над столом, сідає на своє місце, готовий слухати. Розказую: дзвонив цей раз мамі, що збираюся в село ("Чого це ти туди 'їдеш?" — повторюю навмисне грубувато мамине питання), піду на молочний комплекс ("Що це ти там не бачив?"), та писати ж про колгосп — аж вигукую, це вже ж таке, що тобі

сподобається ("То писав би про якесь друге село"). Думав, мама зрадіє, що вже не чіпаю сільських, а й так не догодив. Регочемо всі троє за столом... "Давай,— це знов родичка підбиває на чарочку,— та й будеш спати".

Взнаю на весіллі, хто й що казав з учителів ^Вдягнутий бідненько йу мабуть" по?гиває". Не сум, не розчарування, не зло навіть бере-, а якась неймовірна радість од великого відкриття: мене побачили не таким, яким, звик я, бачили завжди. Нарешті я сам збагнув щось таке, що раніше було для мене недосяжне. Я наївно думав, що залишуся для всіх у селі такою тихенькою дитиною, гарним учнем, завжди скромненько оглядаючись, брестиму од Містечка до своїх родичів Прокопчуків,— але чого тепер боятися! Розказую тамечки на весіллі своїм, що це ж модно: грубо в'язаний з овечої вовни светр, теж в'язаний чорного кольору шарф, що опускається обома кінцями мало не до колін. "Я ж тобі скільки кажу, вдягнись",— не знаходила втіхи мама. Пригадав я трохи згодом в іншому гурті людей на весіллі, де можна було мовчки палити й слухати інших, що в якомусь класі на якомусь уроці ми мріяли, хто ким буде. Мені вчителька напроорокувала науку в університеті й уявила мій приїзд у села в капелюсі, модному плащі, штани трубочкою (тоді ще ця мода досить критично сприймалася на селі),— я перший сміявся з цього, але передчуття чогось незвичайного, що тривожило й хвилювало до великої радості, перемагало. Й тепер, на весіллі, дослухаючись когось із людей, я всміхався не почутому, а своєму спогадові...

То й що ж. Як коли, а того разу насилу доплентався до своїх родичів. Бо в школу зайти — раз (Мошківецьким автобусом тільки до костюлу доїдеш), біля Порохнюків посидіти — Два, а на Містечку Миколу Поліщука наздогнав, то біля його матеріної хати постояли. А там Тамара з Миколою повиходили, дітей поставили на глині —давай фотографуватися. От тобі й усі три, а то воно й чотири. Але це коли на все зразу подивитися Бо не так воно й було: на це свято я в школу зайшов, ще сніг дс-нс-де вилежувався. Тітка звикла, що я десь на другий-третій день провідую школу. Але зайшов не з вулиці,— обійшов біля емтеес провулочком, де живуть перші ж Порохнюки, Ковалі далі й трохи вбік, а там Стройванси, Каиарські, Борошевські. Од Борошевських зразу ж униз на школу й потрапляєш, на таке здоровецьке подвір'я. Але це так здалося, що вже школа,— тут індики не дають проходу; аж поки господиня не вийшла. Та й трохи побалакали постояли — визнаю, що сьогодні вогник у школі буде, може, й учителі трохи зберуться та посидять. Про нового голову колгоспу почув трохи — це й не дивина: за ці два дні я й так багато наслухався, але ж що не людина, то інше почуєш. Є такі, правда, що не дуже й розказують — треба воно тобі! — але ж мене не так цікавить, який той голова, бо їх ще буде не один, а — що люди кажуть. Чи всім пенсіонерам городи сей рік повиорювали, чи буде готова лазня хоч цього року,— стару, над річкою, нижче од емтеес, на Маказоні, давно занедбали; навіщо, питається.

Знав я й раніше, що новий голова дуже за дисципліну взявся, й не всім це сподобалося. Вже були записочки, мовляв, ти не дуже. Мені тітка ще коли розказувала. Приїжджає на поле, питає: "Знаєте, дівчата, що буду казати?" — "Скажете".— "Якщо хоч одну зловлю з буряком..."

Вже хочу далі йти й чую наостанок: "То приходь-но, вчителі сьогодні зберуться, ти ж не всіх бачив".— "А ви будете?" — "Осьо попораю й прийду відчиняти бібліотеку". А на шкільному подвір'ї — тут снігу аж наче більше,— перша зустрілася мені Алла Порохиюкова з відрами з-під вугілля. То ми коли як — або поцілуємося, або за руки повітаємося...

А це вона цьом у руку мене. Чи ж не здуріла,— аж крикнути захотів, а сам на вікна оглядаюся, щоб з дітей ніхто не побачив. "То що,— здивовується Алла,— чо ти боїшся". Скільки не приїжджаю в село, а все такою її знаю — наче й літ на неї немає. Взагалі, десь такі літні люди, ще старші за Аллу, якими я їх за дитячих років пам'ятаю, то зовсім вони не змінилися ні за десять, ані за двадцять років. Є такий, певне, вік, коли людина довго залишається незмінною. Може, це вік найбільшої працьовитості у людському житті.

З усіх дітей Порохнюкових Семена й Ліди одна Алла за ними. Колись, знаю, мова була, щоб вона купувала нашу хату,— але чим ця історія закінчилася, не пам'ятаю. Дядько Семен давно вже лежить паралізований — от іще один клопіт, а хіба Аллу це мине. Понапалює у чотирьох школах, а потім гайда батька помити. "Йди в школу,— дивиться на мене з тією вічною радістю, що це, мовляв, я є, не забуваюся,— там учителі". За Михайла Сергійовича згадає. З моїх учителів хіба троє-четверо в школі залишилося, а то все нові, молодь.

У коридорі Надія Федорівна мовби не впізнає, чи мені так здається. На ви, заходьте, а сама до когось із жінок балакає,— вертаюся тими трьома кроками, що допіру зробив до стендів, перед якими ще торік вистоявав у надії, що хтось одгукне, покличе; скривився, мовляв, чого мені туди йти, тільки заважати; "треба-треба",— знов аж наче суворо промовляє вчителька французької мови. Переборюючи якийсь потаємний сором, що тако увірвався до школи, проходжу повз учительку в той інший коридорчик, завжди темніший й якийсь аж наче пахнючий,— за давніших часів там вивішували стінні газети, а це, бачу,—величезні плакати на тему цивільної оборони. Ну та в учительській легше стає: тут Михайло Сергійович, Степан Іванович, хтось із нових учителів. Але ж наче й не перебив розмови,— такий просто у всіх настрій: мовляв, одбути ще одну церемонію. За Миколу Григоровича згадали — то це вже втіха для всіх була. Він тако через дорогу жив, з вікна учительської видно. Як тільки перерва — шахи. Але спробуй ти не походи, коли замірився,— це вже гвалт. Навіть так було раз, глянеш на якусь фігуру, вже крик "ходіть!" "Не дограли, бере шахівницю й несе перед собою додому. Вранці уже всі біля вікна, дивитися, як Микола Григорович вертатиметься з розкритою шахівницею...

Й мені є що згадати про Миколу Григоровича — ми, учні, іноді бували до нього жорстокі, чогось думали, що контузія— це так собі, щоб людина смішна зробилася. Але ж страх бере — як це ти тут, в учительській, почнеш про вчителя балакати. Й мовчиш. Згодом Михайло Сергійович підбадьорив усіх своїми запросинами. "То що,— до мене,— підемо посидимо трошки". Мені то ще ж на той комплекс тьопати,— через погоду ніяк не вдається зробити якісні знімки для журналу. "Та встигнеш,— заспокоює; це в нього

гарно виходить: одну руку трохи підводить, мовби показуючи долоню,— й ми ж тут не надовго". Беру з вішалочки фотоапарата, загорнутого в целофан, мовби ховаючись з ним, й проходжу вперед Михайла Сергійовича...

Та й що ж Знов у селі,— й такі дощі цеї осені (кажуть у нас ♦госені"), куди ти підеш. Раптом пошкодуєш свого модного шкіряного плаща,— під такий дощ! — але встаєш так само, як і всі люди, покидаючи маленького автобуса з людським, ще не вивітраним теплом й бачиш, що спинився серед цього дощу на Містечку сам. Де це так можна (тобто "мона") біжком подітися, думаєш про людей. Навіть Павлович, а й той, пособ-ляючи паличкою, зник якось швидко у глибині вулиці — тої самої, куди й мені треба йти. Казав, що з лікарні втік,— ну да, біля лікарні його й підібрав автобус; чого він тамечки буде вилежуватися, як хата оно сама стоїть, невідомо, що там робиться. На більше йому охоти не вистачило балакати, тому я подумав, що знов якась сварка між ним і моїми родичами відбулася, бо й тітка недавно писала мамі, що нащо він їй був здався, таке вредне, тобі він на старість треба — наймичкою все одно будеш. Щось з двоє людей звернуло у ту глибоку вуличку на Закусилівку — я й тих людей не міг упізнати ще в автобусі, може, з цих приїжджих, що на комплексі думають працювати, бо й балакають не по-сільському; й не знати чого потягло мене вслід за ними тією глибокою вуличкою. Дивно: за такої пори автобус довго не ждатиме — як нема пасажирів, вїо назад на Житомир. Але я помилився, гадаючи, що автобус довго не рушатиме; не чуто було шуму мотора, але дим, легенький, як марево, звійнувся, не боячись дощу, загорілися двоє червоних вічок,— й тоді я одвернувся, так не ХОТІЛОСЯ бачити, як зникатиме автобус. Дивно й те, чому мені так кортіло за тими чужими людьми, й ступав я у вуличку, наче це їхня вуличка, а не моя чи наша, й зовсім вони не разом ішли, а мовби чужі, хоч у автобусі добре я чув їхню розмову...

А щоб знав — ще й цього тобі страху трохи буде,— чуто мені немов чужу мову; це тобі за твої обминання села, за всю легковажність до нього й до його людей. Тішся й далі, що ти в ньому когось й щось знаєш, що буцім воно ще твоє,— але ж не брехня, ой ні, що ти вже чужіший за цих-о двох чужих, бо вони тут живуть і працюють. А нехай, може ж, це всьому винувата погода й цей дощ, що вуличка, моя давня глибока вуличка з потемнілими стрімкими стінами, порослими густими кущами, між яких ми колись знаходили лази до підземних ходів,— що ця вуличка не моя. Ще зразу добре видно хату Щепаників, ліворуч на горбі, а зійдеш нижче, то й Терещуків хата помітна за дощем, хоч і далі вона від дороги — на схилі горба, над самою рікою. Праворуч, вважай, горб вищий, й хати, яких видніше краще з Містечка, захищені зовсім од очей,— одну тільки хатинку зразу аж немов відчуєш, а не побачиш, теж на схилі, навпроти Терещуків. Мало так знав я про цю хатину й про людей, що у ній жили,— аж з подивом раптом усвідомив одного разу, що думаю про цю хату як про свою, вигадану, й живе там жінка, теж вигадана, яку я поселив своєю творчою волею не тільки у цю хатину, але у свої твори, і вже ніяка сила життєвих доказів не могла мене змусити виселити її з хати над річкою.

У цю хатину, до цієї жінки, Марії Сікорської, зайшов би,— чи впізнала б вона мене

такого, відколи ще пам'ятає малого, коли я до ладу не розумів, що її хату, якої вже нема давно, дали колись нам, а не їй, а вона ж в одній хатині навіть вимастила. Відколи ми ту хату купили через сільраду, вона перестала бути казенною; а тітка Марія поселилася в цій хатині, над річкою, вирішивши, що їй і цієї вистачить. Щоправда, за роботу їй мама мусила вернути.

Знов це наївне бажання — постукати до когось у хату. Ну й що ж — впустять, пізнають, буде й про що побалакати; хіба не казав комусь Терещук уторік, хай прийде, я йому ще не таке розкажу. А ні до кого не заходитиму, — подумати навіть, що в цьому шкіряному плащі і в з червоної шкіри носатих туфлях на високих каблуках.

Годі вже гнатися за тим людом — й сліду їх не видно у цій країні дощу: перейшовши міст, вони мовби вступили у зовсім іншу державу, куди я не мав права ступати, — чи ще далі побіжиш, ведучи цю мовчазну боротьбу за свої річку, міст, вуличку? Але ж ні, хай не тішаться ті, вже зниклі постаті, я ще маю куди йти й по той бік річки, не все ж вони там відвоювали. Там їхні подвір'я, місцеві жінки, які поставали їхніми дружинами, чи чоловіки, які поставали їхніми мужами; мені ж там належить цілий той край, все те давнє з часів дитинства, яке нікуди, знаю, не поділося, і живе там щось вічне, незмінне, й можна навіть не поспішати, не переходити мосту зі слизькими балками...

Це їхав би Василь Зіневич своїм мотоциклом на комплекс, що тамо за хатами в тумані його й зблизька не розгледити — мовби вежі такі зі снігу чи й з самого туману устають серед поля, — то взяв би мене з собою, й дізнався б я, чому він ще й досі в селі, а не десь, або й сам випитував би його за той суд, що був йому колись і зоотехнікові за порізаних корів, — так рятували худобу в болоті; а там ще й дядька Аноня зустріну, та й знатиму, як дід Андрій Прокопчук, якого вже десять років немає живого, бо пішов раз на річку помитися, впав на мілкому й захлинувся, пригнав по війні корову, та й це була перша корова в селі; а потім уже й колгоспові виділили з одинадцять голів худоби, та й так починалося знов це хазяйство; а там така розумна знайшлася, що одну корівку до себе в хлів поставила, ну та дядько, тоді ще хлопець, не подивився, що начальство, — недовго вона й тішилася колгоспним добром.

Але ж ця вода унизу про щось інше говорить, й ти скільки не пробуєш заглядати в її глибину, все одно та мова така далека й незрозуміла, аж лякає.

Яку ж тобі, водо, свою мову сповістити, коли ці думки не знають, куди пристати, — чи й далі шукати твоєї глибини, поринаючи у щось схоже на спогади, але таке безмежне, як цілий світ, чи ближче тулитися їм до цих вічних жител з добрим теплом усередині, до тих людей, та й ще більше суму собі завдавати? Однак підеш далі, щоб у цей дощ зустріти ще когось, — оно Йвана, й буде ж добре там, біля людини, але вже по-іншому добре. Тут можеш сказати, як саме добре, не те що — біля води, глибини. Та й хай собі дощ, а ти не одійдеш від цих мокрих ворітець біля хатини вдівця з трьома дітьми на руках та маленькою інвалідською пенсією, — бо й про мир побалакаємо ("який це дурень хоче війни"), й за батька тобі згадає — добре, що дощ та сліз не видно, — ("так-так-так, я Гришу знаю, гарний був чоловік, ну то це що він мучився тако трохи; це йде раз, каже, ти знаєш, так голова болить, в тебе нема?"). Але в гості то не зайдеш, бо

аж стрепенешся, коли почуєш, що Йван то не дуже охочий, але як тра, то мона було б посидіти трохи.

Блисне тобі неприємно сліпуче з пазухи біла сорочка, коли пробуєш заховати мокре підборіддя, й забудеш раптом про холод, затушковуєш те біле, сліпуче, таке неприродне проти цього мороку, береш себе навхрест попід барки й надовго занурюєш погляд у світлі води своєї ріки. Як добре знати, що ось тут зараз відбувається поєднання твого чистого, навмисне святкового з цим усим мокрим, слизьким, холодним, мовчазним — останній рішучий рух, коли міцно охоплюєш дерев'яну балку, ледь противлячись світлим водам, які так покликають до себе, обіцяючи ще більші дива й простори, й за цим рухом приходить трохи запізніле, все ж солодке й жадане почуття самотності.